

ARCHITECTUURARCHIEVEN IN VLAANDEREN

Architectuur- archieven in Vlaanderen

Kwalitatieve
veldbeschrijving
en analyse
van het Vlaamse
architectuur-
archieflandschap

TOM AVERMAETE
ANNELIES NEVEJANS
BREGJE PROVO

Inhoud

5

I. Inleiding

Over architectuurarchieven en cultureel erfgoed

P. 10 — P. 26

- P. 11 1. Architectuurarchief: product, substantie en kader van sociale interactie
- P. 12 2. De canon en architectuurarchieven
- P. 13 3. Cultureel erfgoed: een koepelbegrip
- P. 15 4. Canonvorming en de bewaring cultureel erfgoed
- P. 17 5. Architectuurarchieven in Vlaanderen: een stafkaart

II. Schets van het beleidsveld

P. 27 — P. 56

- P. 28 1 Erfgoedbeleid
- P. 31 2 Archiefdecreet
- P. 34 3 Architectuurbeleid
 - P. 35 3.1 Jaarboek Architectuur Vlaanderen
 - P. 35 3.2 Vlaamse Cultuurprijs voor Architectuur

- p. 36 3.3 Subsidiereglement architectuur en vormgeving
- p. 36 3.4 Vlaams Architectuurinstituut
- p. 37 3.5 Vlaams Architectuurarchief
- p. 44 3.6 Vlaams Bouwmeester
- p. 45 4 Kunstendecreet
- p. 48 5 Wetenschapsbeleid
- p. 48 5.1 Het Max Wildiersfonds
- p. 50 5.2 Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek –Vlaanderen (FWO)
- p. 51 5.3 Bijzonder OnderzoeksFonds (BOF) en het Projectmatig Wetenschappelijk Onderzoek (PWO)
- p. 52 5.4 Instituut voor de aanmoediging van innovatie door Wetenschap en Technologie in Vlaanderen (IWT)
- p. 52 5.5 Andere actoren die opdracht geven tot wetenschappelijk onderzoek
- p. 54 6 Een kort vergelijk: het Nederlands architectuurbeleid

III. Het veld van de architectuurarchieven

p. 57 — p. 116

- p. 58 1 De archiefvormers
- p. 58 1.1 Architecten
- p. 63 1.2 Onderwijs- en onderzoekinstellingen
- p. 64 1.3 Bouwheren
- p. 66 1.4 Andere actoren
- p. 69 1.5 *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief vzw
- p. 70 1.6 Afdelingen Monumenten en Landschappen
- p. 71 2 Archiefbeheerders
- p. 71 2.1 Bewaarinstellingen voor architectuurarchieven ‘pur sang’
- p. 71 A. Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
- p. 74 B. *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief vzw
- p. 76 C. Archives d'Architecture Moderne
- p. 78 2.2 Andere bewaarplaatsen
- p. 78 A. Stads- en gemeentearchieven
- p. 81 B. Provinciale archieven
- p. 82 C. Rijksarchieven
- p. 82 D. Andere federale instellingen
- p. 83 E. Archiefinstellingen op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen
- p. 85 F. AMVC-Letterenhuis
- p. 85 G. Musea
- p. 86 H. Onderwijs- en onderzoekinstellingen

p. 88	I.	Heemkundige kringen
p. 88	J.	Privé bewaarders
p. 88	2.3	Bijzondere categorieën
p. 88	A.	Koloniale archieven
p. 91	B.	Architectuurarchieven uit de wederopbouw na WO I en WO II
p. 95	3	Overkoepelende initiatieven
p. 95	3.1	Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven
p. 97	3.2	Algemene koepelorganisaties voor archieven
p. 97	A.	VVBAD: Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief-, en Documentatiewezen
p. 98	B.	Culturele Biografie Vlaanderen
p. 98	3.3	Online archiefforums
p. 99	3.4	Internationale organisaties en initiatieven
p. 99	A.	ICAM
p. 100	B.	ICA
p. 100	C.	GAUDI
p. 101	4	Archiefvalorisatie en -gebruik
p. 101	4.1	Waarom worden architectuurarchieven bewaard?
p. 103	4.2	Waarom worden architectuurarchieven geconsulteerd?
p. 103	A.	Architectuurhistorisch onderzoek – publicaties - tentoonstellingen
p. 110	B.	Monumentenzorg en restauratie
p. 111	C.	Huizenonderzoek en lokale geschiedschrijving
p. 111	D.	Erfgoeddag en Open Monumentendag
p. 113	E.	Educatie
p. 114	5	Verdere levensloop: restauratie van archiefstukken

IV. Spanningsvelden

p. 117 — p. 150

p. 117	1	Thematische archiefwerking en het onderscheid publiek-privaat
p. 121	2	Een nevel van bewaarplaatsen onder een Vlaams beleid
p. 125	3	Digitalisering versus analoge archivering
p. 126	3.1	Motieven en voordelen van digitalisering
p. 127	3.2	Democratisering onder invloed van digitalisering?
p. 128	3.3	Auteursrechten versus het publieke domein
p. 129	3.4	Problemen van financiële aard
p. 129	3.5	Verlies van authenticiteit
p. 130	3.6	Technische vergankelijkheid
p. 131	3.7	Informatie en veranderende legitimatie
p. 131	3.8	Gebrek aan structurering
p. 132	4	Commercieel versus cultureel kapitaal
p. 137	5	Archiefvormers en bewaarinstellingen

- p. 143 6 Grote diversiteit aan materiaal
- p. 145 7 Het ontbreken van een acquisitie- en selectieprofiel voor Vlaanderen
- p. 148 8 Beperkte valorisatie

v. Toekomstperspectieven

p. 151 — p. 166

- p. 151 1 Nood aan detailonderzoek
- p. 152 2 Het ontbreken van een canon en een acquisitieprofiel: een opportuniteit
- p. 153 3 Een acquisitiebeleid voor architectuurarchieven
 - p. 154 3.1 Beweegredenen voor verwerving en bewaring
 - p. 155 3.2 Een dubbel inhoudelijk acquisitieprofiel
 - p. 157 3.3 Concrete aandachtspunten voor een acquisitieprofiel
- p. 159 4 De bewaring van architectuurarchieven in de toekomst
 - p. 160 4.1 Bewaren: bijzonder aandachtspunt voor veld van architectuurarchieven
 - p. 161 4.2 Mogelijke scenario's voor de bewaring van architectuurarchieven in de toekomst
 - p. 161 A. Vliegende archivarissen
 - p. 162 B. Provinciale architectuurarchieven
 - p. 163 C. 'Gedeconcentreerde bundeling' met centraal depot
- p. 167 Voetnoten
- p. 185 Grafiek 01:
Overzicht status van de archieven van architecten, geselecteerd op basis van het *Repertorium voor de architectuur in België 1830-heden*
- p. 187 Grafiek 02
Overzicht bewaarplaatsen van architectuurarchieven in Vlaanderen
- p. 188 Grafiek 03
Overzicht van de resultaten van de gecontacteerde stads- en gemeentearchieven
- p. 189 Grafiek 04
Overzicht kwaliteit van de bewaarplaatsen voor architectuurarchieven
- p. 191 Grafiek 05
Geografische spreiding van de gelokaliseerde archieven waarvan de continue bewaring niet is verzekerd
- p. 192 Bijlage 1
Overzicht van de in kaart gebrachte archiefbestanden

- p. 199 Bijlage 2
Overzicht van de in kaart gebrachte archiefbescheiden
- p. 208 Bijlage 3
Overzicht van de gecontacteerde personen en instellingen
- p. 226 Bijlage 4
bibliografische leidraad
- p. 231 Bijlage 5
contactgegevens van instellingen die archieven in verband met de wederopbouw
beheren
- p. 232 Bijlage 6
Selectieve bibliografie en contactgegevens betreffende koloniale archieven
- p. 236 Bijlage 7
Samenstelling van de adviesraad van het CVAA
- p. 238 Bijlage 8
overzicht van de subsidieaanvragen bij de Commissie Vormgeving & Architectuur,
sedert 1995
- p. 248 Bijlage 9
Bibliografie van geciteerde werken

I. INLEIDING

Over architectuurarchieven en cultureel erfgoed

Ontwerpschetsen, tekeningen, uitvoeringsplannen, maquettes, prototypes, meubilair, materiaalstalen, foto's, dia's, films, video's, berekeningen en bestekken, zakelijke en persoonlijke correspondentie, boeken, tijdschriften en krantenknipsels,...: allemaal potentieel materiaal in een architectuurarchief.

10

Architectuurarchiefstukken getuigen van het complexe proces dat met ontwerpen en bouwen gepaard gaat. Ze illustreren en documenteren de gebouwde wereld zoals die er nu uitziet. Ze onderbouwen de ideeën over de gebouwde omgeving die in het verleden werden ontwikkeld in het kader van voorstellen en wedstrijden,... Ze omvatten sporen van wat uit de gebouwde omgeving werd gebannen, weggehaald of afgebroken. Architectuurarchieven verhalen over de complexe logica van plannen, ontwerpen, bouwen, afbreken en weer opbouwen, processen die aan onze gebouwde omgeving ten grondslag liggen.

Architectuurarchieven maken als kennisdragers deel uit van het collectieve, cultureel geheugen van Vlaanderen. De kennis van de architecturale inrichting van Vlaanderen is immers niet alleen in de gerealiseerde, steeds veranderende omgeving terug te lezen; ze ligt ook opgeslagen in de geschreven

en getekende archiefstukken en is onontbeerlijk voor een beter begrip van het proces van het vormgeven en inrichten.

Archieven representeren een rijke culturele erfenis waaruit overheden, architecten, (kunst)historici, restauratoren, opdrachtgevers, eigenaars, studenten, pers, én het brede publiek vandaag nog steeds kunnen putten.

1 Architectuurarchief: product, substantie en kader van sociale interactie

Architectuurarchieven kunnen op verschillende manieren worden benaderd en gedacht. Er zijn evenveel benaderingen van architectuurarchieven als er visies op cultuur en cultuurvormen (zoals archieven en gebouwen) bestaan. In deze publicatie hanteren we een standpunt waarin cultuur en cultuurvormen het product, de substantie en het kader van menselijk sociaal handelen zijn. In navolging van de Franse wetenschapsfilosoof Bruno Latour volgen we de redenering dat niet alleen humane wezens maar ook dingen zoals computers, gsm's, et cetera ons sociaal verkeer regelen. Dat gaat ook op voor cultureel erfgoed. Zowel onroerend (historische gebouwen, kerken, monumenten,...) als roerend (archieven, schilderijen, documenten, verhalen,...) erfgoed bezetten een speciale plaats in onze maatschappij. Individuen en groepen zijn vaak gehecht aan artefacten en documenten uit het verleden. Ze bouwen er hun identiteit mee op of legitimeren er hun bestaansrecht mee. Cultuur en cultuurproducten hebben bijgevolg alles te maken met betekenisgeving. Het is via onze cultuur dat we de werkelijkheid tegemoet treden en als betekenisvol ervaren.

In deze studie worden architectuurarchieven bijgevolg gezien als cultuurproducten die oorspronkelijk deel uitmaken van de sociale interactie tussen verschillende actoren (bouwheren, aannemers, architecten, overheden...) uit het veld van de architectuur en vervolgens van de sociale interactie tussen archiefvormers, -beheerders en -valorisators.

2 De canon en architectuurarchieven

Over welke cultuurvormen als betekenisvol moeten worden beschouwd en welke niet, bestaat vanzelfsprekend geen consensus. Verschillende meningen over wat cultuur is, leiden onvermijdelijk tot een machtsstrijd tussen verschillende subgroepen van een gemeenschap. Elk van deze groepen probeert zijn stempel te drukken op de zogenaamde 'canon'. De canon is een relatief stabiele, maar beperkte verzameling van cultuuruitingen en –producten, die 'belangrijk' en 'exemplarisch' worden geacht. Ze worden verondersteld representatief te zijn voor belangrijke culturele ontwikkelingen en dus voor de identiteit van de brede gemeenschap. Ze tonen de culturele rijkdom en het prestige van een cultuur.

De canon ontleent zijn dominante, 'officiële' status dus aan zijn algemene maatschappelijke erkenning. In realiteit echter krijgen bepaalde personen (critici, kunsthistorici, architecten...) en instituties (de overheid, instituten, musea, verenigingen...) meer autoriteit en zeggingskracht over de canon dan de 'massa'. Door hun speciale positie in het culturele veld beïnvloeden ze immers in grote mate de vorming van de canon.

In het veld van de architectuur is dit een bekend fenomeen. Architectuurprojecten of architecten verkrijgen een plaats in de canon omwille van de opname in een belangrijke publicatie, de deelname aan een belangrijke tentoonstelling of de toekenning van een prijs. Al deze kanalen tot de canon worden in realiteit echter gecontroleerd door een beperkte groep van cognoscenti (architectuurhistorici, critici, architecten).

Hedendaagse discussies over wat allemaal onder de noemer cultuur (of de canon) zou moeten vallen, gaan bijvoorbeeld over de kwestie of massacultuur een cultureel statuut verdient, dat evenwaardig is aan dat van 'hoge' cultuur. Ook in het veld van de architectuur woedt voortdurend de discussie of meer gewone of banale vormen van bouwen toch moeten worden opgenomen in het cultuurpantheon. Zijn de archieven van de vele honderdduizenden De Taeye-woningen die de Vlaamse gebouwde omgeving na de Tweede Wereldoorlog grondig hebben bepaald, het bewaren waard of vertegenwoordigen zij enkel banaliteit? Het zijn vragen die we ons in Vlaanderen, en ook op vele andere plaatsen in de wereld, vandaag stellen. Ze werpen nieuw licht op de canon in het veld van de architectuur en bijgevolg op welke architectuurarchieven voor de toekomst dienen te worden bewaard.

3 Cultureel erfgoed: een koepelbegrip

De ideeën over de canon in het veld van de architectuur zijn ook grondig veranderd onder invloed van een andere recente ontwikkeling: de groeiende aandacht voor cultureel erfgoed. Vandaag worden archieven, ook in Vlaanderen, steeds vaker geschraagd onder die noemer van 'cultureel erfgoed'. Dat concept is vrij nieuw. Toen bekende musea als het British Museum en het Louvre, gedreven door encyclopedische verlichtingsidealen en interesse voor het exotische, in de tweede helft van de achttiende eeuw documenten over architectuur begonnen te verzamelen, had men vooral belangstelling voor grote monumenten en 'hoge kunst'.

Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw doet de term 'cultureel erfgoed' zijn intrede. In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werd in de schoot van de Verenigde Naties (VN) de United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (Unesco) opgericht. Deze organisatie kreeg als taak om het erfgoed, dat als universeel belangrijk werd beschouwd (wereldcanon), te beschermen tegen beschadigingen of verwoestingen bij gewapende conflicten. Aanvankelijk betrof het enkel archeologisch of onroerend architecturaal erfgoed, en museumcollecties. Sinds haar eerste wapenfeit (1960, de verplaatsing van de Egyptische tempel van Abou Simbel) verwierf de organisatie grote morele uitstraling en nam ze het voortouw om de wereld te sensibiliseren. Daarmee verwierf het begrip 'cultureel erfgoed' algemeen ingang en kreeg de moderne bewaardrift een nieuwe 'paraplu' aangereikt.

Vandaag is het allemaal 'cultureel erfgoed' wat de klok slaat. Naar aanleiding van de dertigste verjaardag van de 'Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage' (waar de bekende, jaarlijkse lijst van wereldpatrimonium ontstond), riepen de VN 2002 uit tot 'United Nations Year for Cultural Heritage'. Ook archieven worden steeds vaker onder deze noemer geschraagd. Zij worden vandaag beschouwd als een verzameling van documenten en artefacten die deel uitmaken van een veel ruimer netwerk van erfgoedstukken, die zowel binnen als buiten de muren van de traditionele archiefinstellingen worden bewaard.

— Betekenisverruiming

Het begrip 'cultureel erfgoed' maakte de voorbije decennia ook een betekenisverruiming door. Tot begin jaren '80 verwees erfgoed voornamelijk naar historische gebouwen, archeologische vondsten en esthetisch waardevolle relictten. Tijdens de jongste decennia werd de erfgoednotie echter drastisch uitgebreid. Cultureel erfgoed groeide uit tot een koepelbegrip dat zowel materiële als immateriële sporen uit het verleden omvat. Enkele vormen

van 'hoge cultuur' kregen het gezelschap van populaire en massacultuur, van landschappen, industrie, ambachten, taal, rites, archieven... De term 'cultureel erfgoed' vandaag gebruiken, is kiezen voor een holistische en globale benadering. Bijna alles kan worden beschouwd als erfgoed.² Ook in temporeel opzicht werd het erfgoedbegrip opengetrokken. Wat gisteren gebeurde, kan vandaag erfgoedwaarde claimen.

— Functies en motieven voor de bewaring van erfgoed

Een van de belangrijkste verklaringen voor de populariteit van cultureel erfgoed ligt in het belang ervan voor de identiteit van een gemeenschap. In de omgeving en tradities van een gemeenschap worden op een selectieve wijze 'bewijzen' gezocht die de gemeenschap legitimeren, identificeren en de leden onderling verbinden. Deze bewijzen bestempelt men als het 'culturele erfgoed' of de 'materiële' vorm van het culturele geheugen. Hedendaagse opvattingen bepalen dus hoe ons verleden vorm en betekenis krijgt in het culturele geheugen. Dit impliceert ook dat elementen die niet stroken met de geconstrueerde identiteit soms verdrongen worden of zelfs bewust gecensureerd.

De identiteitsbepalende functie van het erfgoed lijkt vandaag ook aan belang te winnen in het perspectief van globalisering. Globalisering blijkt immers hand in hand te gaan met een tendens tot regionalisering en lokalisering. In confrontatie met een enorm aantal andere culturen wordt onze identiteit voortdurend belicht en in vraag gesteld. In de strijd om een aandeel in de wereldcanon wordt een sterke profilering van de eigen, lokale culturele identiteit als noodzakelijk gevoeld (zeker voor kleinere landen of regio's).

Een andere motivatie voor het bewaren van erfgoed is ongetwijfeld 'nostalgie'. De enorme snelheid van culturele en maatschappelijke ontwikkelingen resulteert blijkbaar in een gevoel van verlies van betrokkenheid bij de tradities, omgeving en identiteit van de gemeenschap. Een houvast lijkt wenselijk in een dergelijke situatie. Door het bewaren van het cultureel erfgoed en het doorzetten van tradities, weet men enigszins verbonden te blijven met de evoluerende culturele identiteit van de gemeenschap.

Sommige auteurs geloven ook dat cultureel erfgoed een weg is naar culturele participatie, die op haar beurt louterende effecten zou hebben op economische en politieke ontwikkelingen.³ Zo zou een duidelijke culturele identiteit de integratie van allochtonen moeten bevorderen. Of dit wel degelijk een oplossing is voor deze maatschappelijke moeilijkheden, valt nog af te wachten.

Een laatste motief voor onze interesse in cultureel erfgoed is het economische belang dat aan erfgoed verbonden kan zijn. Het huidige discours rond erfgoed laat idealistische en materialistische motieven naadloos in elkaar overgaan. Direct contact met het verleden dient inderdaad het nobele doel

om het historische bewustzijn van ons allen op te krikken, maar er wordt al snel bij verteld dat erfgoed in een stad of regio de toeristische aantrekkingskracht verhoogt. Ook de cultuur- en erfgoedsubsiëring wordt sterk door dit perspectief beïnvloed. Het ‘erfgoedtoerisme’ geeft sinds de jaren ‘80 nogal eens de doorslag bij het subsidiëren, zeker in Angelsaksische landen.⁴ Als gevolg hiervan dreigen commercieel succes en publieksbereik de norm te worden in het erfgoedbeleid.

In de archiefwereld wijst de toenemende aandacht voor auteurs- en gebruiksrechten in dezelfde richting. Ze illustreert dat cultuurgoederen als archieven handelswaar of “commodity” zijn geworden.⁵ Ze verlenen immers aan de rechthebbende voor een lange tijd een absoluut en exclusief recht over de exploitatie, de verspreiding en de bewerking van cultuurgoederen. Economische rendabiliteit wordt daarom steeds meer een belangrijke, zo niet de belangrijkste factor bij het ter beschikking stellen van waardevolle collecties uit het erfgoed.

4 Canonvorming en de bewaring cultureel erfgoed

15

Omdat het erfgoed voortvloeit uit de cultuur en de identiteit van een groep is de definitie ervan onderworpen aan verandering. Toch groeit er doorheen de geschiedenis binnen een bepaalde cultuur een relatief stabiele canon, al blijft deze voortdurend ter discussie staan. De canon weerspiegelt de opvattingen van de brede gemeenschap over welke cultuuruitingen het waard zijn om tot het erfgoed te behoren. De keuzes die hierbij gemaakt worden, zijn de bouwstenen van de culturele identiteit van de brede gemeenschap. Het is dan ook de canon, die bij de conservering en ontsluiting van het erfgoed voorrang krijgt. Cultuurvormen die buiten de canon vallen, zoals controversiële subculturen, nieuwe sectoren zonder officiële traditie, zonder organisatie, of zonder commercieel succes, dreigen hierdoor te worden vergeten.

— Een zaak van verschillende actoren

Deze ‘publieke’ canondiscussie over het erfgoed verloopt vanzelfsprekend nooit democratisch. Bepaalde culturele machtsactoren, lobby- en drukingsgroepen slagen erin om de canon naar hun hand te zetten (“pseudo” of “partial participation”)⁶. De overheid beïnvloedt via haar subsidiepolitiek de vorming van de canon. Maar ook andere actoren drukken hun stempel. Een archivaris bepaalt welke archiefbestanden worden opgenomen of

welke bij voorkeur worden ontsloten. Een uitgever heeft een aanbodsbe-
lend beslissingsrecht. Een recensent beïnvloedt in zijn hoedanigheid van
expert de publieke opinie met zijn waardeoordelen. Geschiedschrijvers
maken in het perspectief van wat ze willen zeggen bepaalde keuzes in hun
werk, die de terugblik op ons historisch erfgoed 'kleuren'. En ook universi-
teiten, archiefinstellingen, critici... spelen hun rol bij het bepalen van de
canon.

— De media als actor

De cultuurfilosofen Bijker en Peperkamp hebben gewezen op de belang-
rijke rol van de media bij het vormen van de "historische herinnering".⁷ In
de hedendaagse massamediamaatenschap zijn beeldvorming en informatie-
verstrekking een machtig wapen geworden. Dat geldt ook voor het veld van
de architectuur. Van oudsher spelen boeken en tijdschriften een belangrijke
rol voor de ontwerp praktijk in het veld van de architectuur. Ze bepalen ont-
wikkelingen, zetten of benoemen trends en signaleren belangrijke the-
ma's.

Boeken en tijdschriften zijn eveneens belangrijke actoren bij de bepaling
van de canon. Voor ontwerpers is de publicatie van een project in een tijd-
schrift of boek steeds een uitdrukking van erkenning en belang geweest.
Opmerkelijk is dat deze eerste erkenning vervolgens ook een belangrijke
rol speelt in wat wordt opgenomen in de analen van de architectuurge-
schiedenis. Boeken en tijdschriften zijn steeds basismateriaal geweest bij
het tot stand komen van de architectuurgeschiedschrijving. De toeganke-
lijkheid van secundaire bronnen zoals tijdschriften en boeken heeft daarbij
ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld.

Het landschap van architectuurtijdschriften is vandaag beperkt. Vooral
enkele internationale tijdschriften zwaaien de scepter. Zij bepalen de the-
ma's en geven platform aan architecten, theoretici, critici en historici. Ook
het uitgeven van (historische) architectuurboeken is vandaag vooral de
zaak van enkele gespecialiseerde uitgevers, soms verbonden aan publieks-
of onderzoeksinstellingen. Veel van deze uitgevers richten zich niet tot een
nationaal lezerspubliek, maar publiceren in het Engels en distribueren over
de hele wereld. Ze hebben zo een belangrijke impact op de wereldcanon
van de architectuur. Denk aan Phaidon Press, NAI-Publishers, Taschen ver-
lag, Actar, El Croquis, GA, Rizzoli, Gilberto Gili editions, Skira, Electa enz.
Ook nieuwe media spelen vandaag hun rol bij het tot stand komen van de
canon. In Nederland hebben internetinitiatieven als Archined⁸ en de site
van het Nederlands Architectuurinstituut⁹ een belangrijke rol bij het selec-
teren van voorbeeldige projecten en thema's. In Vlaanderen vervullen de
sites van de Vlaams bouwmeester¹⁰ en het Vlaams Architectuurinstituut¹¹
een gelijkaardige rol. Maar ook hier zijn het vooral Engelstalige sites zoals

Archinform¹² of Artnet¹³ die bepalen wie als architect, theoreticus of criticus erkenning geniet.

Filosofen als Wallerstein en Featherstone geloven dat we naar een culturele smeltkroes evolueren.¹⁴ Zij koppelen dit aan een vrees voor veramerikanisering van de wereldcanon, die zou leiden tot een verschraling van het globale culturele aanbod.¹⁵ In het veld van de architectuur is een voorbeeld van een dergelijke tendens ongetwijfeld het toenemende belang van de Engelstalige publicaties binnen het veld van de architectuurtheorie en -geschiedenis.

5 Architectuurarchieven in Vlaanderen: een stafkaart

In Vlaanderen is de culturele en maatschappelijke waardering voor zowel de werkzaamheid, de artistieke als de nalatenschap van architecten en stedenbouwkundigen nog een vrij jong fenomeen. Terwijl in buurlanden als Nederland in het begin van de twintigste eeuw reeds initiatieven werden ontwikkeld voor een 'architectuurmuseum', dat uiteindelijk resulteerde in het Nederlands Architectuurinstituut, is in Vlaanderen brede aandacht voor de architectuurcultuur eerder iets van de laatste decennia. Architectuur en stedenbouw zijn in Vlaanderen vaak als meer functioneel, vanzelfsprekend en bescheiden gezien, terwijl de professie zelf lang heeft nagelaten duidelijk te maken waar het als ontwerpende discipline precies voor stond. In Vlaanderen zijn op dit ogenblik niet minder dan 6400 architecten ingeschreven bij de Orde van Architecten, terwijl inspanningen om de geschiedenis van de Belgische architectuur bekendheid te geven of wetenschappelijk te onderzoeken, erg beperkt zijn. Er worden weliswaar tentoonstellingen georganiseerd, hier en daar verschijnt wel eens een monografie, sporadisch wordt een inventaris van een archiefcollectie opgesteld, maar het blijft ontzettend moeilijk informatie, laat staan archiefmateriaal, over of van een bepaalde architect of een bepaald gebouw terug te vinden.

Bij aanvang van ons onderzoek op Vlaamse bodem in 2004 bleek dat er misschien wel sprake was van een beperkte canon van architecten (via het *Jaarboek Architectuur Vlaanderen*, de publicaties uit de reeks van Ludion en de reeks van Lannoo 'Architectuur in België', de publicaties van het Kunstcentrum deSingel, het *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden* enz...), maar dat deze canon niet of nauwelijks doorwerkt op het

niveau van architectuurarchieven. Ondanks het waardevolle karakter stelden we vast dat architectuurarchieven als cultuurproducten bedreigd waren.

We merkten dat archiefmateriaal niet enkel verloren ging omwille van veroudering van de substantie waaruit ze bestaan, door technologische veroudering, door slechte bewaarmstandigheden of verkeerde manipulaties. Kortom: niet enkel de materiële zorg van architectuurarchieven vormde een makkelijk te detecteren dreiging. Maar vooral de achterliggende oorzaak, de culturele vergetelheid, bleek op het eerste zicht een gevaar. Archieven eindigen vaak op de container, vallen uiteen of gaan een zwerfend bestaan tegemoet, waaruit we al snel moesten concluderen dat de waarde van architectuurarchieven over het algemeen nauwelijks onderkend wordt. Wordt de esthetische waarde erkend, dan komen ze eventueel in private en/of commerciële circuits terecht, waar ze vaak hun maatschappelijke rol en draagkracht verliezen.

— De actoren

Niet enkel de kennis over de culturele waarde van architectuurarchieven bleek te ontbreken. We stelden bij aanvang ook vast dat een gestructureerd beleid rond architectuurarchieven afwezig was in Vlaanderen en Brussel. Wel werden, vanuit private hoek, vanaf het einde van de jaren zestig specifieke initiatieven ontwikkeld die rechtstreeks of onrechtstreeks verband hielden met architectuurarchieven: het Sint-Lukasarchief (Brussel) en de Archives d'Architecture Moderne (Brussel) zetten het maatschappelijk belang van architecturaal erfgoed in de kijker en wezen op de urgentie en problematiek van de bewaring van architectuurarchieven. In 1987 werd op vraag van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) ookeen provinciaal architectuurarchief opgericht – het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen – dat als voorbeeld en ‘testcase’ zou gelden voor andere op te richten provinciale filialen (die dode letter bleven). Deze instellingen vormden en/of verzamelden door de jaren heen omvangrijke en waardevolle archiefcollecties. Bij aanvang van ons onderzoek werd ons gesignaleerd dat vooral de beide private actoren over onvoldoende financiële middelen beschikken. De werkingsgelden volstaan nauwelijks om archiefcollecties optimaal te conserveren, te inventariseren en te valoriseren.

We stelden al gauw vast dat behalve bij deze instellingen die zich specialiseren in architectuurarchieven archiefbestanden ook sporadisch terechtkwamen bij stads- of gemeente-archieven, in musea en onderwijsinstellingen, bij erfgoedverenigingen en documentatie-centra (o.a. het Documenta-

tie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC-K.U.Leuven) en het Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsab-ISG). Andere archiefbestanden vielen door de mazen van het net. Het landschap van bewaarplaatsen van architectuurarchieven ontwikkelde zich bijgevolg ongestructureerd, versnipperd en vertoont geografische en chronologische hiaten. Zelden of nooit wisselden deze bewaarplaatsen op een gestructureerde wijze knowhow uit over architectuurarchieven, noch ondernamen zij gezamenlijk acties of programma's met het oog op een betere acquisitie, bewaring en ontsluiting.

— Een inventariserend onderzoek: naar een archiefbeleid

Toen we begin 2004 van start gingen, constateerden we een groeiende en wezenlijke beleidsaandacht voor architectuur, en in het bijzonder de speciale beleidsinitiatieven van de Vlaamse minister voor Cultuur Bert Anciaux. De oprichting van het Vlaams Architectuurinstituut (2001), het Archiefdecreet (2002) en het Erfgoeddecreet (2004) creëerden kansen om de achterstand op het vlak van een architectuurarchiefbeleid bij te benen. In het nieuwe Archiefdecreet voor privaatrechtelijke archieven werd voor het eerst specifiek aandacht besteed aan het culturele thema 'architectuur'. Met het oog een betere bewaring van architectuurarchieven werd in dat kader gepleit voor de oprichting van een coördinerend orgaan om de bestaande bewaarinstellingen beter op elkaar af te stemmen, samenwerkingsverbanden op te zetten en om archieven gezamenlijk te ontsluiten en specifieke kennis uit te wisselen. Na een aantal omzwervingen kwam deze archiefwerking rondom het architecturale erfgoed in Vlaanderen terecht bij het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) dat speciaal daartoe werd opgericht (november 2003) onder de koepel van het Vlaams Architectuurinstituut (VAi).

Net als de andere thema-archieven kreeg het CVAa de opdracht een grondige analyse te maken van het verkavelde landschap. Wie komt in aanraking met archieven? Wat zijn de verschillende spanningsvelden? Wat zijn de sterktes en zwaktes binnen de onderzochte sector? Aan de hand van die vragen kunnen we komen tot de hoofddoelstelling, namelijk het formuleren van een aantal beleidsgerichte aanbevelingen en acties met het oog op het beter vormen, beheren, bewaren en valoriseren van ons roerend architecturaal erfgoed in Vlaanderen.

Om dit kwalitatieve onderzoek te kunnen uitvoeren, diende ook een grondige inventaris van de gelokaliseerde architectuurarchiefstukken en diverse bewaar- en onderzoekinstellingen in Vlaanderen te worden opgemaakt. Welk materiaal is bewaard gebleven? Op welke plaats? Hoe wordt het bewaard, in welke omstandigheden? Wat is verdwenen?

— Architectuurarchieven: een definitie

Een antwoord hierop geven, kon echter enkel door vooraf een andere vraag te beantwoorden: wat is een architectuurarchief? Deze vraag kan heel breed worden beantwoord. Volgens de vakliteratuur bevat een architectuurarchief:

"de geschreven en getekende neerslag van de activiteiten van archiefvormers die werkzaam waren op het terrein van architectuur in de breedste zin: van stedenbouw tot interieur, 'van stoel tot stad'. Ze vormen een waardevol geheel van documenten die op unieke wijze informatie leveren over realisaties van de archiefvormer. Het gaat om archieven die onze gebouwde omgeving en wat er achter de gevels van onze gebouwde omgeving verborgen zit, documenteren. Ze bevatten gegevens over het ontstaan en de geschiedenis van de huizen, kerken, kastelen, fabrieken en andere gebouwen die ons omringen, maar ook over de tuinen, parken, straten en pleinen in onze omgeving."¹⁶

De groep architectuurarchieven is bijgevolg omvangrijk. Archieven op het vlak van stedenbouw, architectuur, bouwkunde, monumentenzorg, interieurarchitectuur, tuinarchitectuur, meubelkunst et cetera maken er deel van uit. Veel archiefvormers van architectuurarchieven zijn als zelfstandige actief: architecten, architectenbureaus, aannemers, tuinarchitecten enz. Elk van hen vormt een op zichzelf staand architectuurarchief. Daarnaast komen ook in andere archieven bescheiden voor die belangrijke informatie over onze gebouwde omgeving bevatten. Overheden op verschillende niveaus kunnen houder zijn van gebouwdossiers; kerkfabrieken bewaren gegevens over de gebouwen uit hun patrimonium; archieven van adellijke families bevatten meestal gegevens over onroerende goederen in hun bezit. Grote instellingen of ondernemingen beschikken vaak over een eigen gebouwendienst die architectuurbescheiden voortbrengt.¹⁷

Met deze definitie in gedachten kan een netwerk worden uitgetekend van de verschillende actoren die met architectuurarchieven in aanraking komen. De architectuurcultuur is een product van sociale interacties tussen die actoren. Hun acties vinden een neerslag in archiefmateriaal. Tot de *archiefvormers* behoren architecten, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten, opdrachtgevers, bouwheren, administraties van overheidsdiensten, architectuurscholen, academies, architectuurverenigingen,...

Op het materiaal dat door archiefvormers wordt gegenereerd grijpen de *archiefbewaarders* in. Zij selecteren namelijk bewust of onbewust uit dit materiaal datgene dat zij de moeite waard achten om te bewaren. Op deze manier beïnvloeden ze in sterke mate de werking van actoren die archieven valoriseren. We vinden in deze groep uiteraard archiefinstellingen, maar

ook musea, erfgoedverenigingen, documentatiecentra, wetenschappelijke instellingen, universiteiten, erfgenamen, verzamelaars,...

De *archievalorisatoren* maken gebruik van het bewaarde archiefmateriaal om er onderzoek over te verrichten, tentoonstellingen te maken, enz. We vinden opnieuw architecten en ontwerpers in deze groep terug. Daarnaast maken ook gebouwbeheerders, historici, monumen-tenzorgers, geïnteresseerde leken, culturele organisaties, educatieve instellingen, wetenschappers en onderzoekers gebruik van architectuurarchieven.

In alle velden vinden we zowel geïnstitutionaliseerde als individuele actoren. Boven deze verschillende actoren die in aanraking komen met architectuurarchieven staan beleidsmakers die door hun beslissingen elk van deze actoren beïnvloeden.

— Archidetectives

Om een kwalitatieve analyse te maken van het architectuurarchief-landschap heeft het CVAA uit elk van deze velden actoren ondervraagd en belicht. We gaan er immers vanuit dat elke actor bijzondere en specifieke kennis heeft over dat landschap, die niet noodzakelijk overeenkomt met die van andere actoren. De praktische kennis, meningen en interpretaties verschillen. In de loop van 2004-2005 voerde het CVAA gesprekken (interviews, mails, briefwisseling) met verschillende mensen, van architecten tot curatoren, van verzamelaars tot vertegenwoordigers van universitaire afdelingen, van het departement Cultuur binnen de Vlaamse Gemeenschap over de Vlaams Bouwmeester tot de Algemeen Rijksarchivaris [zie bijlage 2]. Daarnaast bekeken we de 'harde feiten': uitvoeringsbesluiten, subsidiebedragen, decreten, onderzoeksrapporten, internationale ontwikkelingen enz.; materiaal dat de algemene omgang met archieven, en architectuurarchieven in het bijzonder, kadert. Zo leverde deze inventarisatie uiteraard ook een stapel *kwantitatieve gegevens* op. De methodologie die we toepasten tijdens ons inventariserend onderzoek steunde in de eerste plaats op een tweeledige benadering die een rechtstreekse benadering van het veld van de architectuurarchieven combineerde met het losweken van reacties vanuit hetzelfde veld.

In de opstartfase benaderde het CVAA het veld rechtstreeks aan de hand van literatuuronderzoek en interviews met interessante actoren. Een aantal belangrijke historische en hedendaagse Belgische architectuurpublicaties en overzichtswerken, onuitgegeven studies en eindverhandelingen werden doorgenomen. Op basis daarvan maakten we een selectie van circa 220 min of meer bekende Vlaamse architecten en gingen we actief op zoek naar mogelijk overblijvend archiefmateriaal.¹⁸ Dit gebeurde in de eerste plaats op basis van verder literatuuronderzoek (publicaties en onuitgegeven eindverhandelingen). Leverde deze manier van werken geen resultaten op, dan

werd een beroep gedaan op experts (architectuurhistorici, collega-architecten, erfgenamen, verzamelaars, architectuurwetenschappers...). Soms liep het spoor dood en bleef de status van het archief onbekend. Tenslotte werd ons ook meer dan eens verzekerd dat een bepaald archiefbestand werd vernietigd, bijvoorbeeld na overlijden van de archiefvormer of diens onmiddellijke erfgenamen. Naast het verwerken en opvolgen van gegevens die uit het literatuuronderzoek naar voor kwamen interviewden we ook heel wat interessante actoren om kwalitatieve kennis van het veld aan het licht te brengen. Dit waren geen gestroomlijnde interviews, maar veeleer diepte-interviews. Zo voerden we onder meer gesprekken met contactpersonen verbonden aan archiefinstellingen, architectuurverenigingen, documentatiecentra, musea, afdelingen monumentenzorg, erfgoedcellen, huisvestingsmaatschappijen, onderzoeksinstellingen...¹⁹

Daarnaast werd via verschillende kanalen een sensibiliseringscampagne gestart om zo veel mogelijk actoren te bereiken en respons vanuit het veld op gang te brengen. Via een gerichte communicatie naar heel wat instellingen en personen²⁰, het verspreiden van een folder²¹, de aanwezigheid op publieke manifestaties²² en in de pers²³, de publicatie van artikels²⁴ en lezingen²⁵ werd het onderzoek voor de Stafkaart Vlaamse Architectuurarchieven bekend gemaakt. We spoorden mensen onder meer aan verloren gewaande archiefstukken te signaleren en hun private archief te registreren. Om het architecturale erfgoed bij religieuze instituten – een belangrijke groep bouwheren – in kaart te brengen, werkte het CVAA samen met het FoKAV.²⁶

Aan de resultaten van deze tweeledige benadering werden meer algemene contextuele gegevens toegevoegd die werden verzameld via publicaties, websites, rapporten van derden,...

— Van stoel tot stad?

Hoewel we van bij de start een zo breed mogelijk onderzoeksterrein voor ogen hielden, bleek dit al gauw niet meer werkzaam. Het domein van de architectuur – en bijgevolg ook dat van architectuurarchieven – kan op verschillende manieren worden afgebakend: naar schaal (van stoel tot stad), typologie of functie, naar ontwerper of ontwerpende instantie. Geen enkele indeling is sluitend en elke categorie vertoont haar eigen terrains vagues. Het zoeken naar vaste uitgangspunten beweegt zich langs grenzen die erg divers zijn van aard: stedenbouw, planologie, architectuur, infrastructuur, weg- en waterbouw, vormgeving, beeldende kunst.

Gezien de grote reikwijdte van het domein – in de ruimste zin hoort de hele Vlaamse leefomgeving tot het territorium van de architectuur – werden de onderzoeksactiviteiten beperkt tot die welke konden worden toegeschreven aan architecten en stedenbouwkundigen. Design en atelierarchieven hebben we niet in ons onderzoek opgenomen,²⁷ evenmin archieven van

landschapsarchitecten of ingenieurs. Gezien de beperkte periode voor deze studie hebben we ook geen gericht onderzoek verricht naar archieven van aannemers, bouwpromotoren en -bedrijven. Desalniettemin is het belangrijk ze te vermelden en ze in de toekomst mee op te nemen in de verdere werking en beleidsvoering. We hebben ons voornamelijk gefocust op 'architecten'-archieven en archieven van 'bouwprojecten'. Wel leek het ons belangrijk niet alleen archieven van 'bekende' architecten of 'grote' bouwprojecten op te nemen, maar ook een representatief staal te bieden van de architecten en gebouwen die de grote architectuuroverzichten niet hebben gehaald. Het lijkt ons immers relevant een beeld te bewaren van het straatbeeld en de gehele bebouwde omgeving van een bepaalde periode.

Verder staat 'primaire' archiefmateriaal centraal in het onderzoek. Secundair archiefmateriaal – te verstaan als bronnenmateriaal gecreëerd op basis van die primaire archiefbronnen – komt in deze studie slechts zijdelings aan bod. Oude architectuurpublicaties (monografiën, tijdschriften, essays enz.) documentatie, contextinformatie kunnen worden opgevat als een eerste 'interpretatie' van het oorspronkelijk archiefmateriaal, alhoewel ze vandaag vaak het statuut van 'archief' hebben verworven. Natuurlijk zijn dergelijke stukken als kennisdrager van enorm belang, maar de archivering en ontsluiting verloopt niet steeds op dezelfde manier als bij primaire archiefdocumenten. De inventarisatie van secundair materiaal dient vaak andere doelen en gaat gepaard met andere vormingsmechanismen, selectiecriteria, documenterende partijen en ontsluitingsmethoden. Hoewel we deze categorie meenamen in onze inventarisatie zijn we niet steeds ten gronde ingegaan op specifieke discours rond deze secundaire bronnen.

In de Archiefwet wordt tevens een onderscheid gemaakt tussen *privaatrechtelijke* en *publiekrechtelijke* archieven. Publiekrechtelijke archieven worden gevormd bij openbare instellingen die van overheidswege worden verplicht een archief gedurende een bepaalde periode te bewaren. De bevoegdheid van die archieven ligt bij de federale, Vlaamse, provinciale en stedelijke overheden. Zo worden bouwaanvragen en/of -vergunningen normaliter bewaard in elk gemeentearchief. Het CVAA heeft de bevoegdheid gekregen een werking op te zetten rond privaatrechtelijke archieven, d.w.z. archieven die zijn gevormd door 'private' personen of instellingen. Dergelijke archieven kunnen materiaal bevatten dat meer vertelt over het ontwerpproces, de sociale en economische context (dan bijvoorbeeld alleen bouwaanvragen) omdat zij alleen de originele, dus unieke stukken van gerealiseerde en niet gerealiseerde ontwerpen (bijvoorbeeld ook wedstrijd-ontwerpen) bevatten. Bovendien zijn bepaalde archiefstukken uniek en hebben ze een grotere kunsthistorische en museale waarde. In deze studie ligt de focus wel degelijk op deze privaatrechtelijke archieven. Maar gezien de thematische benadering – archieven gerelateerd aan 'architectuur' –

kwamen we ook overheidsarchieven op ons onderzoekspad tegen.

De geografische afbakening voor deze studie werd opgelegd door de bepalingen in het Archiefdecreet. Wij kregen de opdracht ons inventariserend onderzoek uit te voeren voor Vlaanderen en Brussel. Dergelijk kader is natuurlijk relatief en problematisch daar architecten – de laatste decennia nog minder dan vroeger – zelden op één plek opereren. Ook bewaarinstellingen hebben soms een invloed sfeer die verder reikt dan territoriale grenzen. We verruimen onze blik bijgevolg af en toe, nemen archiefinstellingen op in ons onderzoek die een rol vervullen in Wallonië, of archieven die hun oorsprong elders vinden (bv. voormalig Belgisch Congo), maar wel een invloed uitoefenden op de architectuurcultuur in Vlaanderen.

Chronologisch richten we ons bij de inventarisatie op negentiende en twintigste-eeuwse archieven, te beginnen bij de oprichting van de Belgische natie in 1830. Wij gaan er vanuit dat ouder archiefmateriaal reeds een plek heeft gevonden binnen bestaande instellingen, of definitief verloren is gegaan. Daarnaast focusten we ons kwalitatief onderzoek in het bijzonder op archieven gevormd in de naoorlogse periode en het heden. Al snel werd immers duidelijk dat dit de meest kwetsbare groep is. De architecten en bureaus die deze archieven vormden, bereiken stilaan het einde van hun carrière. Dit is een cruciaal punt in de levensloop van een archief. De persoonlijke of emotionele band met het archief wordt verbroken. Het archief wordt verdeeld onder de erfgenamen, een selectie mooie tekeningen komt terecht in het commerciële circuit of alles wordt in de papiercontainer gegooid. Het CVAA tracht in deze studie dan ook de aandacht te richten op dit risicovolle moment en zoekt naar een kwalitatief traject voor het archief waarbij de toegankelijkheid van het materiaal voor onderzoek en goede bewaaromstandigheden maximaal kunnen worden gewaarborgd.

Met dit rapport wensen we een gedifferentieerd publiek te bereiken. In het bijzonder zijn de resultaten van de inventarisatie en de aanbevelingen bedoeld voor beleidsmakers en personen werkzaam bij archieven van instellingen; daarnaast voor de drie groepen die te maken hebben met architectuurarchieven: de *archiefvormers*, *archiefbewaarders* en *archiefgebruikers* waarvan hoger sprake was. We hopen dat de inhoud van het rapport kan bijdragen tot een betere samenwerking en reflexiviteit binnen de sector, dat aangehaalde spanningsvelden aanleiding geven tot een diepgaand en verrijkend debat en ten slotte dat een stimulerende en toekomstgerichte omgeving kan ontstaan waarin erfgoed ten volle kan worden gevaloriseerd.

Aan de hand van de verzamelde informatie schetsen we in de hierna volgende hoofdstukken het landschap van de architectuurarchieven en de ver-

schillende actoren uit het veld. In een eerste hoofdstuk lichten we het erfgoed-, architectuur-, archief- en wetenschapsbeleid van de laatste decennia toe.

Hoofdstuk twee volgt de levensloop van een architectuurarchief. Hierbij worden de verschillende actoren – archiefvormers, archiefbewaarders en archiefvalorisators – en hun context belicht. Deze benadering bracht een aantal spanningsvelden aan het licht die in het derde hoofdstuk uiteen worden gezet. Hierin komt onder meer de versnippering van het landschap aan bod, worden de gevolgen van de commerciële waarde van archieven geschetst, belichten we de soms problematische verhouding tussen archiefvormers en –bewaarders en gaan we in op meer technische aspecten zoals de diversiteit van materialen waaruit een archief bestaat, of het digitale vraagstuk waarop dringend een antwoord moet worden geboden... Soms gaat het daarbij om lossere bedenkingen, dan weer om bedenkingen die vooruitwijzen naar het meer algemene toekomstscenario dat we in het slot-hoofdstuk beargumenteren.

In samenwerking met *Archiefbank Vlaanderen* werd het tweede – inventariserende – luik van deze studie verwerkt in een online databank <http://www.archiefbank.be> (toegankelijk via de website van het CVAA). Voor elk gelokaliseerd archief werd een beschrijvingsfiche aangemaakt conform de ISAD (G) en ISAAR (CPF) regels, die op haar beurt in de databank voor privaatrechtelijke archieven werd ingevoerd. Op die manier raakt het onderzoek meteen voor een breed publiek ontsloten. In sommige fiches ontbreken nog gegevens, of wenst de archiefbeheerder de gegevens niet publiek vrij te geven. In dat geval werd het bestand wel geregistreerd, maar zijn beschrijvingsfiches slechts toegankelijk voor bevoorrechte gebruikers.

Wij zijn er ons van bewust dat deze studie niet exhaustief is. Het opstellen van een ‘Stafkaart Architectuurarchieven’ vormt een onderzoek dat immers nooit ‘af’ is. Er treden voortdurend verschuivingen op in het landschap, het beleid evolueert, nieuwe archiefbestanden worden gevormd, oude verloren gewaande stukken duiken terug op. De inventariserende opdracht gaat dan ook onverwijld door. Het CVAA continueert de coördinatie van invoer in Archiefbank Vlaanderen om zo een optimaal werkinstrument aan te bieden voor elkeen die op zoek gaat naar een Vlaams Architectuurarchief. Daarnaast willen we erop wijzen dat het door ons geschetste toekomstscenario niet de enige te volgen weg is. Maar we pleiten wel voor een integrale blik, een structurele behandeling voor het hele veld, een beleid op lange termijn.

Tot besluit veel dank en waardering voor het team en de raad van bestuur van het Vlaams Architectuurinstituut, de adviesraad van het CVAA, de

Vlaamse Gemeenschap, de medewerkers van de Administratie Cultuur, Archiefbank Vlaanderen, Onderzoekssteunpunt en Databank Intermediaire Structuren in Vlaanderen 19^e-20ste eeuw (cf. infra) en al diegenen die hun medewerking verleenden aan dit onderzoek.

II. Schets van het beleidsveld

27

De voorbije decennia bestond in Vlaanderen geen eenduidige politiek met betrekking tot architectuurarchieven. In tegenstelling tot buurlanden als Nederland en Frankrijk, waar centrale archiefdepots werden opgericht voor het verwerken van architectuurarchieven en respectievelijk het Nederlands Architectuurinstituut (NAi, °1998) en het Institut Français d'Architecture / Centre d'Archives d'Architecture du XXe siècle (IFA, °1980) het licht zagen, werden in Vlaanderen geen algemene maatregelen genomen om architectuurarchieven te beschermen. Het huidige Vlaamse beleid rond architectuurarchieven is het resultaat van een intersectie van verschillende beleidsdomeinen: het beleid inzake cultureel erfgoed en archieven, architectuur en wetenschap.

1 Erfgoedbeleid

Een eerste beleidsdomein dat een belangrijke invloed heeft op het beheer van architectuurarchieven is het erfgoedbeleid. Vandaag is *erfgoed* een sleutelwoord binnen het cultuurbeleid van de Vlaamse Gemeenschap. De term is sedert het begin van de twintigste eeuw uitgegroeid tot een koepelbegrip dat zowel betrekking heeft op materiële als op immateriële sporen uit het verleden.²⁸ Zoals in het vorige hoofdstuk werd aangegeven werd de term *erfgoed* vroeger voornamelijk gebruikt voor het onroerend patrimonium (oude gebouwen of sites). Vanaf de jaren 1960 werd de inhoud verruimd en verschoof de focus naar roerend erfgoed, waaronder ook architectuurarchieven ressorteren. Tenslotte werd ook het immateriële erfgoed (verhalen, gebruiken,...) in de omschrijving opgenomen.²⁹ De lijst van wat als erfgoed kan worden beschouwd, werd bijgevolg steeds groter. Daaruit volgt dat het scala aan wat algemeen wordt gerekend tot bewaar- en erfgoedinstellingen ook steeds groter is geworden. Elke instelling die zich vandaag om erfgoed bekommert, maakt er deel van uit, ongeacht juridisch statuut, omvang, kader enz...

De ontwikkeling van een erfgoedbeleid moet in Vlaanderen worden geschetst tegen de achtergrond van de totstandkoming van een breder cultuurbeleid. Na twee decennia voorbereidingstijd was het Museumdecreet (1996) voor Vlaanderen een eerste stap op het vlak van subsidiëring en kwaliteitsbeleid. Twee jaar later volgde het Decreet op Volkscultuur (1998), waarin een herwaardering van de volkscultuur werd beoogd. Het Vlaams Centrum voor Volkscultuur (VCV) werd opgericht en enkele koepelverenigingen werden erkend. Het erfgoed kreeg vanaf nu een actuele rol in de Vlaamse maatschappij toebedeeld.

Een geïntegreerd erfgoedbeleid kwam in Vlaanderen pas vanaf 2001 op dreef onder minister van Cultuur Bert Anciaux. De grote hoeveelheden 'zwerfgoed' illustreerden de nood aan een geïntegreerd beleid. De verantwoordelijkheid voor het culturele erfgoed lag voorheen verspreid over verschillende ministeries. Onder invloed van de internationale ontwikkelingen (o.a. de oprichting van verschillende Regional History Centres in Nederland en het Verenigd Koninkrijk) werd het nut van een integrale benadering duidelijk.³⁰ In 2001 verscheen een eerste Beleidsbrief van Minister Anciaux waarin de krijtlijnen werden uitgezet. De erfgoedsector werd voorgesteld als een structuur van vijf elementen – vier velden aan de basis met elk een eigen 'steunpunt', overkoepeld door een aantal initiatieven voor de hele sector. Ook de archiefsector kreeg een belangrijke plaats toebedeeld.

Na een proef- en voorbereidingsperiode keurde het Vlaams Parlement ten slotte op 7 mei 2004 het *Erfgoeddecreet* goed met de bedoeling erfgoed verder tot een volwaardig en zelfstandig beleidsdomein te laten uitgroeien.³¹

Met dit Erfgoeddecreet wil de Vlaamse overheid een kwaliteitsvolle en duurzame zorg voor en de ontsluiting van het cultureel erfgoed stimuleren. Het decreet voorziet daarvoor in:

- de erkenning en subsidiëring van musea;
- de toekenning van subsidies voor de uitvoering van erfgoedconvenants;
- de subsidiëring van cultureel-erfgoedpublicaties;
- de subsidiëring van projecten cultureel erfgoed;
- cultureelhistorische tentoonstellingen;
- ontwikkelingsgerichte projecten cultureel erfgoed;
- internationale projecten;
- de subsidiëring van het steunpunt voor de musea, de archiefinstellingen, de bewaarbibliotheken, de documentatiecentra en de erfgoedconvenantswerking;
- de advisering.

Met dit decreet wordt de erkenning en subsidiëring van verschillende soorten erfgoedinstellingen en -initiatieven, zoals musea, archiefinstellingen en convenants geregeld. De structuur van steunpunten werd als volgt ingevuld: voor de sector 'Volkscultuur' werd het in 1998 opgerichte Vlaams Centrum voor Volkscultuur als steunpunt behouden. Voor de sector 'Musea' en de sector 'Archieven' bleken de Museumvereniging (VMV) en de Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezenen (VVBAD) te bestaan, maar geen van beide nam de steunpuntrol op omwille van de onverenigbaarheid tussen de steunpuntfunctie en belangenvertegenwoordiging. Een oplossing werd gevonden in de creatie van Culturele Biografie Vlaanderen (CBV), een gezamenlijk steunpunt voor de sector musea en de sector archieven. Daarnaast is CBV steunpunt voor de 'erfgoedcellen'. Op lokaal niveau werd werk gemaakt van een lokaal cultuurbeleid met de oprichting van de erfgoedconvenants, een resultaatverbintenis tussen de Vlaamse Gemeenschap en de steden en gemeenten. In 2006 is dit initiatief uitgegroeid tot dertien convenantsteden, waaronder één regio-convenant.³² Ook hun werking werd structureel vastgelegd in het Erfgoeddecreet.³³

Wie er het Erfgoeddecreet op naslaat, zal vaststellen dat er geen aandacht wordt besteed aan het onroerende erfgoed – monumentenzorg, landschapszorg en de zorg voor het archeologisch patrimonium – in Vlaanderen. Nochtans denken de meeste mensen bij de term erfgoed intuïtief aan ons gebouwd patrimonium; aan kastelen, stadspaleizen en fraaie huizen... De

reden ligt bij een bevoegdheidskwestie. Roerend erfgoed wordt beschouwd als gemeenschapsmaterie terwijl onroerend erfgoed onder de gewestelijke bevoegdheid valt. Monumentenzorg, of de zorg voor ons onroerend architecturaal patrimonium, heeft al veel langer een plaats verworven binnen het beleid. Reeds sedert het ontstaan van België in 1830 wordt via de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) gewerkt aan het behoud en beheer van het onroerende bouwkundig erfgoed.³⁴

De verschillen in aandacht voor onroerend en roerend architecturaal erfgoed werden als het ware bevestigd bij de overheveling van de bevoegdheid 'monumenten en landschappen' naar de gewesten, zoals beschreven in de Beleidsbrief Cultureel Erfgoed van minister Anciaux, mei 2001:

"De overheveling naar de Gewesten van de bevoegdheid 'monumenten en landschappen', die in andere landen wél onder cultuur ressorteert, heeft de ontwikkeling van een cultureel-erfgoedbeleid aanzienlijk vertraagd. De monumentenzorg werd weliswaar puik uitgebouwd en daarbinnen werden ook objecten beschermd door ze te interpreteren als 'onroerend door bestemming' (en dus als deel van het gebouw). Maar tegelijk werd de aan de gang zijnde beleidsverbreding naar de rest van het cultureel erfgoed tenietgedaan en bleven de objecten en hun onthaalinstellingen (de musea, archieven, bewaarbibliotheken, depots...) in de kou staan."³⁵

De bevoegdheidskwestie heeft het hinderlijk gevolg dat steeds een onderscheid moet worden gemaakt tussen roerend en onroerend erfgoed door wetgevers en erfgoedzorgers. Voor het veld van de architectuur, het onderwerp van deze studie, stelt het probleem zich zeer expliciet. Architectuurarchieven vallen onder de noemer van het roerend erfgoed, terwijl datgene waarop deze archieven rechtstreeks betrekking hebben – de gebouwde omgeving – tot het veld van het onroerend erfgoed en dus tot een ander beleidsniveau behoren. Aan dit spanningsveld is in het tweede luik van deze studie een hoofdstuk gewijd [zie hfdst. III].

2 Archiefdecreet

In de structuur die in het Erfgoeddecreet werd uitgetekend, vormt de archiefsector een apart segment. Om in de wirwar van archiefinstellingen en documentatiecentra in Vlaanderen ordening aan te brengen en een coherent archiefbeleid uit te werken werd nog voor het Erfgoeddecreet, een nieuw Archiefdecreet goedgekeurd (het voorgaande dateerde van 1985 en zorgde voor de erkenning van vier archief- en documentatiecentra op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen, cf. infra). Het decreet 'houdende de privaatrechtelijke culturele archiefwerking' van 19 juli 2002 regelt de archiefwerking met betrekking tot de private archieven in Vlaanderen.³⁶ In de eerste plaats werd de bestaande werking bevestigd van de vier archief- en documentatiecentra op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen: het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC-K.U.Leuven), het Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsab-ISG), het Liberaal Archief en het Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaams-Nationalisme (ADV.N).

Daarnaast werden in het Archiefdecreet een aantal culturele thema's vastgelegd waarrond archiefwerking kon worden opgestart. Voor de eerste beleidsperiode (die loopt van 1 januari 2004 tot 31 december 2007) werden volgende thema's aangeduid:

- het literaire erfgoed
- het muzikale erfgoed
- het architecturale erfgoed
- de deportatie en het verzet
- het kerkelijk erfgoed
- de archiefwerking m.b.t. de bedrijven

Sinds 2003 zijn in uitvoering van het decreet vijf nieuwe thema-archieven in het spel: het AMVC-Letterenhuis, het Centrum voor Vlaams Muzikaal Erfgoed (Resonant), het Forum Kerkelijke Archieven Vlaanderen (FoKAV), het Joods Museum van Deportatie en Verzet (JMDV) en het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAA), waarover verder meer. Zoals gezegd werd Culturele Biografie Vlaanderen het overkoepelende steunpunt voor de archiefwerking (zowel privaat- als publiekrechtelijk) in Vlaanderen.

Niet voor elk thema dat door de Vlaamse Regering werd bepaald, bestaat een archief- en documentatiecentrum van landelijk belang. Tijdens de eerste beleidsperiode selecteerde de Vlaamse Regering organisaties die de ambitie kenbaar maakten om voor een welbepaald thema de culturele archiefwerking uit te bouwen. Dit op voorwaarde dat ze een goed gestruc-

tureerd en degelijk onderbouwd beleidsplan konden voorleggen en dat de organisatie of instelling binnen het thema een rol kon opnemen of reeds een taak vervulde (per thema en per beleidsperiode kan de Vlaamse Regering slechts aan één archief- en documentatiecentrum een werkingssubsidie toekennen).³⁷

Tijdens deze eerste beleidsperiode worden de thema's en de thema-archieven geëvalueerd. De culturele thema's worden dan door de Vlaamse Regering opnieuw bepaald twee jaar voorafgaand aan een nieuwe beleidsperiode. Dit gebeurt dus uiterlijk 01/09/ 2006 - 2011 - ... Niet alleen kunnen nieuwe thema's worden voorgesteld, en bestaande thema's uit het decreet worden geschrapt, maar ook de toekenningen kunnen wijzigen.

Een van de belangrijke doelstellingen van het Archiefdecreet was het in kaart brengen van archiefbestanden binnen welbepaalde culturele velden. De vier archief- en documentatiecentra op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen ontwikkelden en onderhouden in het kader van het decreet Archiefbank Vlaanderen, een digitaal register voor privaatrechtelijke archieven in Vlaanderen. Met deze databank wordt een instrument gecreëerd dat toelaat om een overzicht te bieden op alle private archieven in Vlaanderen. Het is een soort meta-inventaris waarin na verloop van tijd alle privaatrechtelijke archieven – zowel die ondergebracht in een archiefinstelling als diegene die nog bij particulieren berusten – worden geregistreerd. Momenteel is de Archiefbank de eerste proeffase voorbij. Gegevensinvoer werd in het jaarplan 2005 van Archiefbank Vlaanderen als voornaamste actiepoint aangekondigd. Er wordt ondertussen dan ook naarstig ingevoerd door verschillende participanten.³⁸ Onder meer de themaarchieven FoKAV, CVAA en AMVC voeren beschrijvingen in. De themaarchieven spelen ook een belangrijke rol bij de coördinatie en controle van de invoer van gegevens uit de afzonderlijke velden. Op die manier ontstaat een overzicht van wat in Vlaanderen aan privaatrechtelijk archief bewaard is gebleven en kan de Archiefbank uitgroeien tot een platform voor sensibilisering voor het behoud en beheer van archieven.

Binnen het Archiefdecreet werd ook ruimte voorzien voor het subsidiëren van projecten rondom privaatrechtelijke archieven. Er zijn subsidies voor projecten betreffende de culturele ontsluiting van archieven en voor de archivalistische ontsluiting door middel van ICT. Culturele thema-archief- en documentatiecentra die reeds een werkingssubsidie ontvangen via het Archiefdecreet komen niet in aanmerking voor de genoemde projectsubsidies. Deze centra kunnen wel een projectsubsidie aanvragen binnen het kader van het Erfgoeddecreet.³⁹

Archieven van publiekrechtelijke archiefvormers worden doorgaans bewaard door publiekrechtelijke archiefinstellingen. Deze archieven en archiefinstellingen vallen buiten het Archiefdecreet en ressorteren onder andere wetten, waaronder de Archiefwet van 1955.⁴⁰ De Archiefwet is van toepassing op alle overheden die deel uitmaken van de uitvoerende of de rechterlijke macht. Het gaat dus om rechtbanken en administraties op federaal, regionaal, provinciaal en gemeentelijk niveau. In deze wet worden voornamelijk bepalingen vastgelegd over de termijn en modaliteiten van deponering, de vernietiging en de openbaarheid van archiefbescheiden. Er wordt ingegaan op de ontsluiting, valorisatie of het beheer ervan. Sinds de staatshervorming bestaan er nog enkele andere bestuursniveaus buiten deze opgesomd in de Archiefwet. Zolang de gemeenschappen en de gewesten zelf geen archiefregels uitwerken, blijft de Archiefwet op hen van toepassing.⁴¹ Tot nu toe vaardigde alleen het Waals gewest een eigen archiefdecreet uit dat van toepassing is op publiekrechtelijke archieven.⁴²

Van een archiefbank voor publiekrechtelijke archieven is (nog) geen sprake. De verschillende publiekrechtelijke archiefinstellingen werken met eigen databanken.⁴³ Voor privaatrechtelijke archieven die door stadsarchieven en rijksarchieven worden beheerd zijn er wel afspraken met betrekking tot het overnemen van gegevens in Archiefbank Vlaanderen.

Het onderscheid tussen private en publiekrechtelijke archieven leidt tot extra spanningsvelden voor het veld van architectuurarchieven. Het onderscheid wordt immers niet gemaakt wanneer een thematische benadering – met name architectuur – voorop wordt gesteld [zie hfdst. IV, 1. Thematische archiefwerking].

Topstukkendecreet

In Vlaanderen was nauwelijks enige traditie op vlak van bescherming van roerend erfgoed van uitzonderlijk belang. 'Topstukken' konden vrij worden verhandeld en zonder problemen het land verlaten. Als antwoord op deze situatie werd in 2003 'het decreet houdende bescherming van het roerend cultureel erfgoed van uitzonderlijk belang' (meestal Topstukkendecreet genoemd) goedgekeurd door het Vlaams Parlement. Er werd een wettelijk kader gecreëerd voor de bescherming van die cultuurgoederen die omwille van hun bijzondere archeologische, historische, cultuurhistorische, artistieke of wetenschappelijke betekenis voor de Vlaamse Gemeenschap in Vlaanderen bewaard moeten blijven. Dit omwille van het feit dat het belangrijk is dat Vlaams erfgoed in Vlaanderen te bewonderen en te bestuderen blijft.

Een heikel punt in de toepassing van het Topstukkendecreet blijft de evenwichtsoefening tussen de gemeenschapsrechten en de individuele eigendomsrechten die op de betreffende stukken rusten. Het decreet tracht een samenwerking tussen de verschillende belanghebbenden te bereiken en

het eigendomsrecht van de eigenaars te waarborgen.

Het Topstukkendecreet is enkel van toepassing op stukken die in een beperkte lijst van zeldzame en onmisbare stukken zijn opgenomen. Om deze lijst op te stellen werden verschillende proeflijsten opgesteld door onderzoeksteams die elk een specifiek deel van het roerend erfgoed voor hun rekening namen. Er werden proeflijsten opgesteld voor de zeventiende-eeuwse beeldende kunsten, schone kunsten 1789-1950, Vlaamse Primitieven, archivalisch & documentair erfgoed, technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed, muzikaal erfgoed en kerkelijk erfgoed. Wat architectuurarchieven betreft werd een verzameling architectuurtekeningen uit de Sint-Carolus Borromeuskerk te Antwerpen opgenomen in de lijst van het roerend cultureel erfgoed van de Vlaamse Gemeenschap.⁴⁴

Op basis van deze proeflijsten stelt de Raad voor het Behoud van Roerend Cultureel Erfgoed een definitieve lijst op waarop het decreet van toepassing zal zijn. De doorslaggevende selectiecriteria zijn 'zeldzaam' én 'onmisbaar'. Deze criteria zijn cumulatief, een kandidaat-topstuk moet aan beide criteria voldoen.⁴⁵

Voor het archivalische en documentaire erfgoed werd de VVBAD met de coördinatie van de aanmelding belast. Er werden 178 topstukken aangemeld afkomstig uit bibliotheken, archieven of documentatiecentra. Hieruit werd door de stuurgroep een honderdtal stukken geselecteerd die in de proeflijst werden opgenomen. De uiteindelijke beslissing voor het al dan niet opnemen van deze stukken in de definitieve lijst wordt genomen door de Vlaamse Regering.⁴⁶

3 Architectuurbeleid

De archiefwerking rondom architectuur werd dus vastgelegd binnen het erfgoed- en archiefbeleid, maar hangt thematisch ook samen met het beleid inzake architectuur. Hoewel een kwalitatief architectuurbeleid lange tijd geen prioriteit vormde in Vlaanderen, is vanaf het laatste decennium van de twintigste eeuw een positieve beleidsevolutie waar te nemen. Onder impuls van de administratie en van verschillende kabinetten werden er diverse concrete beleidsacties ondernomen.

3.1 Jaarboek Architectuur Vlaanderen

Begin jaren '90 werd op initiatief van de toenmalige minister van Cultuur Hugo Weckx een informele werkgroep samengesteld om te brainstormen over een te ontwikkelen architectuurbeleid en de instrumenten die daarvoor nodig zouden zijn. Een van de ideeën die hieruit naar voren kwam was de publicatie van een *Jaarboek Architectuur Vlaanderen*, een tweejaarlijkse uitgave met een overzicht van de architectuurpraktijk (bouwprojecten) en architectuurwerking (publicaties, tentoonstellingen, wedstrijden,...) in Vlaanderen. Sinds 1994 verschenen zes jaarboeken, telkens met een representatieve doorsnede van architectuurcultuur binnen een tweejaarlijkse periode. In de jaarboeken kreeg dit overzicht van de architectuurcultuur vooral de invulling van een overzicht van recent gebouwde projecten, waaraan een inventaris van publicaties, tentoonstellingen en evenementen werd toegevoegd. Hoewel de opgenomen essays in de jaarboeken als een graadmeter kunnen worden beschouwd om beleidsvisies, tendensen en reflecties binnen de architectuurwereld te duiden, wordt in de jaarboeken zelden allusie gemaakt op de roerende neerslag van een dergelijke architectuurcultuur.⁴⁷ Hoewel een overzicht wordt geboden van archiefvalorisatie in publicaties en tentoonstellingen, achteraan in de overzichtslijst, wordt daar geen beschouwend essay, of uitgebreidere studie aan gekoppeld.

3.2 Vlaamse Cultuurprijs voor Architectuur

Deze aandacht voor de gebouwde neerslag van een architectuurcultuur werd versterkt door initiatieven zoals de tweejaarlijkse Vlaamse Cultuurprijs voor Architectuur (°1995). De Vlaamse Cultuurprijs voor Architectuur wordt toegekend aan een architect of een persoon die gedurende de voorbije jaren een uitzonderlijke rol heeft gespeeld op het vlak van architectuur in Vlaanderen. De laureaat dankt zijn bekroning aan een uitzonderlijk architecturaal oeuvre of een sensibiliserend optreden. De laureaat van de Vlaamse Cultuurprijs voor Architectuur ontvangt een geldsom van 12.500 euro (vanaf 2003, voordien lagen de bedragen lager).⁴⁸ De Architectuurprijs werd eerder toegekend aan Luc Deleu (1995), Robbrecht/Daem en Van Hee (1997), Christian Kieckens (1999), Eric Antonis (2001), Filip De Pau (2003) en Wim Cuyvers (2005). Voor het bestaan van een afzonderlijke prijs ontvingen Johan Van Geluwe (1991) en Stéphane Beel (1992) de Vlaamse cultuurprijs voor Beeldende Kunst. Georges Baines kreeg in 1996 van de Academie de Baron Horta prijs voor zijn gehele oeuvre.⁴⁹

3.3 Subsidiereglement architectuur en vormgeving

Een andere concrete beleids optie was de invoering van een *subsidiereglement architectuur en vormgeving*. Met een zeer beperkte subsidie-enveloppe werden vanaf 1995 projecten en werking rondom architectuur ondersteund door de Vlaamse minister van Cultuur, bijgestaan door een beoordelingscommissie architectuur en vormgeving. Voor er sprake was van het Erfgoed- en Archiefdecreet (2004 en 2002) vormde - in theorie - het Subsidiereglement voor architectuur en vormgeving geïnitieerd door de Vlaamse minister van Cultuur het enige kanaal om projecten i.v.m. privaatrechtelijke architectuurarchieven te financieren.⁵⁰ In de praktijk gebeurde dit slechts zelden. De bedragen die werden toegekend uit de kleine enveloppe⁵¹, werden soms aangewend om architectuurarchieven te valoriseren. Dit was onder andere het geval voor de tentoonstelling *Willy Van Der Meeren* door Aa50 in 1995, de publicatie *Peter Callebout* in de Reeks 'Vlees en Beton', ook door Aa50 in 1995, de tentoonstelling *Kuvuande Mbote. Aangenaam verblijf* over koloniale architectuur in Congo, in de K.U.Leuven-ASRO in 1998, en in deSingel in 1999. Projecten voor het beheer van architectuurarchieven kwamen zo goed als nooit aan bod.

In 2000 verhoogde de enveloppe voor subsidies architectuur en vormgeving aanzienlijk. Van 5.852.692 BEF in 1999 werd het totale bedrag in 2000 opgetrokken naar 16.310.000 BEF. Daarvan werd zes miljoen BEF gereserveerd voor de voorbereiding van een op te richten 'Vlaams Architectuurarchief' en twee miljoen BEF gereserveerd voor de oprichting van een 'Vlaams Architectuurinstituut'.

3.4 Vlaams Architectuurinstituut

Een ankerpunt binnen het Vlaamse architectuurbeleid werd het *Vlaams Architectuurinstituut* (VAi), opgericht als steunpunt in 2001 met het oog op de voorbereiding van het Kunstendecreet (2004). Het VAi ging echt van start in mei 2002 met de aanstelling van 2 personeelsleden. Het VAi kreeg de opdracht om de taken van een steunpunt voor de sector uit te voeren. Daarnaast kreeg het instituut de opdracht om publieksacties op te zetten ten behoeve van en ter sensibilisering van het publiek. Het Jaarboek Architectuur Vlaanderen en de Dag van de Architectuur werden als twee bijkomende opdrachten aan het takenpakket toegevoegd.

Voor de eerste werkingsjaren werden volgende werkingsubsidies uitge-reikt door de Vlaamse Gemeenschap:⁵²

2000	1.950.000 BEF
2001	247.894,52 €
2002	248.000,00 €
2003	422.000,00 €
2004	422.000,00 €
2005	422.000,00 €

Hoewel het VAI pas in 2002 van start ging, bestond het begrotingstechnisch al vanaf 2000. In 2002 sloot de overheid een beheersovereenkomst met het VAI en werden werkingssubsidies toegekend op basis van een jaarlijks beleidsplan. Sinds het Kunstendecreet zijn de steunpunten decretaal veranderd. Het VAI vroeg in dit kader een vierjarige werkingssubsidie aan, maar kreeg net als de andere steunpunten een werkingssubsidie voor twee jaar. Het subsidiebedrag voor 2006 – 2007 bedraagt bij dit schrijven 450000 €.

Het VAI heeft sindsdien als opdracht zowel een breed publiek als professionals, onderzoekers, de media en de overheid te sensibiliseren voor kwalitatieve en eigentijdse architectuur. Het VAI verstrekt informatie over gebouwen, instellingen, publicaties, tijdschriften, wedstrijden en evenementen. Het is een aanspreekpunt om de kennis over architectuur in Vlaanderen te bevorderen en het architectuurbeleid en -gebeuren te initiëren, te coördineren en te stimuleren. Het VAI heeft contacten met diverse overheidsdiensten en departementen die betrokken zijn bij het bouwen en patrimonium: het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed, Stedenbeleid, de Vlaams Bouwmeester, ... Binnen de sector zijn de partners divers: particuliere architecten, architectuurverenigingen, belangbehartigers uit de bouwsector, gespecialiseerde media, buitenlandse contacten. Voor het presenteren van tentoonstellingen, lezingen en publieksactiviteiten werkt het VAI samen met kunstencentra en musea zoals deSingel en Bozar, het SMAK

3.5 Vlaams Architectuurarchief

Met de voorbereiding van een Vlaams Architectuurarchief werd een aanvang genomen in 2001.

In dat jaar kende de commissie en beoordelingscommissie architectuur en vormgeving de vzw Sint-Lukasarchief in Brussel 6.000.000 BEF (148.000 €) toe als tussenkomst in de kosten voor de voorbereiding van een Vlaams Architectuurarchief (VAA).⁵³ In 2002 ontving het Sint-Lukasarchief vzw dezelfde subsidieschijf. De taken van het VAA werden in 2002 als volgt omschreven:

A. de archivering van roerend architecturaal erfgoed. Drie duidelijke taken worden omschreven:

- het verwerven, verzamelen, bewaren en beveiligen van deze componenten die niet in de bestaande architectuurarchieven zijn opgenomen;
- het omvattend en selectief valideren van alle componenten van het architecturaal geheugen in een operationele samenwerkingsvorm;
- de zorgvuldige ontsluiting ervan. Die zal worden geschraagd door de uitbouw van een netwerktechnologie.

B. de coördinatie tussen de Vlaamse Architectuurarchieven i.f.v. een centrale integrerende ontsluiting. De combinatie van het behoud (voor het nageslacht) en de ontsluiting (voor het brede publiek van dearchieven is slechts mogelijk door het inventariseren en digitaliseren van de fysiekearchieven.⁵⁴

Eind 2002 beschouwt de administratie Cultuur de opdracht van het Sint-Lukasarchief als voorbereider van de oprichting van het architectuurarchief als afgerond. Er wordt geadviseerd dat de opdracht van het VAA gekadert dient te worden in het nieuwe Archiefdecreet, dat een structurele vijfjarige subsidiëring voor één archief voorziet per thema. Het decreet stipuleert dat de begunstigde ofwel een samenwerkingsverband is tussen bestaandearchieven onder de vorm van een rechtspersoonlijkheid, ofwel een afzonderlijke organisatie.⁵⁵ Er wordt beargumenteerd dat het geografisch en inhoudelijk loskoppelen van het pas opgerichte Vlaams Architectuurinstituut en het toekomstige VAA een strategische fout inhield omdat beide instellingen hun autonomie en identiteit wilden behouden.⁵⁶ Eind 2002 besloot de overheid de piste om een VAA op te richten vanuit één van de bestaande architectuurarchieven, te verlaten. Het VAA diende ofwel een samenwerkingsverband van allearchieven te zijn, ofwel een afhankelijk coördinerend centrum. Er werd daarom geopteerd voor een nieuw uit te bouwen archief-coördinerende functie, gekoppeld aan het VAI.⁵⁷ Het VAI maakte hiervoor vooraf een uitgebreid werkplan en een beleidsplan in 2003. Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven werd eind 2003 een feit. Hierover later meer.

“Omdat we geen toekomst kunnen bouwen zonder het verleden te kennen wil ik daarnaast ook het Vlaams Architectuurarchief oprichten. Dit zal de bestaande architectuurarchieven in een netwerk samenbrengen en de ontsluiting ervan mogelijk maken. Het zal functioneren als het geheugen van het VAI.”⁵⁸ (minister van Cultuur Bert Anciaux)

Deze paragraaf uit het voorwoord van de Vlaamse minister van Cultuur in het *Jaarboek Architectuur Vlaanderen* dat verscheen in 2002 onderstreept

SCHETS VAN HET BELEIDSVELD

de intentie van de overheid om de archiefwerking rond architecturaal erfgoed in een globaal architectuurbeleid te verankeren. Het illustreert hoe, net als in bijvoorbeeld Frankrijk en Nederland, een belangrijke inhoudelijke complementariteit wordt gepercipieerd tussen het hedendaagse debat over architectuur en het bewaren van het geheugen over architectuur. Deze visie maakte ook deel uit van de voorbereidende plannen voor het Vlaams Architectuurinstituut. Naar voorbeeld van het Nederlandse model werd in de *Voorstudie voor de oprichting van een centrum voor architectuur en vormgeving* (2002) geijverd voor een model van een volwaardig architectuurinstituut, een soort netwerk dat niet alleen een sensibiliserende functie voor het vakgebied en het publiek uitoefent, maar tevens een archief huisvest en de bestaande archiefinstellingen coördineert, beleidsvoorbereidend werk verricht, een educatief programma opstelt, een centraal kenniscentrum wordt en museale werking uitbouwt.⁵⁹

Referentiemodellen

Buitenlandse architectuurinstellingen werden in de *Voorstudie voor de oprichting van een centrum voor architectuur en vormgeving* als model naar voor geschoven. Eind de jaren 70 lijkt voor het architectuurveld een scharnierpunt te zijn geweest vanuit dit perspectief. Het belang van de culturele waarde van (hedendaagse) architectuur, van sensibilisatie en van educatie van het publiek en de vakgemeenschap, maar ook van archieftekeningen als primair historisch bronnenmateriaal werden vanaf dan in de kijker geplaatst. Zowel in Frankrijk en Nederland, als in de VS en Canada werden instituten opgericht waarbinnen archiefwerking een belangrijke plaats heeft, vaak gesubsidieerd door de nationale overheid. In vergelijking met deze organisaties zijn Vlaamse initiatieven bescheiden qua omvang en werking. Onderstaande instellingen beschikken vaak over grote werkingsbudgetten, zijn nationaal georiënteerd en positioneren zich vaak op een kruispunt tussen sensibilisatie, archivering, educatie en onderzoek.⁶⁰

NEDERLAND

Bij onze noorderburen kwam het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) er door de fusie van de verschillende initiatiefnemers: Stichting Architectuur Museum (°1955), Stichting Wonen (°1946) en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (°1846). Het NAi heeft sinds 1988 tot doel om collecties, archieven, bibliotheek en documentatie op het gebied van de Nederlandse architectuur en stedenbouw bijeen te brengen en toegankelijk te maken, om op die manier de kennis en belangstelling voor de culturele aspecten van de gebouwde omgeving te bevorderen en de ontwerpende vakgemeenschap te stimuleren.⁶¹ Het NAi omvat dus een unieke combinatie van

- een museum met tentoonstellingstaken
- een archiefinstelling die een uitgebreide collectie bestanden beheert
- een bibliotheek en onderzoeksinstituut
- een gespecialiseerde boeken- en tijdschriftenuitgever (NAi-Publishers, werd al gauw onafhankelijk, maar werkt nauw samen met het instituut)
- een instelling met stimulerende taak
- niet alleen dienstverlener, maar ook participant
- discussieplatform

Het NAi telt een 150000 bezoekers per jaar en rekt op meer dan 70 medewerkers. Het jaarlijks werkingsbudget bedroeg in 2003 ongeveer 6.2 miljoen €, waarvan 84% subsidies van de nationale overheid. Het werkingsbudget bestaat voor 7% uit eigen werkingsmiddelen. Er waren een twintigtal vaste medewerkers aan de slag in 2003. Het NAi bezit één van de grootste bouwkunstcollecties ter wereld; achttien strekkende kilometer met onder andere tekeningen, schetsen, maquettes, foto's, boeken en tijdschriften, voornamelijk van nationaal belang. Vrijwel alle belangrijke Nederlandse architecten van na 1800 zijn vertegenwoordigd: bijvoorbeeld de archieven van Van den Broek en Bakema, Rietveld, Oud, Cuypers, Berlage. Sinds 1993 is het NAi gehuisvest in een gebouw van Jo Coenen in Rotterdam, waar een groot bewaardepot voor archieven is voorzien. In het najaar 2005 verhuisde een deel van de collectie, met name de maquetteverzameling, naar een extern depot in de gerenoveerde Van Nelle Ontwerfabriek. Dit depot combineert optimaal beheer met zichtbaarheid voor het publiek. Het NAi wordt gesubsidieerd door de overheid (85%) en doet daarnaast beroep op eigen inkomsten (7%), sponsoring (1%) en fondswerving (7%).⁶²

In Nederland worden daarnaast architectuurarchieven bewaard bij lokale architectuurcentra (bv. Museum Nagele⁶³ en ARCAM⁶⁴). Vaak is het zo dat het NAi fondsen van lokaal belang doorgeeft aan regionale archiefcentra.

FRANKRIJK

In Frankrijk werd in 1980 het *Institut français d'architecture* (IFA) opgericht, een organisatie met dezelfde taken en doelstellingen als het NAi in Nederland. Al in 1986 start het IFA in samenwerking met het Franse *ministère de la Culture* en het *ministère de l'Équipement* een *Centre d'Archives d'Architecture du XXIème siècle* (CAA).⁶⁵ Maurice Culot – die mee aan de wieg van de *Archives d'Architecture Moderne* (AAM, cf. infra) stond, is ook hier een van de bezielers. Het IFA krijgt met het CAA een intermediaire centrum voor de verwerking van 20ste-eeuwse architectuurarchieven. Dit houdt in dat architectuurarchieven die worden beheerd door het CAA uiteindelijk eigendom worden van de *Archives de France*, het nationaal ar-

chief van Frankrijk. Personen die hun archief schenken aan het CAA hebben dus de garantie dat de eindbestemming van hun archief de *Archives de France* is. Intussen zorgt het CAA ervoor dat de archiefbestanden worden beheerd, ontsloten en gevaloriseerd. Het centrum zet sindsdien samenwerkingsverbanden op met onderwijsinstellingen, onderzoeksinstituten enz. om inventarisatie, onderzoek, tentoonstellingen, restauraties ed. te realiseren. Er wordt een driemaandelijks tijdschrift uitgegeven (*Colonnes*) en het centrum doet vier maal per jaar beroep op een *Comité d'Orientation* waarin experts inzake archivistiek, erfgoed en architectuur de missie en werking volgen. De werkingsmiddelen worden jaarlijks uitgekeerd door de Direction des archives de France en het Bureau de la Recherche architecturale et urbaine (DAPA).

Daarnaast zijn in verschillende Franse departementen filialen opgericht (Marseille – Archives d'Architecture et d'Urbanisme du XXIème siècle en région PACA, Nancy – Archives Modernes d'Architecture en Lorraine, Toulouse – Archives d'Architecture du Midi, Angers – Archives Régionales d'Architecture...), om lokaal archieven op te sporen en op te nemen. Op die manier wordt ook regionaal op het belang van architectuurarchieven gewezen.⁶⁶

In 2003 hebben het IFA, het Musée des Monuments français en het Centre des hautes études de Chaillot een nieuwe culturele koepelinstelling opgericht waarvan ze deel uitmaken: la Cité de l'Architecture et du Patrimoine, gehuisvest in het Palais de Chaillot in Parijs.

Het IFA en het Centre d'Archives d'Architecture du XXIème siècle telden in 2003 een dertigtal medewerkers voor de algemene werking, de tentoonstellingen en de bibliotheek. Ze ontvangen een 25000 bezoekers per jaar.

VERENIGD KONINKRIJK

The Royal Institute for British Architects (RIBA), de Engelse Orde van architecten, bewaart sinds jaar en dag archiefstukken van Britse architecten.⁶⁷ De collectie omvat meer dan 1.500.000 tekeningen, brieven, schetsboeken, maquettes en foto's... vanaf de 16^e eeuw tot heden. De verzameling ontstond bij de oprichting van het RIBA in 1834 en wordt sindsdien voornamelijk aangevuld door schenkingen van leden.

In 1999 ging het RIBA een partnership aan met het Victorian & Albert Museum (V&A) om hun collectie in optimale condities te bewaren en een 'architecture gallery' in te richten in één van de vleugels van het prestigieuze museum. In 2004 verhuisde de collectie naar het V&A. Het partnership laat

sindsdien toe dat ook architectuurarchieven van het RIBA onderworpen worden aan de museale conservatie-standards. Dat was voordien onmogelijk gezien de afwezigheid van de specifieke infrastructuur en knowhow (opslagruimte ed.). Anderzijds wordt de architectuurcollectie van het V&A opgewaardeerd. Zo ontstaat er voor beide partners een win/win-situatie. Naast het onderhouden van de Architecture gallery organiseert het RIBA lezingen, tijdelijke exposities en educatieve programma's rond archiefstukken.

De werkingsmiddelen zijn voornamelijk afkomstig van lidgelden van het RIBA (de RIBA telt +/- 33000 leden). Het V&A is een nationaal museum, afhankelijk van het Britse Ministerie van Cultuur.

In 2003 bedroeg het jaarbudget 189000€, waarvan 10% afkomstig uit sponsorgelden, 10% eigen inkomsten, 50% lidgeld, 5% trusts en 25% andere inkomsten. De RIBA-gallery staff bestaat uit een vijftal medewerkers.⁶⁸

Daarnaast bestaan in Engeland verschillende centra die archieven bewaren. Er zijn musea gewijd aan het archief en oeuvre van één architect (cf. John Soame's Museum, London), bibliotheken met een bijzondere collectie (cf. Royal Library, Windsor), onderwijsinstellingen (cf. Architectural Association, London), en erfgoedverenigingen (cf. English Heritage, National Monuments Records Centre, Swindon).⁶⁹

42

ZWITSERLAND ⁷⁰

In Zwitserland zijn de voornaamste archiefcollecties verbonden aan Architectuurscholen.

Het Institut für geschichte und Theorie der Architektur (GTA) is opgericht in 1967 in Zürich en maakt deel uit van het Swiss federal Institute of Technology of Zurich (EHTZ). Het instituut doet aan onderzoek, organiseert tentoonstellingen (12 per jaar!) en beheert een collectie architectuurarchieven van nationaal en internationaal belang (o.a. CIAM-archief). Het GTA wordt betaald door het EHTZ en geniet sponsoring. Er werken zo'n 25 stafleden en 25 losse medewerkers. Het GTA werkt nauw samen met Les Archives de la Construction Moderne, opgestart in 1988, en deel uitmakend van de École polytechnique de Lausanne. Ook daar wordt aan architectuurhistorisch onderzoek aan de hand van architectuurarchieven verricht, en wordt een collectie uitgebouwd die nu reeds meer dan 150 volledige archiefbestanden omvat. De laatste instelling beschikte in 2003 over een jaarbudget van 884000€, waarvan 90% overheidssubsidies en 10% sponsorgeld en schenkingen. Er werken een vijftal medewerkers.

DUITSLAND

In Duitsland kent het Bauhaus Archiv reeds een lange traditie. Het museum, gehuisvest in een gebouw van Bauhaus-icoon Walter Gropius, bewaart archieven van de Bauhaus school, misschien wel de meest invloedrijke architectuur-, design-, en kunstschool uit de twintigste eeuw (1919-1933). De collectie bestaat uit werk van Bauhaus-studenten en -docenten, in het bijzonder van Mies Van der Rohe, Adolf Meyer en Walter Gropius, maar ook Paul Klee, Wassily Kandinsky en Henry Van de Velde. Met deze collectie wordt onderzoek verricht naar de invloed die de school heeft uitgeoefend in architectuur en beeldende kunst. Het museum stelt permanent stukken uit de archiefcollectie tentoon. Het museum neemt echter geen archieven van architecten buiten de Bauhaus-school op.⁷¹

Nieuwe archieven kunnen wel nog terecht in het Deutsches Architektur Museum (DAM) of het Architektur Museum der technischen Universität München. Ook deze laatste collectie is opgebouwd met materiaal uit een onderwijsinstituut. Het eerste museum richt zich voornamelijk op twintigste-eeuwse archieven, terwijl laatstgenoemde instelling focust op achttiende en negentiende-eeuwse archieven van nationaal belang. Het DAM had in 2003 een jaarbudget van 1.8 miljoen euro, maar organiseert voornamelijk hedendaagse architectuurevenementen en -tentoonstellingen. Het geld komt van de regionale overheid (80%), sponsoring (18%) en eigen inkomsten (2%) (2003).⁷²

CANADA

Op het Amerikaanse continent opent in 1986 in Montreal het Centre Canadien d'Architecture/Canadian Centre for Architecture (CCA), een private instelling die in de loop der tijden meer dan 15000 stukken heeft vergaard, daterend van de 15^e eeuw tot op heden.⁷³

Het centrum beheert de grootste collectie van Le Corbusier buiten Frankrijk, van Mies Van der Rohe buiten het MOMA. Het CCA bewaart en conserveert niet alleen, maar neemt een zeer actieve rol op om archieven in te zetten in onderwijs en in bewustmakingscampagnes betreffende de bebouwde omgeving. Aan het CCA zijn een internationaal onderzoekscentrum en een museum verbonden. Het CCA geeft publicaties uit, organiseert colloquia, en neemt het voortouw in onderzoeksvraagstukken betreffende digitale conservatie enz. Het centrum wordt gefinancierd door de overheid (10.1%), schenkingen (22.8%), lidgeld (1.1%), fondsen en sponsering (58.8%) en eigen inkomsten (4.5%). De staf telt een 150 tal medewerkers.⁷⁴

In Canada bestaan nog grote bewaarinstellingen: Canadian Architecture Collection en Canadian Architectural Archives.

VERENIGDE STATEN

Binnen het Noord-Amerikaanse universiteitswezen is één instelling van bijzonder belang als architectuurarchiefbewaarplaats: de Avery Library, Drawings and Archives Collection, de tekeningencollectie van de belangrijkste architectuurbibliotheek ter wereld, met meer dan 400.000 tekeningen, manuscripten, foto's en brieven van nationaal en internationaal belang.⁷⁵

De Avery Library in de Columbia University bestaat al sinds 1890 en sinds 1970 wordt er specifiek aandacht besteed aan het opsporen en verwerven van nieuwe architectuurarchieven. Avery speelt daarnaast een pioniersrol in de digitale catalogisering van architectuurarchieven. In 1992 werd het AVIATOR (Avery Videodisc Index of Architectural Drawings on RLIN) gelanceerd en werden er voor het eerst echte richtlijnen voor het inventariseren van architectuurarchieven gepubliceerd. Het archief is, in tegenstelling tot de andere vernoemde instellingen, niet verbonden aan een museum, maar maakt deel uit van de universiteitsbibliotheek van de Columbia University. Er werken een 27-tal mensen.⁷⁶

3.6 Vlaams Bouwmeester

Naast de oprichting van een Vlaams Architectuurinstituut was de installatie van het ambt van Vlaams Bouwmeester een ander belangrijk element in het Vlaamse architectuurbeleid. Om de verschillende overheden in Vlaanderen aan te zetten tot voorbeeldig opdrachtgeverschap werd in 1998 naar Nederlands voorbeeld het ambt van de Vlaams Bouwmeester geïnstalleerd. De Vlaams Bouwmeester valt onder de directe verantwoordelijkheid van de Vlaamse Regering. Het eerste mandaat (1999-2005) werd ingevuld door architect Bob Van Reeth. Vandaag richt de werking van het team zich onder meer op de systematische ondersteuning van de overheid als bouwheer, selectie van ontwerpers, stimulering van jonge ontwerpers, integratie van kunst in architectuur en de ondersteuning van lokale besturen. Sedert 1 juni 2005 is Marcel Smets de nieuwe Bouwmeester.

De functie van Vlaams Bouwmeester heeft een belangrijke invloed gehad op de bouw- en architectuurcultuur van de Vlaamse overheid en kan daarom worden beschouwd als een belangrijke archiefvormer binnen het veld van architectuurarchieven [zie hfdst. III, 1.4. Andere actoren].

4 Kunstendecreet

In 2005 werd de subsidieregeling architectuur en vormgeving vervangen door het nieuwe Kunstendecreet, dat een reorganisatie van het gehele kunstlandschap en een gelijkberechtiging van alle artistieke disciplines beoogt. Over alle disciplines heen wordt een uniforme subsidieregeling voorzien, gebaseerd op kwaliteitsbeoordeling door commissies van specialisten. Zowel podiumkunsten, muziek, beeldende en audiovisuele kunst, letteren, architectuur, vormgeving, nieuwe media, en alle mengvormen daarvan vallen onder het decreet.⁷⁷ Voor de verschillende sectoren werden steunpunten aangeduid of opgericht. Het Vlaams Architectuurinstituut neemt zoals gezegd de rol van steunpunt voor architectuur op. Het Kunstendecreet biedt voor het eerst de mogelijkheid om architectuurorganisaties structureel te subsidiëren.

Er bestaan specifieke subsidiemogelijkheden voor architectuur.

OVERZICHT VAN MOGELIJKE SUBSIDIES BINNEN HET KUNSTENDECREET

Ontwerporganisaties

- Werkingssubsidie
- Projectsubsidie
- Internationale projectsubsidie
- Tussenkost in reis- en verblijfskosten
- Subsidie voor een niet-periodieke publicatie
- Subsidie voor een opnameproject
- Subsidie voor de vertaling van een niet-periodieke publicatie
- Subsidie voor de vertaling van artikels

Individuele ontwerpers

- Ontwikkelingsgerichte beurs
- Projectbeurs
- Subsidie voor internationaal werkverblijf
- Tussenkost in reis- en verblijfskosten
- Subsidie voor een opnameproject
- Subsidie voor de vertaling van een niet-periodieke publicatie

Subsidie voor de vertaling van artikels

Tijdens de eerste beleidsperiode worden volgende architectuurorganisaties gesubsidieerd voor hun werking voor een totaal van 1.230.000 € per jaar (van 2006 tot en met 2007 of van 2006 tot en met 2009).⁷⁸ Deze lokale architectuurorganisaties vormen zelf geen acquisitiebeleid rond architectuurarchieven, maar kunnen via hun werking wel een belangrijke rol spelen bij het sensibiliseren rond deze archieven en de valorisatie ervan.

SCHETS VAN HET BELEIDSVELD

– *Antwerpen Averechts*

Antwerpen Averechts zet zich sinds 1985 in om de bezoeker het leven in de stad te laten ontdekken, onder meer door middel van rondleidingen door ervaren gidsen. Tijdens verschillende rondleidingen en arrangementen staan architectuur en stedenbouw centraal. Sinds midden jaren negentig werd de werking aangevuld met projecten waar het cultureel erfgoed centraal staat. Deze projecten trachten een brug te slaan tussen cultureel erfgoed en wijkontwikkeling. Voor de uitwerking van de projecten krijgen ze naast subsidies van de Vlaamse Gemeenschap ook financiële steun van de Stad Antwerpen, de Provincie Antwerpen, de Raad van Europa en de Koning Boudewijnstichting.⁷⁹ Ze realiseerden onder meer de volgende projecten: *Het publieke leven van de wijk Stuivenberg*, *Het stedelijk Zwembad in de Veldstraat* en *Antwerpen in de ban van grootmachten*.⁸⁰

Antwerpen Averechts ontving in 2001 de Vlaamse Cultuurprijs voor Cultureel Erfgoed.

– *Archipel*

Archipel heeft zich tot doel gesteld om in professionele kringen een culturele reflectie over architectuur op gang te brengen, en daarnaast ook mee te werken aan een meer volwassen architectuurklimaat in Vlaanderen door allerlei initiatieven, gericht op een breder publiek. Archipel organiseert sinds 1980 architectuurlezingen, -reizen en -trips.⁸¹

– *Architectuurwijzer*

Architectuurwijzer, een lokaal architectuurinitiatief uit de provincie Limburg, is in 2004 gestart met de inventarisatie van al wat er op Limburgs grondgebied door de jaren heen gebouwd is. Aan de architecten van gerealiseerde Limburgse bouwprojecten wordt gevraagd om een minimum aan informatie over het betreffende project via een standaardformulier aan Architectuurwijzer ter beschikking te stellen. Het gaat hierbij zowel om stedenbouwkundige als om landschapsprojecten, architectuur en interieur. Het is de bedoeling de aangeleverde informatie op te nemen in een databank. Hiervoor maakt Architectuurwijzer gebruik van een databankstructuur die door het CVAA werd ontwikkeld. Het CVAA krijgt toegang tot de gegevens die verzameld werden in het kader van het inventarisatieproject van Architectuurwijzer.

– *LAB[au]*

LAB[au], Laboratory for architecture and urbanism, werd opgericht in 1995 en legt zich toe op het onderzoeken van de impact van computergebaseerde computertechnologieën op architectuur en urbanisatie.⁸²

– *Oostende werft*

Oostende werft werd in 2004 opgestart op initiatief van het Autonoom Gemeentebedrijf Stadsvernieuwing Oostende. Oostende werft initieert, inspireert en begeleidt de communicatie en het debat over de stedelijke transformaties in Oostende en organiseert daarnaast ook activiteiten die betrekking hebben op de stadsvernieuwing. Zo zijn er onder meer lezingen, debatten, stads- en projectbezoeken.⁸³

– *Stad en Architectuur*

Stad en Architectuur vzw werd in 1997 opgericht door een aantal Leuvense architecten, het stadsbestuur van Leuven en het departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening van de Katholieke Universiteit Leuven. Stad en Architectuur tracht sinds 1998 via tal van activiteiten een breed, in architectuur geïnteresseerd publiek te bereiken.

Via tentoonstellingen over lokale architecten wordt ook gesensibiliseerd rond het behoud van architectuurarchieven. In 2002 liep een tentoonstelling over de Leuvense architect Victor Broos (1908-1980).⁸⁴ Deze architect is niet opgenomen in de grote overzichtswerken van de architectuurgeschiedenis, maar heeft lokaal wel een belangrijke invloed gehad op de gebouwde omgeving. Via fotoboeken (het enige overgeleverde archiefmateriaal) van de architect werd zijn leven en werk uit de doeken gedaan.

“De hier bedoelde organisaties ontwikkelen initiatieven rond presentatie (tentoonstellingen, wandelingen, reizen, ...) reflectie en debat (lezingen, debatten, workshops, publicaties, educatieve projecten, ...) of informatieverzameling en -verspreiding. De bedoeling is een netwerk van regionale centra te ontwikkelen die onafhankelijk én in samenwerking met gelijkaardige centra en het Vlaams Architectuurinstituut, bouwen aan een draagvlak voor reflectie en debat rond de kwaliteit van de ontworpen leefomgeving, gaande van gebruiksvoorwerpen tot architectuur, landschapsarchitectuur en stedenbouw.”

(Uit de memorie van toelichting bij het Kunstendecreet).⁸⁵

Deze netwerkstructuur en werking van de lokale architectuurcentra vormt een groot potentieel om een rol te spelen bij de sensibilisering en valorisatie van architectuurarchieven.

Hoewel projectsubsidies voor het beheren, ontsluiten en valoriseren van architectuurarchieven in hoofdzaak dienen te worden aangevraagd in het kader van het Erfgoed- of Archiefdecreet, is het niet uitgesloten dat ook in het Kunstendecreet geld kan worden vrijgemaakt voor projecten in verband met de valorisatie van architectuurarchieven. De subsidie gaat in dat

geval niet rechtstreeks naar archiefbeheer, maar naar ontsluitingsprojecten. Voorbeeld van dergelijk project is 'Wonen in Welvaart', waarvoor een projectsubsidie werd aangevraagd binnen het Kunstendecreet. Om de aandacht te vestigen op het bredere culturele belang van de architectuurarchieven uit de jaren vijftig en zestig nam het CVAA het initiatief tot een tentoonstelling en publicatie over wooncultuur. Wonen in Welvaart is opgevat als een 'begeleid bezoek' langs een aantal exemplarische wijken, huizen en interieurs. Van belang is hierbij dat de hedendaagse dimensie van het archief in de verf wordt gezet, alsook de sensibilerende factor.⁸⁶

5 Wetenschapsbeleid

Naast het cultuurbeleid betreffende erfgoed en architectuur worden er in Vlaanderen ook vanuit het wetenschapsbeleid impulsen gegeven aan het onderzoek en de valorisatie van architectuurarchieven. Het bevoegdheidsdomein wetenschap en technologische innovatie is begin de jaren 90 overgeheveld van de federale overheid naar Vlaanderen en heeft een snelle en onmiskenbare ontwikkeling doorgemaakt. De Vlaamse Regering heeft de bevoegdheid over het hele spectrum van onderzoek en innovatie. Dit gaat van de universitaire financieringskanalen voor fundamenteel onderzoek tot en met de stimulering van op economische innovatie gerichte toepassingen van nieuwe technologieën.⁸⁷ Fundamenteel onderzoek in de exacte wetenschappen is veruit de meest betoelaagde categorie van onderzoek in Vlaanderen.⁸⁸ Daarnaast bestaan er enkele kanalen waarmee archiefonderzoek (in de brede zin van het woord) wordt gestimuleerd en gefinancierd.

Het onderzoek naar archieven dat wordt ondersteund, kan ruwweg in twee categorieën worden ingedeeld: aan de ene kant is er het onderzoek (van historische of theoretische aard) waarvoor archieven fungeren als primaire of secundaire bronnen, aan de andere kant is er het onderzoek binnen de archiefwetenschappen, dat zich voornamelijk toespitst op het beheer van archieven. Beide soorten onderzoek worden in principe betoelaagd via een aantal geëigende kanalen. In wat volgt bieden we hiervan een overzicht.

5.1 Het Max Wildiersfonds

Het enige subsidiekanaal dat zich de voorbije jaren exclusief richtte op het stimuleren van wetenschappelijke onderzoek naar archieven is het Max-Wildiersfonds. Dit fonds werd in mei 1999 in het leven geroepen door mid-

del van een overeenkomst tussen de Vlaamse Gemeenschap en het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (F.W.O.-Vlaanderen). Het werd genoemd naar de Vlaamsgezinde cultuurfilosoof en auteur Max Wildiers (1904-1996). De onderzoeksprojecten van het Max-Wildiersfonds hebben als expliciet doel om projecten waarin het ontsluiten van primair bronnenmateriaal samengaat met wetenschappelijk onderzoek, te ondersteunen.

Belangrijk is dat de voorgestelde projecten betrekking moeten hebben op een archief met een duidelijke Vlaamse component, dat publiek toegankelijk is of het zal worden. Er kunnen wetenschappelijke activiteiten zoals prospectie, bewaringsoptimalisering, inventarisatie en valorisatie worden gefinancierd, in beginsel voor de periode van vier jaar. Zowel archieven die bij decreet erkend zijn, als onderzoekers die verbonden zijn aan Vlaamse Universiteiten kunnen subsidies aanvragen. Onderzoekers moeten aan de voorwaarden voldoen om zich in te schrijven voor een doctoraat.⁸⁹ Er is een begeleidings- en evaluatiecommissie, waarvan ten minste de helft van de leden bestaat uit vertegenwoordigers van de archiefsector.

Voorbeelden van projecten met de steun van het Max Wildiersfonds zijn:

- ‘**Licht op een collectief verleden**’, een grootschalig onderzoeksproject naar onontgonnen beeldbronnen over Vlaanderen. Dit project (2000-2003) werd geleid door de Universiteit Gent (Vakgroep Communicatiewetenschappen - Werkgroep Film- en Televisiestudies) en het Koninklijk Belgisch Filmarchief (KBEF). Het betreft het een samenwerkingsverband tussen de archief- en de academische wereld, waarbinnen archivalia met een Vlaamse component ontsloten en gevaloriseerd worden. In dit onderzoeksproject gaat het om documentair non-fiction filmmateriaal uit de nitraatperiode (ca. 1895-1955).⁹⁰
- Het project **Onderzoekssteunpunt en Databank intermediaire structuren in Vlaanderen, 19e-20e eeuw (ODIS)** ging van start op 1 januari 2000. Het wordt gedragen door vier onthaalinstellingen, met name ADVN, Amsab-ISG, KADOC-K.U.Leuven en Liberaal Archief.⁹¹ De hoofddoelstelling van dit project is het verzamelen van gegevens bij de verschillende partners over intermediaire structuren (het brede maatschappelijke middenveld van sociale, culturele en andere organisaties) en de daaraan gerelateerde personen om zo het pad te effenen voor een interdisciplinaire en comparatieve studie. Met ODIS werd een relationele en contextuele databank opgezet die via het internet toegankelijk is.⁹² ODIS werkt volgens de internationale ISAD(G) en ISAAR(CPF) standaarden.⁹³ Dit maakt *“een eenduidigheid, een correcte interpretatie van de geboden informatie, een gemakkelijk inhaken van bestaande inventarissen en een brede consultatie – ook in internationale context – mogelijk.”*⁹⁴ Sinds 2005

verzorgt het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven de systematische invoer van architectuurarchieven.

- **Digitaal Archiveren in Vlaamse Instellingen en Diensten (DAVID)** was het eerste onderzoeksproject inzake digitale archivering in Vlaanderen. Het stadsarchief Antwerpen was samen met het Interdisciplinair Centrum voor Recht en Informatica projectpartner van het DAVID-project. Het project liep van januari 2000 tot en met december 2003.

Ook enkele archiefwetenschappelijke projecten over architectuurarchieven werden door het fonds ondersteund:

- **“Studie en valorisatie van atelier- en architectuurarchieven: een interdisciplinaire en comparatieve benadering (AAA)”**, een onderzoeksproject gevoerd aan de KULeuven, o.l.v. L. Verpoest, met J. De Maeyer (KADOC-K.U.Leuven), Marc Derez (Centrale Bibliotheek), Anna Bergmans (UGent) and Koen Van Balen (RLCC), dat liep van januari 2000 tot december 2002. Dit project resulteerde in een rapport dat voor het eerst in het Nederlandse taalgebied een uitgebreide handleiding biedt voor de inventarisatie van een architectuurarchief. De resultaten van dit onderzoeksproject werden redactioneel bewerkt en uitgegeven door het CVAa/VAi in 2004 als eerste volume binnen de reeks *Handleiding Architectuurarchieven*.⁹⁵
- **De archivering en valorisatie van het architectuurarchief van Jean-Jules Eggerickx (1884-1963)**, een project dat liep aan de UGent in 2003, onder begeleiding van Emiel De Kooning, Francis Strauven, Pieter Uytenhove en Bart Verschaffel.

Momenteel kunnen geen aanvragen worden ingediend bij het Max-Wildiersfonds.

5.2 Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO)

Naast het Max-Wildiersfonds ondersteunt het FWO ook archiefonderzoek via andere kanalen. Het FWO is een instelling van openbaar nut met als doel om kennisgrensverleggend fundamenteel wetenschappelijk onderzoek in alle wetenschapsgebieden over de universiteiten van de Vlaamse Gemeenschap (m.i.v. samenwerkingsverbanden tussen de Vlaamse universiteiten en andere onthaalinstellingen) te stimuleren en te ondersteunen. Om aan deze doelstelling tegemoet te komen ontwikkelde het FWO verschillende subsidiereglementen. De meest bekende zijn de verschillende soorten beurzen:

- FWO-aspirantschap: toegespitst op het behalen van een doctoraat en meestal met een looptijd van 4 jaar
- FWO-project: omvat een beurs voor medewerker(s) en een werkingsbudget van een onderzoeksproject
- FWO-postdoctoraatsbeurzen: toegespitst op 3 jaar vervolledigen van onderzoekstraject dat is opgestart binnen een doctoraat (individueel of per project)

Zowel aan de UGent als aan de K.U. Leuven wordt de laatste jaren echter een dalende trend waargenomen in het toekennen van FWO-beurzen voor architectuurhistorisch onderzoek. Het onderzoek op basis van architectuurarchieven komt hierdoor op een laag pitje te staan.

Archiefwetenschappelijke onderzoeksprojecten over het beheer van architectuurarchieven worden daarenboven haast nooit ondersteund door het FWO. Zeker het basiswerk van inventariseren en ordenen van architectuurarchieven wordt weinig betoelaagd, vermoedelijk omdat het enkel wordt beschouwd als een opstap naar fundamenteel onderzoek. Uitzonderingen op deze regel zijn:

- *AAA-project: Studie en valorisatie van atelier- en architectuurarchieven: een interdisciplinaire en comparatieve benadering*
2000-2003 (KU Leuven, Onderzoekseenheid Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg, FWO G.4452.00)
- *Dataverwerking ter ondersteuning van multimediale architectuurarchieven.*
Bekaert, Jeroen (FWO promotie 2002-2003: Burg. Ir. Architect, UGent)

5.3 Bijzonder OnderzoeksFonds (BOF) en het Projectmatig Wetenschappelijk Onderzoek (PWO)

Elke universiteit beschikt ook over een aantal interne fondsen (Bijzonder Onderzoeksfonds (BOF), Onderzoekstoelagen (OT)) voor de financiering van fundamenteel onderzoek. Via deze fondsen voert elke instelling een eigen onderzoeksbeleid, waarbij zowel projecten als mandaten worden gefinancierd. Voor de hogescholen (die ook onderwijs en onderzoek in het veld van de architectuur verrichten) wordt door de Vlaamse Overheid het Projectmatig Wetenschappelijk Onderzoek (PWO) ondersteund. Het PWO is een belangrijk instrument voor de zgn. academisering van de hogeschoolopleidingen en versterkt de relatie tussen onderwijs en onderzoek.⁹⁶ Daarnaast stimuleert PWO de kennistransfer tussen hogescholen en het bedrijfsleven. De PWO-fondsen worden verdeeld per school, waarna er een interne verdeling gebeurt. In 2005 is 7.5 miljoen euro verdeeld over de 22 hogescholen op basis van hun studentenaantallen.⁹⁷ Ook deze beurzen werden

tot nog toe niet toegekend voor het beheer van architectuurarchieven (inventarisatie, conservatie, restauratie), wel voor architectuurhistorisch en –theoretisch onderzoek op basis van architectuurarchieven.

5.4 Instituut voor de aanmoediging van innovatie door Wetenschap en Technologie in Vlaanderen (IWT)

Een andere instelling die architectuuronderzoek ondersteunt, is het instituut voor Innovatie door Wetenschap en Technologie (IWT). Het is een overheidsagentschap opgericht in 1991 door de Vlaamse Regering, voor de ondersteuning van technologische innovatieprojecten in Vlaanderen. Hiervoor beschikt het IWT over verschillende financieringsinstrumenten waarmee het jaarlijks zo'n 250 miljoen euro financiële steun verleent, zowel aan bedrijven als aan onderzoeksinstellingen en innovatie-actoren. Daarnaast is er ook dienstverlening aan de Vlaamse bedrijven op het gebied van technologietransfer, partner search, voorbereiding van projecten in Europese programma's, enz. Het IWT heeft ook een belangrijke coördinatie-opdracht die doelt op een hechte samenwerking van alle actoren in Vlaanderen die met technologische innovatie bezig zijn. Mede door deze activiteiten bouwt het IWT zich uit tot een kenniscentrum inzake onderzoek en ontwikkeling en innovatie in Vlaanderen. Tenslotte heeft het IWT een belangrijke taak bij de voorbereiding en het beheer van de innovatie-initiatieven van de Vlaamse Regering.⁹⁸

Het IWT ondersteunt architectuuronderzoek aan verschillende universiteiten en hogescholen, maar vooral in de technische en technologische sfeer. Wij troffen tijdens ons onderzoek geen markante voorbeelden aan van projecten die werden ondersteund door het IWT en die hebben geleid tot grondig archiefonderzoek.

5.5 Andere actoren die opdracht geven tot wetenschappelijk onderzoek

Het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (VIOE) [zie ook hfdst. III, 1.6. Afdeling Monumenten en Landschappen]

Het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) is een nieuwe, wetenschappelijke instelling van de Vlaamse overheid, waar geïntegreerd onderzoek wordt verricht naar het archeologisch, monumentaal en landschappelijk erfgoed in Vlaanderen in dienst van het beleid. Het beheer en de bescherming van het monumentaal, landschappelijk en archeologisch erfgoed berust bij RO Vlaanderen, entiteit Onroerend Erfgoed (voorheen:

Afdeling Monumenten en Landschappen). Het VIOE heeft als belangrijkste opdracht het onderzoek van het 'onroerend erfgoed' in Vlaanderen'. Dit onderzoek is beleidsgericht: het wordt uitgevoerd naar aanleiding van een concrete vraag of probleem. Anderzijds kunnen nieuwe resultaten van het onderzoek het beleid ook (her)oriënteren.

Het VIOE staat in voor het beheer van de inventaris van het bouwkundig erfgoed van Vlaanderen. Daarvoor werkt het samen met de Afdeling Monumenten en Landschappen. Naast de publicaties "Bouwen door de Eeuwen Heen" is de inventaris toegankelijk via een databank.⁹⁹ Deze inventaris wordt opgesteld aan de hand van onderzoek van het onroerende erfgoed zelf, maar eveneens op basis van archiefmateriaal uit bouwvragen etc.

Het VIOE beschikt ook over een krediet om beleidsgericht onderzoek in verband met integrale erfgoedzorg uit te besteden aan 'externen'. Dit gebeurt enkel wanneer het VIOE zelf niet de kennis in huis heeft of wanneer er op korte termijn geen onderzoeker beschikbaar is. Het gaat om:

- beleidsverkennend, beleidsformulerend of beleidsevaluerend onderzoek
- onderzoek dat bijdraagt tot de kennis, de instandhouding van het erfgoed en het duurzaam beheer ervan,
- domeinoverschrijdende projecten die erfgoed binnen een ruimer kader plaatsen.¹⁰⁰

In 2004 werd 131000 € uitbesteed aan extern onderzoek. In 2003 ging dat om 262000€. ¹⁰¹ Eén van de resultaten is de oeuverlijst van architect Huib Hoste (18.221,51€), een oeuverlijst en een waardenanalyse van de bestaande realisaties in functie van een voorstel tot bescherming als monument of stads- en dorpsgezicht. Het onderzoek werd georganiseerd op vraag van minister Paul Van Grembergen die hierop aandrong in het Vlaams Parlement tijdens de commissievergadering nr. 200 van 25 april 2002.

- Een samenvattende oeuverlijst van de nog bestaande gebouwen of sites van Huib Hoste. Deze lijst is opgemaakt op basis van zowel literatuur- en archiefonderzoek als plaatsbezoeken van exterieurs en interieurs
- Een evaluatie van het verzameld werk en de toetsing aan de decretale vereisten voor een mogelijke bescherming
- Een digitale fotodocumentatie van het oeuvre.

6 Een kort vergelijk: het Nederlands architectuurbeleid

Vergelijken we de Vlaamse beleidsvisie in verband met architectuurarchieven met de Nederlandse, dan zien we toch een aantal accenten die verschillen. Het meest opvallende is wellicht dat in Nederland het architectuurbeleid een transversale en gemeenschappelijke materie is.

In 2005 verscheen in Nederland *Ontwerpen aan Nederland. Architectuurbeleid 2001-2004*, de meest recente en derde architectuurnota, een gemeenschappelijke uitgave van de ministeries van Onderwijs, Cultuur en wetenschappen (OCW) – Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) – Verkeer en Waterstaat (V&W) – Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV). Daaruit blijkt reeds dat het architectuurbeleid in Nederland onder de verantwoordelijkheid van heel wat departementen valt en goed verankerd is in het Nederlandse algemene overheidsbeleid. Ruim tien jaar na de eerste architectuurnota *Ruimte voor Architectuur* beschikt Nederland over een sterke culturele infrastructuur op het terrein van landschapsarchitectuur, architectuur en stedenbouw.

Het officiële architectuurbeleid in Nederland heeft zich reeds jaren tot doel gesteld architecturale kwaliteit tot stand te brengen, zowel in overheidsprojecten als in particuliere bouw. Dit gebeurt door niet alleen door wet- en regelgeving, maar ook door het verwezenlijken en bevorderen van onderzoek, vernieuwende projectactiviteit, kennisoverdracht, manifestaties en publicaties, ...én door aandacht voor architectuurarchieven.

In 1988 werd zoals vermeld het Nederlands Architectuurinstituut opgericht uit de fusie van drie oudere, afzonderlijk gegroeide instellingen: De Stichting Wonen, de Stichting Architectuurmeum (SAM) en het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NDB). De SAM, opgericht als studiecentrum voor de geschiedenis van de gebouwde omgeving, verzamelde al sinds 1952 architectuurarchieven. Het NDB, het archief van de Nederlandse architectuur, werd in 1972 opgericht als onderdeel van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, en nam de archieven van de SAM over. Het NAI continueert de activiteiten. Het is zowel een architectuurmuseum met archieven, collecties, bibliotheek en tentoonstellingstaken als een onderzoeksinstituut, een gespecialiseerde tijdschriften- en boekenuitgever en een instelling met een stimuleringsstaak. Het is geen staatsbedrijf, zoals het Institut Français d'Architecture (IFA), maar een particuliere instelling met een zelfstandig bestuur van niet-ambtenaren. Omdat het NAI een belangrijk stuk rijksbezit beheert in het archief, geniet het aanzienlijke ondersteuning van het rijk.

SCHETS VAN HET BELEIDSVELD

"Het instituut voert een zelfstandig beleid, gericht op het verbreiden van kennis over architectuur en stedenbouw, zowel in de vakwereld als bij een breed publiek. Het beoogt de bevordering van 'een levendige en betekenisvolle architectuurpraktijk' en de betrokkenheid van het publiek bij de architectuur. Het wil dit bewerkstelligen door onderzoek en meningvorming te stimuleren, door internationale oriëntatie en door 'het openleggen van de geschiedenis als inspiratiebron voor het eigentijds ontwerpen'."¹⁰²

Deze laatste doelstelling wordt nog eens extra in de verf gezet in het beleidsplan 2005-2008:

"Het NAI beheert de rijkscollectie op het gebied van architectuur, één van de belangrijkste en grootste bouwkunstcollecties ter wereld, met tal van archieven en verzamelingen van belangrijke Nederlandse architecten. Acquisitie, onderzoek, ontsluiting, conservering en beschikbaarstelling van deze collectie behoren tot de kerntaken van het instituut. De archieven, met de informatie die daarin besloten ligt, worden niet alleen benut voor tentoonstellingen, publicaties, onderzoek en onderwijs, maar vormen bovendien een belangrijke bron voor beleidsmakers en uitvoerders bij actuele vraagstukken en ontwerpogaven. De bibliotheek en de website geven verder invulling aan de functie van nationaal kenniscentrum."¹⁰³

55

Als resultaat van de architectuurnota's werden ook instellingen als Architectuur Lokaal en het Stimuleringsfonds voor Architectuur opgericht, die respectievelijk opdrachtgevers informeren en interessante projecten subsidiëren. Het Stimuleringsfonds verstrekt subsidies aan rechtspersonen zoals stichtingen en gemeenten. De subsidies worden verleend voor 'incidentele projecten' zoals manifestaties, tentoonstellingen, publicaties, tv- en filmproducties, wedstrijden, onderzoek of symposia: stuk voor stuk evenementen waarbij architectuurarchieven kunnen worden gevaloriseerd.¹⁰⁴

Traditioneel staan cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting veelal tegenover elkaar. Het eerste is gericht op het beschermen van het verleden, de tweede op het ontwerpen voor de toekomst. Om deze kloof tussen verleden en toekomst te dichten hebben de ministeries van OCW, LNV, VROM en V&W in 1999 de nota Belvedere opgesteld.¹⁰⁵ De achterliggende gedachte, die ook ten grondslag ligt aan het Belvedere-beleid van de rijksoverheid, is dat het cultureel erfgoed een onmisbare schakel en belangrijke inspiratiebron vormt bij het oplossen van hedendaagse en toekomstige ontwerpogaven. Daarbij is het van belang om niet alleen stil te staan bij de documentatie van wat gebouwd is, maar ook aandacht te besteden aan experimenten en niet-gerealiseerde plannen uit het verleden. Juist deze experimenten

SCHETS VAN HET BELEIDSVELD

demonstreren het vermogen van architectuur om de wereld om ons heen te doorgronden en om deze anders vorm te geven en in te richten.¹⁰⁶

Tot slot dient ook de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) te worden vermeld. Met subsidie van NWO werken ruim 4.500 onderzoekers bij universiteiten en (NWO-)instellingen. Het budget bedraagt zo'n € 450 miljoen per jaar.¹⁰⁷ De organisatie is te vergelijken met het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) in België. Er bestaat in Nederland een specifieke mogelijkheid om onderzoek rond architectuur en urbanisatie en stads cultuur te honoreren in de afdeling Geesteswetenschappen, van 350.000 euro tot maximaal 500.000 euro met een maximale looptijd van 5 jaar. Het Fonds voor beeldende kunsten, vormgeving en bouwkunst (Fonds BKVB) ten slotte, is de landelijke instelling voor subsidieverlening aan individuele beeldend kunstenaars, vormgevers, architecten en bemiddelaars. De doelstelling van het Fonds BKVB is de bevordering van de kwaliteit van de beeldende kunst, vormgeving en bouwkunst in Nederland. Sinds de oprichting in 1988 heeft het Fonds BKVB bijna 19.000 subsidies verstrekt aan beeldend kunstenaars, vormgevers en architecten.

In vergelijking met de initiatieven en uitgekeerde subsidiebedragen in Nederland kampen we in Vlaanderen met een achterstand. Vlaanderen mist de institutionele daadkracht waarmee de overheid zich in Nederland inzet voor de verwezenlijking van architecturale en stedenbouwkundige kwaliteit. Immers naast de opgenoemde initiatieven bestaat reeds sinds 1806 een Rijksbouwmeester, verantwoordelijk voor de zorg en kwaliteit van nieuwe rijksgebouwen (cf. Vlaams Bouwmeester). Daarnaast is ook een steunpunt ontwerpwedstrijden actief, dat ervoor zorgt dat alle wedstrijden op een uniforme wijze georganiseerd worden, en dat een centraal meldpunt wordt gegenereerd waardoor een overzicht op voorbije wedstrijden ontstaat.¹⁰⁸

Echter, ook in Nederland zijn er weinig of geen bijkomende fondsen om primaire archiefzorg – inventariseren, archiveren – te honoreren. Het enige fonds waarop soms beroep kan worden gedaan is het Prins Bernhard Cultuurfonds in Amsterdam¹⁰⁹, maar dan moet het wel uitzonderlijk zijn en een voorbeeldfunctie hebben, hetzelfde geldt voor de Mondriaanstichting.¹¹⁰ Het NAI kan geen beroep doen op bijkomende fondsen voor eerste lijnszorg omdat die reeds tot haar taken behoort. Er wordt dan ook aan potentiële schenkers gevraagd om zelf eerst een subsidie aan te vragen voor de inventarisatie.¹¹¹

III. Het veld van de architectuurarchieven

Het Vlaamse beleid met betrekking tot architectuurarchieven is één ding, het veld van de architectuurarchieven een tweede. Zoals we al schreven in onze inleiding, vallen beide niet samen. Het beleid reguleert slechts ten dele het brede veld. Hoe ziet het landschap van architectuurarchieven er in Vlaanderen uit? In wat volgt, trachten we deze vraag te beantwoorden. We streven daarbij niet naar volledigheid; daarvoor is het landschap van de architectuurarchieven te omvangrijk en divers. Wel trachten we een adequate schets te bieden van de karakteristieken: de grote contouren, de toppen en dalen van het landschap.

We doen dit door antwoorden te zoeken op deelvragen als: Wie maakt architectuurdocumenten aan? Hoe bewaart een archiefvormer die documenten en om welke reden? Op langere termijn: bij welke archiefbewaarplaatsen komen architectuurarchieven terecht? En wat met archieven die niet in een archief zijn ondergebracht? Hoeveel belanden er op de container?

Kortom, we trachten de diversiteit en complexiteit van architectuurarchieven als deel van de sociale interactie tussen verschillende actoren in het veld van de architectuur (architecten, aannemers, bouwheren), maar ook tussen verschillende actoren in het veld van de archieven: archiefvormers, archiefbeheerders en archiefgebruikers in kaart te brengen. Om inzicht te verwerven in deze verschillende interacties is het zinvol na te gaan welke

‘levensweg’ een architectuurarchief aflegt. ‘En cours de route’ ontmoeten we de verschillende actoren waarvoor architectuurarchieven een belangrijke rol spelen.

1 De archiefvormers

1.1 Architecten

Elk archief begint zijn levensweg vanzelfsprekend bij de archiefvormer. Voor het veld van de architectuurarchieven is een van de belangrijkste groepen archiefvormers de groep van de praktiserende architecten, die ten persoonlijke titel, in naam van een bureau of in een tijdelijk verband ontwerpen aan de gebouwde omgeving.

Architecten zijn in Vlaanderen, nog meer dan in andere landen, belangrijke actoren in de gebouwde omgeving en dus belangrijke archiefvormers. In Vlaanderen is immers iedereen die wil bouwen of verbouwen (in de meeste gevallen) wettelijk verplicht een architect onder zijn hoede te nemen en de nodige bouwvergunningen aan te vragen bij de gemeentelijke overheid.¹¹² Anders dan in andere landen, spelen architecten bijgevolg een fundamentele rol in het overgrote deel van de bouwproductie.

Het beroep van architect is sinds 1939 beschermd en architecten zijn verplicht zich aan te sluiten bij de Orde van Architecten.¹¹³ Deze Orde houdt toezicht op het naleven van de regels inzake de beroepsuitoefening. Momenteel zijn in België zo’n 11500 architecten geregistreerd bij de Orde van architecten¹¹⁴, waarvan ca. 6400 in Vlaanderen.¹¹⁵ De registratie verzekert de zelfstandige uitvoering van het beroep en wettigt de architect om als bouwmeester een bouwaanvraag op te stellen en in te dienen.

Als archiefvormers produceren architecten een grote diversiteit aan documenten en artefacten in functie van theoretische ontwerpen, wedstrijdinzendingen, maar vooral in functie van de oprichting of transformatie van gebouwen of stedelijke gehelen. Binnen dit laatste perspectief kunnen we een aantal standaardstappen binnen het ontwerp- en bouwproces onderscheiden. Elke stap is representatief voor de interactie tussen bepaalde actoren in het bouwproces en leidt tot geijkte archiefstukken:

- Voorafgaand terreinonderzoek: Deze voorbereidende stap leidt tot opmetingsplannen van het bouwterrein of bestaande gebouwen of infrastructuur.
- Voorontwerp: deze eerste fase van het ontwerpproces resulteert voornamelijk in analoge of digitale schetsen, plannen, tekeningen, maquettes of

- andere media. Deze documenten of artefacten zijn bepalend voor de interactie tussen architect en bouwheer.
- Een bouwaanvraag: Dit dossier wordt meestal samengesteld uit inplantingsplannen, grondplannen, sneden en details. Deze plandocumenten worden in de regel ondermeer aangevuld met fotoreeksen, formulieren betreffende de energieprestaties van het gebouw, etc... Het bouwaanvraagdossier heeft een wettelijk karakter en is bepalend voor de interactie tussen de overheid en de bouwheer.
 - Een uitvoeringsdossier (detailplannen, lastenboeken, bestekken): deze documenten bepalen de complexe interactie tussen de architect, de aannemer en de bouwheer tijdens het bouwproces.
 - Een as-built dossier (dossier opgemaakt na uitvoering van de werken): Dit is een dossier dat tijdens en na de uitvoering van de werken wordt opgemaakt. Het bepaalt de interactie tussen het oorspronkelijke projectteam (architect, aannemer) en toekomstige projectteams in functie van verbouwingen, afbraak en dergelijke.

Architecten mogen hun documenten niet zomaar vernietigen. Artikel 1792 van het Burgerlijk Wetboek bepaalt immers dat:

- “indien een gebouw... geheel of gedeeltelijk teniet gaat door een gebrek in de bouw, zelfs door de ongeschiktheid van de grond, zijn architect en aannemer daarvoor gedurende tien jaren aansprakelijk zijn.”
- De architect is aansprakelijk voor het ontwerp en de controle op de uitvoering van de werken; de aannemer voor de uitvoering. Afhankelijk van de oorzaak van de gebreken zal de aannemer of de architect verantwoordelijk gesteld worden.

Architecten worden dus wettelijk verplicht dossiers van uitgevoerde opdrachten te bewaren gedurende minstens 10 jaar na de beëindiging van die opdrachten om zich te kunnen verantwoorden bij geschillen. Men moet o.a. de voorbereidende documenten, de contracten, vergunningsdocumenten voor stedenbouw, plans en bestekken, werfdagboeken, PV van oplevering enz.... bewaren.¹¹⁶ Deze documenten zijn van doorslaggevend belang bij juridische geschillen. Samen met de aannemer kan de architect immers aansprakelijk worden gesteld en dienen de documenten als bewijslast. Na die tien jaar geldt voor architecten, net als voor alle andere privaatrechtelijke archiefvormers dat zij geen verplichting hebben om hun archieven te bewaren.

Een architect is juridisch nooit verplicht om documenten te bewaren van niet-uitgevoerde projecten. Ons onderzoek leert echter dat deze categorie van niet-uitgevoerde ontwerpen niettemin een regelmatig voorkomende en belangrijke categorie documenten is in de archieven van architecten. Niet zelden heeft een architect wedstrijdontwerpen bewaard [zie ook kadertekst

hfdst. iv, 5. Archiefvormers en bewaarinstellingen] of documenten van projecten die voor de realisatie werden stilgelegd wegens een geschil met de opdrachtgever, of andere onvoorziene omstandigheden.

Architecten, zo leert ons onderzoek, houden vandaag over het algemeen wel een persoonlijk archief met een selectie van projecten of een portfolio van hun werk bij (althans na 1945, voordien werden geen portfolio's aangetroffen in architectenarchieven). Vaak gaat het hierbij niet meer om de originele dossiers (samengesteld uit allerlei plannen en verschillende soorten andere documenten), maar veeleer om presentatietekeningen die in een handig formaat werden afgedrukt. Deze documenten worden gebruikt als referentiemateriaal voor latere opdrachten, om nieuwe klanten inzicht te bieden in de specifieke architectuurbenadering, om een overzicht te behouden op de eigen ontwikkeling, met het oog op publicatie, gericht op commercieel succes enz. Voor het klasseren van zo'n persoonlijk werkarchief bestaan geen algemeen geldende richtlijnen. De Orde beveelt aan "*documenten te klasseren en sommige ervan te bewaren voor het oplossen van problemen achteraf*".¹¹⁷ Hoe dat klasseren moet gebeuren, wordt niet toegelicht. Ook wordt niet aangegeven welke de verhoudingen moeten zijn tussen te bewaren fysieke documenten en computerbestanden. Ook binnen de architectuuropleidingen wordt nauwelijks aandacht besteed aan het beheer van het eigen archief.

Uit onze bevindingen blijkt dat het beleid op het gebied van informatie- en archiefbeheer vooral afhangt van de omvang en de middelen van architectenbureaus. Samenvattend en veralgemenend kan men stellen dat toenemende grootte gelijkstaat aan een toenemende graad van professionalisering van het informatie- en archiefbeheer. Grotere architectuurpraktijken, die middelen en werknemers kunnen vrijmaken om het elektronische archiefmateriaal te beheren, zijn vaak van mening dat er voldoende garanties en technieken voorhanden zijn om een groot aantal elektronische versies te bewaren en de bewaring van fysieke documenten tot een minimum te beperken. Bij kleinere bureaus opteren architecten vaak voor minder kostbare voorzorgsmaatregelen. Een integraal elektronisch archief behoort binnen de kleinere bureaus veeleer tot de uitzonderingen. Hier wordt vaak besloten om bepaalde documenten stelselmatig af te drukken en de papieren versie bij een eenvoudige kopij op DVD of cd-rom te bewaren.¹¹⁸ Een plan voor de 'emulatie' of 'migratie' van deze elektronische files bestaat haast nooit.

Voor de organisatie en klassering van al de fysieke/digitale documenten binnen een bureau publiceerden verschillende internationale organisaties aanbevelingen (In Engeland: UNICLASS¹¹⁹, EPIC, RIBA Plan of Work, en in het kader van het Europese GAUDI-programma: *Richtlijnen voor het bewa-*

*ren van architectuurarchieven*¹²⁰, 2004). Ons onderzoek leert echter dat dergelijke aanbevelingen weinig gekend zijn of worden opgevolgd. Sommige commerciële standaarden, zoals Cobo systems voor het organiseren van materiaaldocumentatie zijn dan vaak weer wel goed ingeburgerd.¹²¹

De documenten die in een architectenbureau worden gegenereerd, zijn vaak moeilijk op een goede wijze te beheren vanwege de omvang, de diversiteit aan media en formaten en de verschillende geëigende opslagmethodes. In het veld van de architectuur is het vaak zo dat de archiefvormer zelf reeds een belangrijke selectie doorvoert alvorens hij 'begint te bewaren'. Uit ons onderzoek blijkt dat deze selectie zeker niet noodzakelijk dezelfde is als diegene die een archivaris zou maken. Zo geldt in de archivaliek bijvoorbeeld het principe dat elk stuk uit een dossier een zekere waarde heeft in samenhang met de andere stukken uit het dossier en dat met selectie en schoning bijgevolg uiterst omzichtig moet worden omgesprongen. Tijdens ons onderzoek werden we verschillende malen geconfronteerd met architecten die een zeer grondige selectie hadden doorgevoerd in hun projectdossiers, omdat ze ervan overtuigd waren dat slechts een fractie van het materiaal het bewaren waard was. Zo werden bijvoorbeeld alleen presentatietekeningen en foto's van de projecten behouden en werd al het andere materiaal dat een normaal projectdossier uitmaakt (bestekken, lastenboeken, correspondentie), bestempeld als oninteressant en bijgevolg vernietigd.

Een ander veel voorkomend fenomeen is de 'dossier-selectie' door de archiefvormer, architect. Een van de typische fenomenen die we aantreffen tijdens ons onderzoek is dat architecten enkel dossiers bewaarden van gebouwen of ontwerpen die reeds tot de canon waren gaan behoren; dossiers van projecten die gepubliceerd waren in tijdschriften of boeken of die prijzen of vermeldingen hadden gekregen. Andere werden uit het archief verwijderd. Architecten bevestigen door deze manier van handelen onmiddellijk de logica van de canon. Hun eigen selectie en schoning in het archief reproduceert de canon die werd ingesteld door critici en historici en ontnemt elke mogelijkheid om in de toekomst de canon te modificeren.

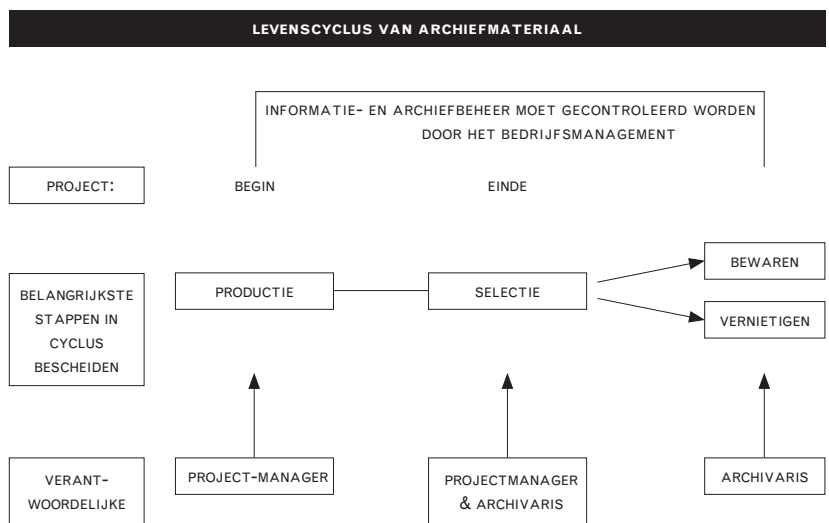
Architecten maken als omvangrijke groep van archiefvormers voortdurend nieuw architectuurarchief aan. Na bevraging blijkt echter dat nauwelijks kennis bestaat over het klasseren, stockeren en het bewaren binnen deze groep. Wegens plaatsgebrek, tijdsgebrek, vergetelheid, of het verstrijken van de verplichte juridische bewaarperiode raakt archiefmateriaal zoek, of wordt het vernietigd. Slechts uitzonderlijk wordt een overeenkomst met een archiefinstelling gesloten om een archief over te dragen voor de praktijk wordt stopgezet. In het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) in Rot-

terdam wordt soms een contract afgesloten met een praktiserend bureau, maar hier in België blijkt dat slechts zelden het geval.¹²² Tijdens ons onderzoek stuitte wij slechts een enkele maal op een dergelijke situatie: Het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief vzw beheert (na toelating van de bouwheren) de projectdossiers van Samyn & Partners, evenals de volledige voorbereidende documentatie die in klasseerdozen geordend is door het architectenbureau.¹²³ De overeenkomst bestaat er in om deze projectdossiers ter beschikking te stellen van de onderzoekers. De projectdossiers worden stelselmatig na afwerking van het project door Samyn & Partners volledig geïnventariseerd aangeleverd aan het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief vzw. Het SLa beheert momenteel meer dan 50 projectdossiers daterend vanaf de jaren zeventig.

Vaak is het pas bij het overlijden van een architect, of bij het terugvinden van verloren gewaand archief jaren later, dat de culturele, maatschappelijke en vaak meteen ook commerciële waarde van het architectuurarchief wordt ingezien. Idealiter wordt het archief geschonken aan een archiefbewaarplaats.

Het verdient de aanbeveling de selectie uit te voeren in overleg met een archivaris, zoals onderstaand schema aangeeft:

Levenscyclus van archiefmateriaal ¹²⁴

In de praktijk gebeurt dat echter heel zelden in Vlaanderen. Op basis van steekproeven¹²⁵ bleek dat noch in grote, noch in kleine architectenbureaus archivarissen in dienst zijn of worden geconsulteerd. In de typische kleine en middelgrote Vlaamse architectenbureaus zijn het vaak de 'office manager', of de projectmedewerkers zelf die stukken bewaren of verwijderen en die zich bijgevolg naast veel van hun andere taken ook bekommeren om het archief.

Wel wordt in de meeste architectenbureaus een onderscheid gemaakt tussen 'dood' en 'levend' archief. Dat onderscheid heeft echter vaak gewoon betrekking op de lokalisatie. Waar de eerste categorie meestal in (of in de nabijheid van) het bureau verblijft, verdwijnt de laatste categorie niet zelden in kelders of op zolders. Een stappenplan voor schoning van dossiers, bijvoorbeeld na de tienjarige aansprakelijkheid, troffen we niet aan tijdens onderzoek. Eens het archief is gevormd, wordt er in de meeste architectenbureaus niet meer aan getornd.

Aan het einde van de carrière of bij het beëindigen van de praktijk en het uitschrijven bij de Orde van Architecten dient zich dan de vraag aan waar men met al dat archiefmateriaal heen moet. Idealiter wordt het archief overgedragen aan een archiefinstelling, waarover verder meer. In de praktijk worden vele archieven vernietigd [zie grafiek 01]. Dit bleek onder meer het geval bij de architectenarchieven van Alphonse Balat, Hendrik Beyaert, Geo Brosens, Jean-Pierre Cluysenaar, Ernest Dieltiens, Tilman François, Carolus Hoge, Victor Horta, Stan Leurs, Léon Suys, Valentin Vaerwyck, Oscar Van de Voorde, Pieter Van Kerkhove,... architecten wiens archief ongetwijfeld waardevolle informatie zou hebben verschaft over de hedendaagse gebouwde omgeving. Deze lijst met vernietigde archieven is helaas nog veel langer. De zeldzame plannen die nadien sporadisch opduiken – al gaat het soms om documenten rond één of enkele gebouwen – en bewaard worden bij archiefbewaarplaatsen zoals het AAM, het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief e.a. zijn dan samen met de bouwaanvraagdossiers bij de gemeente of provincie de enige documenten uit verloren gegane archieven.

1.2 Onderwijs- en onderzoekinstellingen

Niet alleen in architectenbureaus zelf worden archieven aangemaakt. Een architect in Vlaanderen wordt geschoold aan een erkende architectuuropleiding. In Vlaanderen bestaan verschillende opleidingen in het hoger onderwijs, zowel aan universiteiten als aan hogescholen. Elk van die onderwijsinstellingen genereert eveneens architectuurarchief: ontwerpen van studenten, cursus- en lesmateriaal van docenten, eindverhandelingen, onderzoeksresultaten en -rapporten, enz. Ons onderzoek leert dat de meeste

universiteiten en hogescholen beschikken over een eigen archiefdienst (vaak in het kielzog van de bibliotheek). Toch zijn slechts enkele waardevolle archiefcollecties van onderwijsinstellingen bewaard gebleven, zoals die van het Hoger Sint-Lucasinstituut Gent (bewaard in het KADOC-K.U.Leuven, cf. infra), of die van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen (bewaard in de bibliotheek van de school, campus Mutsaard). Ook in het universiteitsarchief van de K.U.Leuven worden enkele archieven bewaard die rechtstreeks voortspruiten uit de opleiding interieurarchitect, alsook in de Campusbibliotheek Arenberg van de K.U.Leuven waar de archieven van ondermeer Rafael Verwilghen worden beheerd.

1.3 Bouwheren

Ook bouwheren of opdrachtgevers beschikken natuurlijk over architectuurdocumenten. Zij ontvangen presentatietekeningen, briefwisseling, bestekken enz. van de architect om zo het ontwerp- en bouwproces op te volgen. Ook de bouwheer heeft geen juridische verplichting om deze documenten eeuwig te bewaren. Grote instellingen houden er vaak een afzonderlijke dienst op na voor het beheren en onderhouden van hun gebouwen, waar bouwdoSSIERS worden bewaard en geklasseerd. Banken, onderwijsinstellingen en gemeenten zijn belangrijke opdrachtgevers. Ook de Nationale Maatschappij van Belgische Spoorwegen (NMBS) heeft een belangrijke invloed op de gebouwde omgeving. De NMBS beschikt over een archiefdienst en fototheek waar historische documenten over stations en infrastructuurwerken worden bewaard.¹²⁶ Ook de verschillende sociale huisvestingsmaatschappijen in Vlaanderen beschikken over grote archieven.¹²⁷

64

Sociale huisvestingsmaatschappijen¹²⁸

Niet alle sociale huisvestingsmaatschappijen hebben sociale woningen gebouwd die door bekende architecten werden ontworpen, of die überhaupt als waardevolle architectuurproducties kunnen worden beschouwd. Uiteraard zijn er de kwalitatief hoogstaande projecten zoals de Cité Moderne te Sint-Agatha-Berchem naar een ontwerp van Victor Bourgeois¹²⁹, of de tuinwijk Klein Rusland te Zelzate getekend door Huib Hoste.¹³⁰ Maar de archieven van sociale huisvestingsmaatschappijen verdienen bijzondere aandacht vanwege de invloed van de bouwpraktijk van deze maatschappijen op de gebouwde omgeving. Ze hebben vaak projecten op grotere schaal gerealiseerd dan andere particuliere bouwheren. De typische clusters van (nagevoeg) identieke woningen springen onmiddellijk in het oog in het Vlaamse

architectuurlandschap, waar diversiteit anders troef is.

Archiefbeheer behoort (uiteraard) niet tot de kerntaken van de sociale huisvestingsmaatschappijen. Zij beheren hun intern archief enkel vanuit het oogpunt van het beheer van hun patrimonium en hun aansprakelijkheid. De structuur van sociale huisvestingsmaatschappijen (verhuren / verkopen van woningen) heeft in de meeste gevallen ook het bewaarprofiel bepaald. Er is dus reeds een selectie gebeurd door de tijd heen. Maatschappijen die de door hen gebouwde woningen verhuren, houden meestal meer archiefmateriaal bij omdat dit van belang is voor eventuele herstellings- en/of renovatiewerken. Wanneer de woningen worden verkocht, heeft het archief met betrekking tot deze bouwprojecten minder belang voor de interne werking van de huisvestingsmaatschappij en wordt dan ook vaak vernietigd. Niet alleen komt het beheer van het patrimonium hierdoor in het gedrang, ook (bouw)historisch onderzoek op basis van primair bronnenmateriaal wordt gehypothekeerd.

Sociale huisvesting wordt gezien als een opdracht van de overheid en daardoor in de meeste gevallen beschouwd als behorend tot de publieke sector. De overkoepelende Vlaamse Huisvestingsmaatschappij (VHM) is inderdaad een openbare instelling die onder het Vlaams Gewest valt, maar de lokale huisvestingsmaatschappijen hebben een privaatrechtelijk karakter. Dit creëert een spanningsveld dat ook zijn invloed heeft op het niveau van het archiefbeheer op de verschillende niveaus.

Samen met het Rijksarchief maakt het CVAa een inventaris op van de archiefproducten op lokaal en bovenlokaal (Vlaamse Huisvestingsmaatschappij) niveau. Het CVAa verstrekt advies over de architectuurbescheiden. Op basis van een schriftelijke rondvraag, prospectiebezoeken en twee voorbeeldarchieven werd een inventaris opgemaakt van de verschillende aanwezige archiefdocumenten.¹³¹ Op basis daarvan worden richtlijnen en aanbevelingen opgesteld voor het bewaren, beheren en vernietigen van archiefbescheiden.

Alle 116 huisvestingsmaatschappijen werden aangeschreven met vraag naar omvang, toestand en inhoud van hun archief. We ontvingen slechts 4 schriftelijke reacties [zie bijlage 1]. Archieven van sociale huisvestingsmaatschappijen komen soms bij stads-, gemeente- of rijksarchieven terecht. Wij kregen melding van het archief C.V. Huisvesting dat wordt bewaard in het Stadsarchief Antwerpen¹³²; en twee archieven in het Rijksarchief in Beveren: het archief van huisvestingsmaatschappij Volkswelzijn uit Sint-Gillis-Dendermonde en het archief van huisvestingsmaatschappij Geluk in ons huis uit Baasrode. Het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief bewaart dubbels van aanlegplannen en woningen ontworpen door Victor Bourgeois en Léon Stynen voor de maatschappij Heuvelhof in Kessel-Lo.

Ook de overheid, stads-, gemeente- en provinciale besturen genereren architectuurarchief omdat zij vaak optreden als bouwheer voor grootse openbare projecten. Stedelijke, provinciale of gemeentelijke besturen stonden vaak in voor de bouw van stadsscholen, crèches, zwembaden, sportcomplexen, politiekantoren, hospitalen, musea, theaters, postkantoren, administratieve centra etc.; institutionele bouwwerken.¹³³ Elke provincie, stad of gemeente houdt er een eigen gebouwendienst op na. Al deze diensten genereren een massa archief die zij gedurende een aantal jaren zelf beheren alvorens de documenten worden overgedragen aan een Provincie-, Stads- of Gemeentearchief. De geschiedenis kende bijvoorbeeld een behoorlijk aantal bekende stadsarchitecten: in Gent was er o.a. Louis Roelandt, in Antwerpen Pierre Bourla, In Brussel Joseph Poelaert... Ook de provincies hebben bekende provinciale architecten in dienst gehad: Jules Taeymans in Antwerpen, Valentin Vaerwyck in Oost-Vlaanderen,...¹³⁴ De provincies zetten zich daarnaast ook in voor de monumentenzorg. De monumentenwachters van de provincie voeren inspecties uit voor historisch waardevolle gebouwen, interieurs en kunstvoorwerpen. In het kader daarvan verzamelen zij documentatie over de gebouwen die ze inspecteren.

Op federaal niveau worden de opdrachten verleend door de bevoegde minister. In de meeste gevallen is dat de minister van Openbare Werken. Hij staat aan het hoofd van de Regie der Gebouwen, de centrale bouwadministratie die bouw dossiers voorbereidt, begeleidt, controleert en soms ook zelf uitvoert. Uitzonderingen hierop vormen de departementen van Onderwijs, Volksgezondheid, Verkeer en Landsverdediging, die hun eigen bouwkundige diensten hebben.

1.4 Andere actoren

Andere actoren uit het architectuurveld genereren op hun beurt waardevolle archieven. Instellingen die zich bekommeren om hedendaagse architectuur zoals het Vlaams Architectuurinstituut¹³⁵, de Vlaams Bouwmeester¹³⁶ en het Internationaal Kunstcentrum deSingel¹³⁷, lokale architectuurverenigingen zoals Archipel, Stad en Architectuur¹³⁸ enz. maken architectuurarchieven aan. Veelal gaat het om een archief voortspuitend uit de 'dagelijkse werking'. Ook provinciale architectuurverenigingen, momenteel verenigd onder de koepel van de Bond van Vlaamse Architecten, maakten archieven aan die een neerslag vormen van wat leefde binnen het architectenberoep (over opleidingen, wedstrijden, wetgeving, nieuwe ontwikkelingen op technisch en vormelijk vlak...).

De Vlaams bouwmeester en het Vlaams Architectuurinstituut zijn twee belangrijke archiefvormers en dit zowel omwille van hun eigen werking als

omwille van de neerslag die zij bewaren van bijdragen van anderen aan het Vlaams architectuurlandschap. De Vlaams Bouwmeester verzamelt jaarlijks honderden portfolio's en wedstrijd dossiers in het kader van de 'Open Oproep', een wedstrijd formule om jonge ontwerpers in aanraking te brengen met grotere bouwopdrachten met een publiek karakter. De Open Oproep creëert momenten waarop verschillende ontwerpers worden geconfronteerd met een gemeenschappelijke architecturale of stedenbouwkundige probleemstelling. Vanuit dit perspectief bieden de Open Oproepen, net als andere wedstrijden, een bijzonder inzicht in de vigerende architectuurcultuur. Retrospectief kan elke ingezonden concept voor een Open Oproep immers worden beschouwd als een architecturale stellingname tegenover een gemeenschappelijk vraagstuk.

Het Vlaams Architectuurinstituut ontvangt tweejaarlijks enkele honderden portfolio's van architecten bij het maken van een *Jaarboek Architectuur Vlaanderen*. Architecten worden door middel van een oproep uitgenodigd om recent werk in te zenden waarvan ze menen dat het een wezenlijke bijdrage betekent aan de architectuurcultuur. Ook dit systeem resulteert in een brede waaier aan inzendingen, waarvan kan worden gesteld dat ze een vrij adequaat beeld opleveren van de vigerende architectuurbenaderingen, thema's en polemieken in de hedendaagse architectuurcultuur.

67

Kortom, van beide actoren kan worden gesteld dat zij een belangrijke werking hebben binnen de architectuurcultuur, maar ook dat zij een uitzonderlijk en representatief 'staal' bewaren van de bijdragen die architecten leveren aan diezelfde architectuurcultuur. Ook bij deze twee belangrijke actoren dringt zich de vraag van de archivering op. Omdat het hier over vrij jonge initiatieven gaat, heeft het CVAa reeds een rol kunnen spelen in hun archivering. Zowel voor het VAI als voor de Vlaams Bouwmeester stelde het CVAa een model-archiefschema en een databank op voor de inventarisatie van het portfoliodeel van het archief en dit volgens ISAD(G) en ISAAR normen. Hierdoor worden op dit ogenblik alle portfolio's op een gelijkaardige wijze geïnventariseerd en verwerkt, waardoor een rijke en representatieve neerslag ontstaat van de hedendaagse architectuurcultuur.

Een andere belangrijke actor in de architectuurcultuur is het Internationaal Kunstencentrum deSingel te Antwerpen. Sinds 1985 is deSingel één van de spelers in Vlaanderen met een internationaal architectuurprogramma. De voorbije decennia speelde deSingel een cruciale rol bij het uitdragen van de Vlaamse architectuurcultuur naar het buitenland en bij het introduceren van belangrijke buitenlandse architecten, stedenbouwkundigen en landschaps-architecten in het lokale architectuurdebat. Tegelijkertijd werd ook een bijdrage geleverd aan de architectuurcultuur in Vlaanderen door de

organisatie van overzichtstentoonstellingen over jonge architecten (Mein Erstes Haus, 1994) of recente ontwikkelingen in de architectuur- en bouwpraktijk (Contemporary Architecture in Flanders, 1998). Ook spraakmakende generaties van architecten (Van Der Meeren, Callebout, Engels) of belangrijke episodes uit de Vlaamse architectuurgeschiedenis (Kuvuande Mbote. Aangenaam verblijf - Een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo, 2000) werden opnieuw onder de aandacht gebracht. Zowel de voorbereiding als de uitwerking en productie van de tentoonstellingen, publicaties en debatten die deSingel organiseerde, resulteerden in een omvangrijke collectie briefwisseling, portfolio's, maquettes, plannen, foto's en video-opnames... Het CVAA werkt aan een specifiek plan voor de archivering van dit deel van het archief van deSingel.

Gaan we verder terug in de tijd, dan ontdekken we vanzelfsprekend ook andere belangrijke culturele actoren zoals de Stichting Architectuurmuseum (SAM) te Gent, die in de periode van 1983 tot 1992 een belangrijke bijdrage leverde aan de architectuurcultuur in Vlaanderen door de organisatie van tentoonstellingen, publicaties, architectuurreizen en debatten. Er werd in grote mate aandacht besteed aan de creatieve inspanningen uit eigen land. Projecten van jonge Vlaamse architecten werden gepubliceerd en bekendgemaakt via tentoonstellingen. Zo kwamen onder meer de toen nog onbekende architecten Paul Robbrecht, Hilde Daem, Marie-José Van Hee en Stéphane Beel aan bod. In 1991 verzorgde de Stichting ook de Vlaamse inzending voor de vijfde architectuurbiënnale van Venetië zodat voor de eerste maal de hedendaagse architectuur in Vlaanderen op een internationaal forum werd belicht.¹³⁹ Bij gebrek aan middelen werd de werking eind 1992 stopgezet.¹⁴⁰

Ook het Centrum voor Architectuur en Design (cAD) te Kortrijk kan in zijn korte bestaansperiode worden beschouwd als een culturele actor binnen de architectuurcultuur. Het cAD werd in 1996 opgericht op initiatief van de Stichting Interieur.¹⁴¹ Doel van dit nieuwe centrum was nieuwe impulsen geven aan architectuur en vormgeving in Vlaanderen via discussies, publicaties, tentoonstellingen. Momenteel is het centrum niet meer actief.¹⁴²

Regelmatig staat architectuur ook op het programma bij de Witte Zaal in Gent, sporadisch bij de Beursschouwburg in Brussel, het STUK in Leuven, Netwerk Aalst, CC Turnhout en CC Dilbeek. Zij brachten onder meer tentoonstellingen, lezingen, wedstrijden, o.m. naar aanleiding van verbouwingen van eigen infrastructuur.¹⁴³

De provinciale architectuurverenigingen die zijn aangesloten bij de Koninklijke Federatie van Architectenverenigingen van België (FAB) worden gegroepeerd in de Bond van Vlaamse Architecten (het gaat o.a. om de Architectenunie (AU), de Architectenvereniging van Mechelen en Omstreken

(AMO), de Beroepsunie van Architecten (BUA), de Koninklijke Vereniging der Bouwmeesters van Oost-Vlaanderen (KVBOV), de Architectenkamer van Brabant en de Koninklijke Bouwmeesterskring van West-Vlaanderen¹⁴⁴). Sommige van deze instellingen bestaan al meer dan 100 jaar en bewaren een archief van hun werking.¹⁴⁵

1.5 Architecture Archive – Sint-Lukasarchief vzw

Ook actoren die zich bekommeren om het onroerend erfgoed verzamelen documentatie, maken documenten aan en zijn vaak beduidende archiefvormers. Een goed voorbeeld hiervan is het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief vzw. In mei 1968 werd in Brussel de vzw Sint-Lukasarchief (SLa) opgericht.¹⁴⁶ Het SLa ontstond vanuit een bezorgdheid voor het negentiende en twintigste-eeuwse erfgoed, waarvoor in de jaren '60 en '70 nauwelijks aandacht was, en had voornamelijk Brussel als actieterrein. De sensibilisatie voor architectuur, patrimonium en stedenbouwkundige ontwikkelingen is steeds de drijfveer en de belangrijkste doelstelling van het SLa gebleven.

Alfons Hoppenbrouwers (1930-2001), broeder van de christelijke scholen en in 1957 afgestudeerd als ingenieur-architect aan de K.U.Leuven en later docent en directeur van het architectuurinstituut Sint-Lukas in Schaarbeek, was samen met enkele oud-studenten oprichter van het Sint-Lukasarchief.¹⁴⁷ In '79 werd de feitelijke vereniging een vzw die zich kon beroepen op subsidies; voordien kon de organisatie rekenen op fondsen uit de onderwijsportefeuille en steun van de broeders.

Het Sint-Lukasarchief was tot 2000 gehuisvest in een eigendom van de Hogeschool Sint-Lukas Brussel, maar nadat de school een gebruiksvergoeding voor de laatste 10 jaar vroeg¹⁴⁸, verhuisde het archief naar de Franciskanerkerk en de randgebouwen verderop in de Paleizenstraat te Brussel, een gebouw geschonken door de vzw van Alfons Hoppenbrouwer, 'Kunst & Architectuur'. Omdat instortingsgevaar reëel werd is het Sint-Lukasarchief vanaf 2004 stelselmatig overgebracht naar de Vanderlindenstraat 22.

Reeds van bij het begin is het SLa gestart met een systematische repertoriëring van het negentiende- eeuwse bouwkundige erfgoed van de Brusselse agglomeratie. Al snel kreeg het SLa ook aandacht voor opvallende architectuur uit deze periode in andere steden en gemeenten (bv. Cogels-Osylei in Berchem/Antwerpen). Met de inventarisatie en waardebeoordeling van het stedenbouwkundig erfgoed is het Sint-Lukasarchief de pionier geweest voor de herwaardering van de art nouveau, de neostijlen en het eclecticisme. Acties voor met afbraak bedreigde gebouwen hebben tevens de

waardering doen groeien voor het recente erfgoed. Het SLa organiseerde sinds de jaren 80 'In Memoriam Patrimonium'-tentoonstellingen¹⁴⁹ en ondernam gerichte acties (petities, debatten, reportages, persconferenties,...) o.a. rond de drukkerij van de krant *Le Peuple*, de *Prévoyance Sociale* en het Sanatorium Lemaire van architect Maxime Brunfaut, de Sint-Jan de Doperkerk (Sint-Jans Molenbeek), het Omroepgebouw Flagey en het Wit huis van Joseph Diongre, de woning De Beir van Huib Hoste en het Postchequegebouw van Victor Bourgeois. Een van de laatste wapenfeiten vormden de studiedagen 'Red het modernisme!' (05-07/12/2003)¹⁵⁰, en de gerichte acties rondom het Noordzeehotel in Knokke, dat jammer genoeg niet van de sloop kon worden gered.

Daarnaast verricht het Sint-Lukasarchief bouwhistorisch onderzoek in opdracht van privé-eigenaars, gemeentebesturen en dergelijke met het oog op restauratie of renovatie. In de loop van de werkzaamheden verzamelde het Sint-Lukasarchief documenten over onroerende erfgoed: een omvangrijke fototheek, cartotheek en bibliotheek, alsmede een aantal archiefbestanden, onder meer die van Huib Hoste, R. Puttemans, Philippe Samyn en Hoppenbrouwers.¹⁵¹ [zie hfdst. III, 2.1. Bewaarinstellingen voor architectuurarchieven 'pur sang'] In 2004 veranderde het archief van naam: *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief.

1.6 Afdelingen Monumenten en Landschappen

70

Een ander voorbeeld van belangrijke archiefvormers vanuit de bekommernis om onroerend erfgoed zijn de landelijke en lokale afdelingen van Monumenten & Landschappen, die voorstellen voor de bescherming van monumenten overmaken aan de bevoegde minister en zorgen voor de aanmaak van een inventaris van het bouwkundig erfgoed van Vlaanderen.¹⁵² Sinds het begin van de officiële monumenten- en landschapszorg in ons land heeft de Afdeling Monumenten en Landschappen een grote collectie boeken, plannen, documenten en fotografische opnames verzameld. Samen met het pas opgerichte Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (VIOE), een wetenschappelijke instelling opgericht in 2004, waar geïntegreerd onderzoek wordt verricht naar het archeologisch, monumentaal en landschappelijk erfgoed in Vlaanderen in dienst van het beleid, beheren zij een uitgebreide bibliotheek en een documentatiecentrum [zie ook hfdst II, 5.5. Andere actoren die opdracht geven tot wetenschappelijk onderzoek]. Het VIOE heeft als missie om vanuit de opdracht van de overheid inzake de zorg voor het onroerend erfgoed, in te staan voor het onderzoek van, kennisbeheer en kennisverspreiding over, en ontsluiting van het onroerend erfgoed (monumenten, landschappen, archeologie, varend erfgoed).¹⁵³

Hoogtepunten van de Monumenten en Landschappencollectie zijn de belangrijke verzamelingen antiquarische monografieën en tijdschriften.

- Het fotografisch archief beschikt over meer dan 10.000 gecatalogeerde opnames, zowel analoog als digitaal.
- Het planarchief telt meer dan 10.000 historische plannen.

Daarnaast beheert het VIOE het historisch tekeningenarchief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, het archief van de Mission Dhuicque en het archief van Renaat Braem.¹⁵⁴

2 Archiefbeheerders

Er bestaat geen duidelijke grens tussen de groep archiefvormers en archiefbeheerders. De verschillende instellingen en personen die in het vorige luik aan bod kwamen zijn meestal ook meteen archiefbeheerder. Een architect genereert zijn architectuurarchief en beheert het ook een hele poos, niet zelden tot aan het einde van zijn leven.

2.1 Bewaarinstellingen voor architectuurarchieven 'pur sang'

In Vlaanderen en Brussel zijn er een aantal instellingen die zich specifiek toeleggen op de bewaring van architectuurarchieven: het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen (APA) te Antwerpen, het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief en Les Archives d'Architecture Moderne (AAM) te Brussel. Elk van deze instellingen heeft een eigen achtergrond en specifieke aandachtspunten, maar voor allemaal is de bekommernis om het behoud van architecturaal erfgoed de belangrijkste drijfveer. Het APA is een Nederlandstalige instelling die wordt gefinancierd door de Provinciale overheid en focust op architectuurarchieven in de Provincie Antwerpen terwijl het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief en het AAM vooral op Brussel waren gericht, vroeger meer dan nu (veeleer de Franstalige architectuurcultuur voor het AAM, het Sla bereidde het actieterrein van Brussel uit over heel Vlaanderen). Dergelijke afbakening is natuurlijk relatief en problematisch daar architecten – nu nog minder dan vroeger – zelden op één plek opereren. Deze situatie leidt regelmatig tot knelpunten.

A. Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen

Voor wat Vlaamse architectuurarchieven betreft werd in de jaren tachtig aandacht gevestigd op het belang, en tevens op het gebrek aan structuren die zich toelegden op behoud, beheer en ontsluiting van architectuurarchie-

ven uit de privé-sector. Naast de Archives d'Architecture Moderne en het Sint-Lukasarchief (cf. infra) restte er een leemte. Voor de Provincie Antwerpen werd dit hiaat ingevuld in de jaren 1980. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen met toenmalig voorzitter Herman Craeybeckx, pleitte in 1987 voor de oprichting van een 'Archief en Museum van de architectuur in Vlaanderen' bij de Vlaamse provinciebesturen: *"In versneld tempo dreigen thans archieven van architecten, die onder meer in de dertiger jaren een primordiale rol speelden in het architectuurgebeuren bij ons, verloren te gaan. Dit is een nefaste evolutie waarmee we bij herhaling worden geconfronteerd en waarvoor wij een passende oplossing dienen te zoeken."*¹⁵⁵ Dit resulteerde in een 'proefproject' van het provinciebestuur Antwerpen dat uiteindelijk uitgroeide tot het volwaardige Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen (APA), met als eerste schenkingen het archief van de architecten Léon Stynen (1899-1999) / Paul De Meyer (°1922) en Eduard Van Steenberghe (1889-1952), architecten actief in de Antwerpse provincie.¹⁵⁶ De intentie van de K.C.M.L. om een structuur van een overkoepelend 'wetenschappelijk' architectuurarchief als vzw met daaronder provinciale depots uit te bouwen naar het voorbeeld van de situatie in Frankrijk, bleef echter dode letter. Het voornemen om een diepgaande studie en overleg te voeren over de ruimere problematiek van architectuurarchieven en van een 'archief van de architectuur in Vlaanderen', als gezamenlijk provinciaal project werd opgevolgd met een studie van Anthony Demey *Archief en museum van de architectuur in Vlaanderen* (1987).¹⁵⁷

72

Hoewel werd aanvaard dat een eerstelijnszorg prioritair tot de opdrachten van een provinciebestuur kon behoren, besliste alleen de Bestendige deputatie van de Provincie Antwerpen dat die zorg kon worden begrepen als zorg voor een bewaarplaats en voor een inventaris. Willem Aerts (huidig diensthoofd van de Dienst Cultureel Erfgoed) ontfermde zich binnen de toenmalige 'dienst kunstpatrimonium' over het project. Vic Van Eetvelt (voorzitter), Geert Bekaert, Frank Commers, Herman Craeybeckx, Paul Elen, Piet Lombaerde, Paul Schellekens, bOb Van Reeth en Edward Van Steenberghe (†2003) vormden een eerste selectiecommissie in 1988. Zij brachten als kenners van het veld archiefbestanden aan en stelden bewaringscriteria op: de provinciale territoriale omschrijving, de afbakening in tijd (negentiende en twintigste eeuw), en de inhoudelijke definiëring: architectuurarchief te verstaan als een archief dat met architecturale bedrijvigheid te maken heeft. Ook kwalitatieve parameters speelden een rol: cultuurhistorisch, esthetisch, documentair, maatschappelijke respons etc.

Reeds van bij de start werd een brede prospectiepolitiek gehanteerd: naast aandacht voor architectenarchieven bestond steeds interesse voor archieven uit stedenbouwkundige hoek, archieven van interieurontwerpers,

monumentenzorgers, restaurateurs, en bedrijven (ingenieurs, aannemers, bouwfirma's, meubelmakerijen, verkavelingsmaatschappijen...). Er werden enkele van dit soort archiefbestanden verworven, waaronder het archief van de n.v. Engetrim¹⁵⁸, de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen (1848-1980)¹⁵⁹, Schelde-Dijle vzw (1961-1992)¹⁶⁰ en de glazeniersateliers Stalins, Elaerts en Calders. Selectie op niveau van archiefbescheiden gebeurt tot op heden enkel in archieven van na de Tweede Wereldoorlog, en eventuele schoningen worden steeds aangegeven in een inventaris.

Het APA bracht sinds de pioniersjaren een collectie van een vijftigtal archiefbestanden bijeen die een beeld geven van de Antwerpse architectuurgeschiedenis van de laatste tweehonderd jaar. In 1996 kreeg het architectuurarchief een eigen ruimte, een aparte portefeuille¹⁶¹ en werd met de eigenlijke inventarisatie van de verzamelde archieven aangevat. In 2002 kreeg het APA er een tweede voltijdse medewerker bij. Door de gestage aangroei zijn de huidige kantoren en de depotruimte in de Boomgaardstraat te klein geworden. Het archief besloeg eind 2004 800 lopende meter archiefdocumenten, 17 ladekasten met plannenmateriaal en 14 m³ maquettes. Daarnaast beschikt het APA over een uitgebreide bibliotheek, verworven via schenkingen, en uitzonderlijk door aankoop van zeldzame architectuurpublicaties. In de volgende jaren zal het archief dan ook verhuisd worden naar de gebouwen van de oude Antwerpse stadsbibliotheek in de Lange Nieuwstraat.

Behalve naar prospectie en verwerving gaat de aandacht hoofdzakelijk naar de verwerking en ontsluiting van de archieven. Daarbij wordt de stelling aangehouden van zoveel mogelijk te inventariseren volgens de 'oude orde'.¹⁶² De inventarisatie gebeurt bij dit schrijven nog steeds in eenvoudige tekstverwerkingsprogramma's. Vanuit het APA is er nood aan een geautomatiseerde databank. Het APA overweegt digitale ontsluiting via de software-programma's Brocade voor hun bibliotheek, en Agrippa II voor het archief.

Naar ontsluiting toe presenteerde het APA in het najaar van 2004 alvast voor het eerst een ruime selectie uit hun collectie op de overzichtstentoonstelling *Bouwen in beeld – Schatten uit het architectuurarchief van de Provincie Antwerpen* samen met een lijvige bestandscatalogus.

Het APA onderhield een driehonderdtal contacten in 2005. Dat gaat van studenten kunstwetenschappen en architectuur over middelbare scholieren tot zelfstandige onderzoekers, vaak in functie van scripties, onderzoeksprojecten, werkstukken tot vragen over de eigen woonomgeving en bouwgeschiedenis. Ook architecten en allerlei (openbare) administraties doen

beroep op het archief met het oog op renovaties en restauraties. Meer en meer dienstverlening gebeurt tegenwoordig via email.

B. *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief vzw

Zoals uit het voorgaande luik blijkt (1.5), speelt het *Architecture Archive* - Sint-Lukasarchief een belangrijke rol als archiefvormer maar neemt tevens de functie van archiefbeheerder op. De eigen werking lag aan de grondslag van de opbouw van een documentatie- (fototheek, diatheek en cartotheek) en bibliotheekcollectie en er werden verschillende archieffondsen van derden verworven. De website van het Sint-Lukasarchief¹⁶³ maakt melding van:

- een fototheek van 360.000 eigen foto-opnamen i.v.m. architectuur, stedenbouw en milieubeheer in België (zowel geografisch als per architect geklasseerd)
- 3.300 documentfoto's en glasnegatieven
- een diatheek van 50.000 eigen dia-opnamen
- een virtuele bibliotheek van meer dan 500 CD-ROMs
- een gespecialiseerde bibliotheek van meer dan 7.500 boeken, platenalbums en tijdschriften
- een kartotheek van meer dan 16.000 originele en/of hertekende plannen en kaarten, waaronder de oorspronkelijke archieven (geheel of gedeeltelijk) van belangrijke 18e, 19e, en 20e-eeuwse architecten zoals Fisco, Cauchie, Hoste, Le Corbusier, Puttemans, Verwilghen, Samyn,...
- een repertorium van meer dan 2.200 Belgische architecten

Van de archieven van Le Corbusier weten wij dat ze, zo goed als volledig, worden bewaard bij de prestigieuze Fondation Le Corbusier¹⁶⁴ in Parijs en ook van het archief van Huib Hoste en Raphaël Verwilghen weten we dat er op andere plaatsen in Vlaanderen substantiële delen worden bewaard. Het Sint-Lukasarchief bewaart dus niet alleen complete archiefbestanden, maar ook een aantal losse archiefbestanden met betrekking tot een projectdossier (voor Le Corbusier betreft dat het plan voor Antwerpen Linkeroever, de betreffende briefwisseling en een stedenbouwkundig rapport) of afdrucken van originelen.

Niet van alle archiefbestanden en stukken die het SLa beheert, bestaat een volwaardige inventaris, een gestructureerde toegang tot een archief. In een inventaris worden de archiefdocumenten op een gestandaardiseerde manier beschreven en wordt de onderlinge samenhang tussen de archiefstukken duidelijk gemaakt.

In 2000 kreeg het Sint-Lukasarchief van toenmalig Vlaams minister Bert Anciaux de opdracht een voorstel uit te werken voor een 'Vlaams Architec-

tuurarchief (VAA)' op basis van een 'Voorstudie voor de oprichting van een centrum voor architectuur en vormgeving'.¹⁶⁵ Het Sint-Lukasarchief ontving hiervoor van de Vlaamse Gemeenschap aanzienlijke bijkomende middelen in 2001 en 2002. [zie ook hfdst. II, 3.5. Vlaams Architectuurarchief]

Nadien werd het Sint-Lukasarchief afhankelijk van projectsubsidies van de Vlaamse Gemeenschap en genoot verder van ondersteuning via de DAC-regeling voor vier van de acht medewerkers (derde arbeidscircuit). Het SLa kreeg in 2004 van de Vlaamse Gemeenschap projectsubsidies voor de ontsluiting van cultureel erfgoed voor de organisatie van *Red het Modernisme Part II - Kennis – Waardering – Sensibilisatie: de modernistische architectuur in Vlaanderen en Brussel* (25.500 €) en *Architectuur na 1945: Struggle for life. Kennis – waardering – sensibilisatie* (25.500 €).¹⁶⁶ Tenslotte kreeg het SLa binnen het Archiefdecreet 28.257,50 € voor *de voorbereiding van een oevrecatalogus van de Verzameling Huib Hoste*. Het SLa kon blijven rekenen op een jaarlijkse structurele subsidie van 45.000 € van de Vlaamse Gemeenschapscommissie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voor de uitbouw, ondersteuning en publieksontsluiting van het documentatiecentrum.¹⁶⁷ In 2004 kreeg het archief vanuit die hoek bijkomend krediet van 11.000€ voor het structureel financieel tekort. In 2005 kreeg het archief een projectsubsidie toegewezen voor het ordenen, digitaliseren en ontsluiten van onderzoek betreffende het archief van *architecten Florimond en Edward Vervalcke* (68.983 €).¹⁶⁸

In december 2004 trok het ondertussen van naam veranderde *Architecture Archive - Sint-Lukasarchief* vzw aan de alarmbel. Om de onbetaalde rekeningen (zo'n 150.000 €) te betalen overwoog het archief exclusieve archiefstukken te verkopen en de deuren te sluiten voor het publiek. Vlaams minister van Cultuur Bert Anciaux kende alsnog een overbruggingssubsidie van 42.000 € uit.¹⁶⁹ Directeur Jos Vandenbreeden wijt het tekort aan de problematische huisvesting, alsook aan het feit dat het Sint-Lukasarchief niet is opgenomen in het Archiefdecreet van 2002. Het SLa kampt met een gebrek aan structurele subsidies voor de archivering van roerend architecturaal en stedenbouwkundig erfgoed, voor de functie van documentatiecentrum en publiekswerkingen en aan onderlegd personeel.

De publieke dienstverlening bestaat erin documenten uit het archief te laten consulteren en kopiëren na afspraak, al dan niet kosteloos.¹⁷⁰ Het onderzoek naar en inventarisatie van bouwkundig erfgoed, dat tegen vergoeding en in opdracht van gemeentebesturen en private opdrachtgevers gebeurt, wordt ook voortgezet.

C. Archives d'Architecture Moderne

Waar het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen zich voornamelijk bekommert om erfgoed en archieven aan Vlaamse zijde (en meer specifiek de Provincie Antwerpen), legt het privé-initiatief Archives d'Architecture Moderne (AAM) zich sinds 1968 toe op architectuurarchieven uit Franstalig België en de regio Brussel. Het AAM heeft zich eveneens tot doel gesteld *"de belangrijkste documenten omtrent de ontwikkeling van België te verzamelen en te conserveren teneinde ze toegankelijk te maken voor wetenschappelijk onderzoek en ze door tentoonstellingen en publicaties ruime bekendheid te geven."*¹⁷¹

Net zoals het Sint-Lukasarchief is het AAM ontstaan vanuit de bekommernis voor de stad (en vooral Brussel) eind de jaren zestig. Tegen een achtergrond van de teloorgang, de aantasting van de stadskern, het ontbreken van een architecturaal of stedenbouwkundig bewustzijn bij de expansie van steden, de onverantwoorde slopen enz... zet het AAM zich sindsdien in voor sensibilisering rond bedreigd erfgoed, organiseert manifesties, voert historische studies uit en doet aanbevelingen voor bescherming van gebouwen (bijv. De Oude Graanmarkt in Brussel in opdracht van de *Société de développement pour la Région de Bruxelles-Capitale*, de Prévoyance sociale in Anderlecht voor de Dienst der gebouwen).

Het AAM werd opgericht door Robert L. Delevoy, François Terlinden en Maurice Culot (tevens drijvende kracht achter het ARAU en de Fondation pour l'Architecture), allen met het *La Cambre* instituut als achtergrond. Vanuit de bekommernis voor het modernistische erfgoed en de oorspronkelijke intenties van de moderne beweging organiseerde het AAM tentoonstellingen over de art nouveau, het functionalisme, de industriële archeologie en het eclecticisme, en wijdde monografieën aan protagonisten zoals Victor Horta, Paul Hankar, Jos Bascourt, Henry van de Velde en Renaat Braem. Daarnaast gaf het een tijdschrift AAM uit, en publiceerde diverse Brusselse architectuurgidsen.

Het archief heeft op internationale schaal een voortrekkersrol gespeeld inzake het behoud van modernistisch (on)roerend erfgoed, zij het voornamelijk voor erfgoed uit de Brusselse en Franstalige cultuur.

"A series of archives took the enormous task of recovering architectural documentation in private hands before they were dismembered and lost forever. (...) Among the pioneering institutions in this sense we should mention the "Archives d'Architecture Moderne" in Brussels (...) Since 1969 the AAM has collected, preserved from destruction, classified and catalogued the collections of more than 200 Belgian and foreign architects with all kind of documentation, ranging from sketches to models, whose origin is generally based on donations."¹⁷²

De Fondation pour l'Architecture (°1986) organiseert vaak tentoonstellingen in samenwerking met het AAM dat zich sindsdien meer toelegt op conservatie, classificatie, onderzoek, publicatie en bescherming van bouwkundig erfgoed. In dertig jaar tijd bracht het AAM een omvangrijke collectie van meer dan 200 archiefbestanden uit de negentiende en twintigste eeuw bijeen, verzameld in een *catalogue des collections*¹⁷³, en bouwde het een uitgebreide bibliotheek en documentatiecentrum uit. Maurice Culot leidt het AAM al meer dan twintig jaar en heeft momenteel een twintigtal personeelsleden onder zich. In 2000 werd het archief samen met de Fondation onder de koepel van het pas opgerichte Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage (CIVA) gebracht.¹⁷⁴

Het CIVA is een private instelling, en wordt o.a. betaald door de Franse Gemeenschap, de Franse Gemeenschapscommissie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, de Commission Communautaire française de la région (COCOF), de Nationale Loterij en Dexia Bank.¹⁷⁵

Enkele bemerkingsen:

- Ook bij het AAM is de consultatie van archieven niet kosteloos. Per raadpleging wordt het bedrag van 12€, of 4€ voor studenten, aangerekend. Niet alle fondsen zijn raadpleegbaar.¹⁷⁶
- Niet van alle archiefondsen die bij het AAM worden bewaard, bestaat een volwaardige inventaris. Het archief van Renaat Braem werd bijvoorbeeld nog niet geïnventariseerd.

La Cambre

Eind 2003 is ook het La Cambre Instituut in Brussel met een eigen archiefwerking gestart. Archieven van architecten, voornamelijk oud-studenten en docenten die een belangrijke rol hebben gespeeld in het instituut tijdens de jaren 50 en 60, worden er sinds kort bewaard en onderzocht door huidige studenten en personeel (o.a. fondsen van architecten Charles Van Neuten, Jean-Pierre Blondel en Jacques Dupuis). Dit met het oog op publicaties, exposities, websites, archiefbeheer enz. om een kritische reëvaluatie van dit erfgoed te bewerkstelligen. Nu deze periode in de architectuurgeschiedenis en de beschermingspolitiek aan belang wint, wordt diepgaand onderzoek belangrijk geacht voor een beter begrip van de architectuurpraktijk in naoorlogs België.¹⁷⁷ Het laat eveneens toe een historisch beeld te krijgen van het architectuuronderwijs aan deze school, waar les wordt gegeven sinds 1927.¹⁷⁸

Net zoals het CVAa, brengt men in La Cambre momenteel bewaarplaatsen van architectuurarchieven in kaart, en dit voor de Franstalige Gemeenschap. Aan de hand van die gegevens wordt een rapport opgesteld dat de Franstalige overheid ertoe moet aanzetten een actiever beleid te voeren inzake architectuurarchieven.

Het archiefproject is in handen van Patrick Burniat, docent aan La Cambre. La Cambre heeft samenwerkingsverbanden gesloten met de UCL, IÚQAM (Montreal, Canada) en wordt ondersteund door het Franse ministerie van Onderwijs, maar het sluit ook privésteun niet uit.

2.2 Andere bewaarplaatsen

Naast de bewaarplaatsen voor architectuurarchieven 'pur sang' beheren nog heel wat andere actoren archieven die onder de noemer architectuurarchief kunnen worden geschaard. Het zijn in de eerste plaats de archiefvormers, die we reeds in de vorige paragraaf noemden. Daarnaast spelen ook andere instellingen en verenigingen een belangrijke rol.

A. Stads- en gemeentearchieven

Ons onderzoek bracht aan het licht dat ook archieven van steden en gemeenten belangrijke archiefbescheiden omvatten in verband met architectuur. Met name de meestal omvangrijke reeksen kadastrale documenten (plannen, leggers, atlanten ed.) en vooral bouwaanvraagdossiers zijn een belangrijke neerslag van de architectuur- en bouwcultuur (Bij gebrek aan een afzonderlijke archiefdienst of omwille van praktische redenen worden de reeksen soms bewaard door de Dienst Ruimtelijke Ordening van de betreffende stad of gemeente. Voor de dossiers van de laatste jaren is dit sowieso het geval). Bouwvergunningen zijn in oorsprong verzoekschriften waarin toestemming wordt gevraagd tot de uitvoering van een verbouwing of een nieuwbouw. Het verzoekschrift ging vroeger vaak gepaard met een ontwerp-tekening, soms vergezeld van een plattegrond of een perspectieftekening (De oudste bouwaanvragen in de stad Gent dateren van 1671).¹⁷⁹ De reglementen voor het indienen van bouwaanvragen wijzigden door de eeuwen heen. Daardoor bevat niet elk dossier dezelfde informatie. Na het Ancien Régime werd een administratieve vernieuwing doorgevoerd (1795). Vanaf 1800 ontstond stilaan een gedrukt basisformulier. In de loop van de twintigste eeuw werden verschillende Koninklijke Besluiten uitgevaardigd waardoor momenteel volgende documenten verplicht zijn:¹⁸⁰

- Vergunningsaanvraagformulier (art. 16, 1°)
- Beschrijvende nota (art. 16, 2°)
- Grafische documenten (art. 16, 3°) :
 - ~ Liggingsplan (art. 16, 3°, a)
 - ~ Omgevingsplan (art. 16, 3°, b)
 - ~ Inplantingsplan (art. 16, 3°, c)
 - ~ Minstens één terreinprofiel (art. 16, 3°, d)
 - ~* Tekeningen op grotere schaal van de geplande werken of handelingen (art. 16, 3°, e) :

- * Plattegronden
- * Funderingstekeningen
- * Gevelaanzichten
- * Minstens één doorsnede
 - (* niet vereist als aanvraag louter het slopen betreft (art. 17));
- Minstens 6 kleurenfoto's (art. 16, 4°)
- * Vragenlijst (statistisch formulier) (art. 16, 5°)
- * Isolatieformulier (art. 16, 6°)
- * Ingevulde bekendmaking aanvraag (art. 16, 7°)
- * Milieueffectenrapport (art. 16, 8°)
- * Bijkomende bescheiden of gegevens voorgeschreven door de gemeentelijke en/of algemene bouwverordening (art. 16, aanhef)

Kadastrale plannen vormen een andere categorie van belangrijke documenten die in gemeente- en stadsarchieven worden bewaard. Het begrip kadaster betekent in oorsprong een registratie van de grond als basis voor de heffing van een belasting. Bij uitbreiding slaat Kadaster ook op de dienst die met de registratie is belast. Het bureau houdt zich onder andere bezig met het verzamelen van geografische en territoriale informatie over onroerende goederen. Er worden jaarlijks kadastrale plannen aangemaakt. Dit plan bevat gegevens over perceelsgrenzen, perceelnummers, eventueel plattegronden van gebouwen, eigenaars van percelen enz. Ook mutatieschetsen bieden aanvullingen bij kadastrale plannen. Deze brengen wijzigingen van perceelsgrenzen in beeld.¹⁸¹ Ze leveren info over de bouwgeschiedenis die niet via bouwvergunningen is terug te vinden. (In Gent zijn kadasterplannen bewaard vanaf 1835, in Brugge vanaf het begin van de negentiende eeuw.... Daarnaast zijn ook 'oude kadasters bewaard gebleven, in Brugge bv. de zogenaamde 'Zestendelen' vanaf 1580).¹⁸²

Belangrijk om op te merken is dat bouwaanvraagdossiers niet voor iedereen en niet altijd eenvoudig toegankelijk zijn. Bouwaanvragen vallen weliswaar gedeeltelijk onder de wetgeving met betrekking tot de openbaarheid van bestuur, maar dit geldt in principe enkel voor het vergunningsformulier. De bouwplannen en aanverwante documenten ressorteren onder de wetgeving met betrekking tot de persoonlijke levenssfeer en mogen bijgevolg enkele geraadpleegd worden door betrokken partijen. Bovendien werkt de ordening van de reeks bouwaanvragen de eenvoudige toegankelijkheid niet in de hand. In de meeste gevallen zijn de dossiers chronologische geordend. Zoeken op naam van de architect of bouwwerk is niet mogelijk.¹⁸³ De reeks *Bouwen door de eeuwen heen*, die wordt opgesteld door de afdelingen Monumenten en Landschappen¹⁸⁴, kan een hulpmiddel zijn bij het opsporen van een bouw dossier. De toelichtingen bij het architecturaal erfgoed dat wordt beschreven in deze publicatiereeks bevatten immers

soms gedetailleerde gegevens op basis waarvan een bouwdoossier kan worden opgespoord. De datum van bouw aanvragen kan ook worden achterhaald bij het kadaster van de betreffende provincie. Dit geldt echter enkel wanneer het gaat om een nieuwbouw of verbouwing waarbij het kadasterplan gewijzigd werd. Het verdient aanbeveling eerst navraag te doen bij het betreffende gemeentearchief naar welke gegevens noodzakelijk zijn om een bouwdoossier terug te vinden.

Het onderzoek in het kader van de stafkaart heeft uitgewezen dat niet alle gemeentearchieven de reeks bouwvergunningen minutieus bewaard hebben.¹⁸⁵ Meer dan eens zijn er gaten in de reeks ten gevolge van al dan niet moedwillige vernietiging van de dossiers in het verleden. Volgens de richtlijnen voor bewaring en vernietiging, opgesteld onder redactie van Griet Maréchal, moeten zowel de registers van aanvragen en toekenningen bewaard worden, evenals de bouwvergunningdossiers met alle bijhorende documenten. Na een periode van 30 jaar kunnen de vergunningsaanvraag en het inschrijvingsattest van de architect echter uit het dossier verwijderd worden om te vernietigen indien deze documenten geen administratieve waarde meer hebben.¹⁸⁶

Ons onderzoek leert dat sommige stads- of gemeentearchieven ook enkele particuliere architectuurarchieven beheren. Vaak zijn deze archieven toevallig bij de instellingen terechtgekomen. De meeste stadsarchieven nemen immers naast de prioritaire archieven van de stedelijke diensten ook archieven met betrekking tot het maatschappelijk leven en de bewoners van de stad op in hun collectie: o.a. archieven van personen, families, verenigingen, bedrijven en ondernemingen. In het kader van het onderzoek werden 106 stadsarchieven aangeschreven met de vraag of zij particuliere architectuurarchieven beheren.¹⁸⁷ Slechts 45 archieven reageerden op de rondvraag. 10 archiefinstellingen daarvan beheren één of meerdere particuliere architectuurarchieven [zie grafiek 03].

In de meeste gevallen zijn deze archieven nog niet geïnventariseerd en is er geen aangepaste materiële zorg voorzien. In het overgrote deel van de gevallen gaat het om archieven van architecten die voornamelijk lokaal actief waren, bijvoorbeeld Fernand De Ruddere (Dendermonde), Joseph Deré (Hasselt) of Désiré François (Middelkerke). Daarnaast worden soms archieven van verenigingen of ondernemingen bewaard. Een interessant voorbeeld is het archief van de Promotiemaatschappij van Westende-Bad (ca. 1900-1973), bewaard in het Stadsarchief van Middelkerke. Deze private promotiemaatschappij heeft een belangrijke invloed gehad op de ontwikkeling van Westende tot een bloeiende badplaats. Deze maatschappij kreeg

onder meer taken als het verlenen van bouwvergunningen en de aanleg van wegen toebedeeld.

Architecten met een sterke lokaalgebonden architectuurpraktijk depone- ren hun archief soms bij een stadsarchief. Uit gesprekken met architecten, gevoerd tijdens ons onderzoek, blijkt echter dat de meeste architecten er weinig voor voelen om hun archief door te geven aan een stadsarchief. Als redenen worden hiervoor het gebrek aan uitstraling binnen de architec- tuurwereld en twijfel over de kwalitatieve inventarisatie en valorisatie van het archiefmateriaal aangegeven. Wat betreft deze laatste reden kunnen we opmerken dat gemeente- of stadsarchieven er inderdaad in de eerste plaats over moeten waken dat het archief van de stad goed wordt beheerd. Ons onderzoek leert dat in het overgrote deel van de instellingen de aandacht vanzelfsprekend prioritair naar de archieven van de stedelijke administra- tie gaat. De culturele ontsluiting van archieven komt pas op het tweede plaats en is bovendien niet bij wet geregeld. [zie hfdst. II, 2. Archiefdecreet]¹⁸⁸

Stadsarchieven beheren ook iconografische collecties met tekeningen, post- kaarten, foto's van stadsgezichten e.d. Een bijzondere collectie is de zoge- naamde Atlas Goetghebuer in het Stadsarchief te Gent. Deze collectie pren- ten, tekeningen, gravures en andere documenten over Gent werd bij elkaar gebracht door de Gentse architect Pierre-Jacques Goetghebuer (1788- 1866).¹⁸⁹ Hij verzamelde beeldmateriaal, stuurde tekenaars en schilders op pad en kopieerde zelf ook tekeningen en schilderijen. Hij zette architecten en auteurs er toe aan om hun Gentse ontwerpen, gravures en lithografieën af te staan. Deze verzameling van om en bij de 4250 stukken werd na zijn dood door de stad aangekocht en vormde de basis voor de Atlas Goetghe- buer die in het Stadsarchief Gent wordt bewaard. Door middel van aankop- en schenkingen groeide de collectie kunstmatig tot 1996 aan tot meer dan 10000 stukken.¹⁹⁰

B. Provinciale archieven

Net zoals steden en gemeenten bronnenreeksen bewaren die van groot belang zijn voor de studie van de architectuur- en bouwproductie in Vlaan- deren, kan je ook bij de provincies belangrijke archiefbescheiden terugvin- den. Voorbeelden zijn de reeksen dossiers beroep bouwvergunning, dos- siers hinderlijke inrichtingen, dossiers kerk-fabrieken, dossiers gemeente- patrimonium en de dossiers provinciale bouwwerken.

Bovendien beheren provinciale archieven vaak een uitgebreide documenta- tie-collectie met betrekking tot de architectuur van openbare gebouwen binnen de provincie. Bij de bevraging van de provinciale archieven bleek geen enkele dienst privaatrechtelijke architectuurarchieven te beheren.

C. Rijksarchieven

Ons onderzoek wees uit dat verspreid over de depots van het Algemeen Rijksarchief, de Rijksarchieven in het Vlaams Gewest en het Archief van het Koninklijk Paleis, een twaalfstal private architectuurarchieven worden bewaard. Deze bestanden zijn eerder toevallig terechtgekomen bij het Rijksarchief omdat ze door de archiefvormers of hun erfgenamen werden aangeboden.

Voor de oudere bestanden (negentiende-eeuws) gaat het in de meeste gevallen om bestanden die voornamelijk uit plannen bestaan. Meer recente archieven zijn in de meeste gevallen afkomstig van minder bekende architecten van lokaal belang, bijvoorbeeld Jozef Demeyere (Kortrijk), Mathieu Driesen (Hasselt) en Juul Eysermans (Beveren).

De hoofdpdracht van het Rijksarchief bestaat erin toezicht uit te oefenen op het archiefbeheer bij openbare archiefvormers en hun archieven die ouder zijn dan honderd jaar, in depot te nemen. Naast deze institutionele acquisitie tracht het Rijksarchief ook archieven te verwerven van particuliere personen, families, instellingen, verenigingen en genootschappen die een belangrijke rol hebben gespeeld in het maatschappelijke leven.¹⁹¹ Er is dus geen duidelijk acquisitieprofiel voor particuliere architectuurarchieven. Sedert 2000 wordt echter bijzondere aandacht besteed aan bedrijfsarchieven. Het beheer van private archieven van architecten behoort niet tot de hoofdpdracht van het Rijksarchief, wat helaas gevolgen heeft voor de inventarisatie. De bestanden zijn in de meeste gevallen nog niet geïnventariseerd, waardoor het soms moeilijk uit te maken valt of het om waardevolle archiefbestanden gaat of niet. Het Rijksarchief Brugge speelt echter een voortrekkersrol als het om het ontsluiten van architectuurarchieven gaat. Het archief van architect Jozef Antoon Dewulf werd geordend en stuksgewijs beschreven. Eerder uitzonderlijk is ook het feit dat de documentatie die bij dit archief hoort, bewaard is gebleven.

D. Andere federale instellingen

Ook bij andere federale instellingen registreerden we een tiental archiefbestanden. Het behoort echter niet tot de opdracht van deze instellingen om archieven te bewaren, te ontsluiten of te valoriseren. In de meeste gevallen worden de archieven dan ook niet in optimale omstandigheden bewaard, noch zijn ze geïnventariseerd. De bestanden zijn moeilijk raadpleegbaar, ondanks hun informatiegehalte over de nationale en internationale architectuurgeschiedenis. Bovendien hebben medewerkers meestal onvoldoende archieftechnische kennis om de archieven op een correcte manier te beheeren. In de Koninklijke Bibliotheek van België worden in de collectie van de Archives et Musée de la Littérature (AML) documenten bewaard van Henry Van de Velde. Ook de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis bewaren een aantal belangrijke archieven: Hankar, Tulpinck, Puttaert, Eggerickx,

Bougniet, Chambon en Jans. Daarnaast bezit het museum een uitgebreide verzameling plannen. Het archief van de Franse architect Charles Girault maakt deel uit van de collectie van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika in Tervuren.

E. Archiefinstellingen op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen

Het Archiefdecreet voorziet onder meer ook in de subsidiëring van de vier archief- en documentatiecentra op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen, meerbepaald KADOC-K.U.Leuven, Amsab-ISG, Liberaal Archief en ADVN. Deze instellingen ontsluiten respectievelijk het katholieke, socialistische, liberale en Vlaams-nationale historische erfgoed in Vlaanderen ten behoeve van studie en onderzoek.¹⁹² De archiefinstellingen op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen hebben elk afzonderlijk een vrij duidelijk acquisitieprofiel. Binnen dit profiel is uiteraard ook ruimte voor het opnemen van architectuurarchieven die ontstaan zijn binnen de context van de verschillende maatschappelijk-filosofische stromingen.

Het **KADOC - K.U.Leuven. Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving** werd in 1976 opgericht op initiatief van enkele Leuvense hoogleraren om het christelijke erfgoed veilig te bewaren en op een wetenschappelijke manier te valoriseren. Bij de oprichting was het een interfacultair centrum van de K.U.Leuven, maar in 1985 werd het door de Vlaamse overheid erkend als privaatrechtelijk archief- en documentatiecentrum.¹⁹³ De documentaire erfgoedcollectie en de onderzoeksactiviteiten van het KADOC-K.U.Leuven houden verband met de evoluerende wisselwerking tussen religie, cultuur en samenleving in Vlaanderen vanaf 1750. Deze wisselwerking wordt zeer breed geïnterpreteerd en systematisch bekeken binnen de Belgische en internationale context.

Het KADOC-K.U.Leuven omvat twee erfgoedafdelingen: het erfgoedcentrum met een archief en bibliotheek en het onderzoekscentrum. Het centrum ondersteunt en stimuleert wetenschappelijk onderzoek in diverse domeinen binnen de humane wetenschappen. Daarnaast verricht het KADOC-K.U.Leuven ook zelf onderzoek, meestal met een multidisciplinaire inslag en niet zelden met een comparatieve, internationale dimensie. Het organiseert regelmatig colloquia, workshops, symposia en seminars. De resultaten van het KADOC-K.U.Leuven-onderzoek worden gepubliceerd in vier reeksen. De fundamentele onderzoeksprojecten vinden sedert 1983 hun neerslag in de reeks *KADOC-Studies*. De comparatieve, internationale projecten zijn vanaf 2004 ondergebracht in een afzonderlijke publicatiereeks, de *KADOC Studies on Religion, Culture and Society*. De toenemende aandacht voor het thema 'religie en kunst' deed de behoef-

te groeien aan een afzonderlijke publicatiereeks. De rijkelijk geïllustreerde *KADOC-Artes* zagen het levenslicht in 1998. In de vierde reeks *Diverse publicaties* vindt vooral het 'onderzoek in opdracht' zijn neerslag.

In het archief van het erfgoedcentrum worden ondertussen honderden archieven bewaard die afkomstig zijn van onder meer christelijke werknemers- en werkgeversorganisaties, van scholen en jeugdbewegingen, van religieuze orden en congregaties. De collectie bevat archieven van landbouwersorganisaties, politieke partijen, ngo's, (actie)comités, individuele politici, adellijke families en priesters.¹⁹⁴ Het KADOC-K.U.Leuven heeft in zijn bijna dertigjarig bestaan een traditie opgebouwd om bij de collectievorming bijzondere aandacht te besteden aan architectuur- en atelierarchieven. Met de term atelierarchieven duidt het KADOC-K.U.Leuven archieven aan die betrekking hebben op de activiteiten van kunstambachtelijke ateliers en van beeldende kunstenaars die nauw betrokken zijn bij het architectuur, zoals glazeniers, beeldhouwers,... Daarnaast bouwde het KADOC-K.U.Leuven ook knowhow op omtrent de bewaring en ontsluiting van deze bijzondere groep archieven. Een aantal belangrijke archieven van architecten en ateliers in beheer van het KADOC-K.U.Leuven zijn die van o.a. Marc Dessauvage, het atelier Bressers-Blanchaert en Jan Wouters. De bestanden zijn het voorwerp van onderzoek naar de relatie levensbeschouwing (religie), kunst en architectuur. Ze worden ontsloten en via publicaties en tentoonstellingen gevaloriseerd. Zo zijn er binnen de publicatiereeksen van het KADOC-K.U.Leuven enkele uitgaven gewijd aan de neogotiek.¹⁹⁵ In 2005 werd een tentoonstelling georganiseerd rond de restauratie van enkele belangrijke archiefstukken uit een atelierarchief. De tentoonstelling bracht het verhaal van de restauratie van een ingekleurde calque van de "Annunciatie", een schitterende, maar nu verdwenen middeleeuwse muurschildering in de Sint-Martinusbasiliek van Halle. De restauratie startte – met de steun van de Koning Boudewijnstichting – in 1998 en werd eind vorig jaar met succes afgesloten. Daarnaast toonde KADOC-K.U.Leuven een selectie uit zijn overige atelier- en architectuurarchieven, hun verwerking en bewaring. Naar aanleiding van deze tentoonstelling werd in samenwerking met het CVAA ook een gelijknamige studiedag georganiseerd.¹⁹⁶

Het KADOC-K.U.Leuven telde in 2004 30,8 vte medewerkers.¹⁹⁷ Het KADOC-K.U.Leuven ontvangt structurele subsidies in het kader van het Archiefdecreet (in 2005 bedroeg het budget 734250€).¹⁹⁸

Bij de andere archiefinstellingen op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen is de aandacht voor architectuurarchieven binnen het acquisitieprofiel minder duidelijk. Dit neemt niet weg dat het Amsab-ISG een deel van het archief van Fernand Brunfaut bewaart en enkele archieven van sociale huisvestingsmaatschappijen, waaronder het archief van De Goede

Werkmanswoning.¹⁹⁹ De andere archiefinstellingen op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen bewaren geen archiefbestanden die als architectuurarchieven kunnen worden omschreven.

F. AMVC-Letterenhuis

Naast het CVAA bekommert ook het thema-archief voor literatuur, het AMVC-Letterenhuis, zich over enkele bescheiden met betrekking tot architectuur. Het AMVC-Letterenhuis is reeds langer actief dan de andere themaarchieven²⁰⁰ en heeft in deze periode een uitgebreide archief- en documentatiecollectie opgebouwd rond de letteren, de podiumkunsten, de muziek en de plastische kunsten in Vlaanderen en de Vlaamse Beweging in het algemeen. Ook architectuur vormt een, zij het bescheiden, onderdeel van de collectie. Men vindt er onder meer affiches van architectuurtentoonstellingen, documentatie en knipsels omtrent een aantal initiatieven (o.a. Architectuur als Buur, Centrum voor architectuur en design en Stichting Architectuur Brussel) en briefwisseling, foto's, documenten van een aantal architecten waaronder Huib Hoste, Flor Van Reeth en Edward Van Steenberghe.

G. Musea

In sommige gevallen worden archiefbestanden van architecten ook bewaard door musea, zowel publiekrechtelijke als privaatrechtelijke instellingen. Soms gebeurt dit naar aanleiding van een expositie over de archiefvormer. Alhoewel de archieven niet echt op hun plaats zijn in een museum omdat ze aangepaste bewaaromstandigheden vereisen, sluiten de archiefbestanden in de meeste gevallen wel aan bij de inhoud van de collectie van het museum. Zo bewaart het Design Museum Gent niet alleen het archief van Gaston Eysselinck, maar ook meubelstukken die door hem werden ontworpen. Hetzelfde geldt voor de archieven van Albert Van Huffel, Geo Hendrick en Pieter De Bruyne die eveneens in het Design Museum Gent worden bewaard. (Cf. ook C. Andere federale instellingen).

Een bijzondere categorie musea die ook architectuurarchieven bewaren zijn de zogenaamde museumhuizen. Het gaat om privé-huizen van architecten die omgebouwd zijn tot museum annex archief- en documentatiecentrum. Zo schonk Renaat Braem in 1999 zijn huis aan de Vlaamse Gemeenschap, samen met de volledige inboedel. De inboedel bestond niet alleen uit huisraad, maar omvatte ook een belangrijk deel van het archief van zijn architectuurpraktijk. Het archief omvat honderden schetsboeken, duizenden tekeningen, manuscripten, briefwisseling, foto's, onderscheidingen en medailles, maquettes en een uitgebreide bibliotheek.²⁰¹ Het huis werd omgevormd tot een museumhuis onder de naam *Renaat Braem Huis*. Ook het persoonlijk archief van Victor Horta wordt in zijn voormalig woon-

huis bewaard. Het huis werd omgevormd tot museum en documentatiecentrum. Het archief werd samengebracht door Jean en Renée Delhaye.²⁰² Voorbeelden van archieven van architecten die in hun eigen woning worden bewaard vinden we ook in het buitenland, bijvoorbeeld in het John Soane museum in London (GB).²⁰³

Daarnaast bewaren sommige musea verzamelingen met mooi ogende tekeningen, schetsen of plannen van architecten. Deze stukken zijn meestal uit hun context gehaald en men heeft alleen oog voor de esthetische waarde ervan.

H. Onderwijs- en onderzoekinstellingen

Architectuurbescheiden komen ook terecht bij onderwijs- en onderzoekinstellingen. Reden hiervoor is vaak de link tussen bepaalde architecten en onderwijsinstellingen. In de architectuur spreekt men immers over schoolvorming: architecten die in een bepaalde periode aan hetzelfde architectuurinstituut les kregen, ontwerpen vaak binnen eenzelfde architectuuri-oom. De band tussen de afgestudeerde architecten en de instelling waar ze hun opleiding genoten is vaak erg hecht. Een voorbeeld in dit verband is het archief van Jacques Dupuis, een architect die zijn opleiding genoot aan het La Cambre-instituut, de instelling waar nu diens archief wordt bewaard.²⁰⁴

Architectuurarchieven die door onderwijs- en onderzoekinstellingen worden bewaard, kunnen ook afkomstig zijn van architecten die er een lesopdracht vervulden of van gedreven docenten die zoveel mogelijk documentatie verzamelden. Soms vertrouwen docenten bij hun emeritaat hun archief aan de school toe (of wordt hun archief na overlijden overgedragen) omdat het een grote educatieve waarde heeft. Hiervan troffen we enkele voorbeelden aan, waarvan een van de meest sprekende het archief van Raymond L. Lemaire (1921-1997) is. Het archief van deze hoogleraar aan de K.U.Leuven en vermaard expert inzake monumentenzorg wordt bewaard door de Universiteitsbibliotheek van de K.U.Leuven. Het archief en de bibliotheek van Raymond M. Lemaire werden nog tijdens zijn leven aan het Universiteitsarchief geschonken. Het omvat onder meer een uitgebreide tekeningen- en fotocollectie van gebouwen in binnen- en buitenland, documentatie in verband met gebouwen en een reeks projectdossiers.²⁰⁵

Een tweede reden voor de aanwezigheid van architectuurarchieven in onderwijs- en onderzoekinstellingen zit in het belang van architectuurarchieven als primaire bron voor architectuurhistorisch, -kritisch en -theoretisch onderzoek. Ons onderzoek leert dat de zoektocht van onderzoekers naar primair bronmateriaal frequent resulteert in een vertrouwensrelatie met de private beheerders (architecten/archiefvormers, erfgenamen, etc.) van architectuurarchieven. Bij het afsluiten van het onderzoek vertrouwen de beheerders de archieven vaak toe aan de expert/onderzoeker. Een voor-

beeld is onder meer het privé-archief van Huib Hoste dat gedeeltelijk wordt bewaard bij de Universiteitsbibliotheek van de K.U.Leuven. Of het archief van Willy Vandermeeren dat na onderzoek aan prof. dr. Emiel De Koning van de UGent werd toevertrouwd.

Uiteraard bouwen deze onderwijs- en onderzoekinstellingen ook een eigen intern archief uit dat bijzonder waardevol materiaal bevat over de ontwikkeling van het architectuuronderwijs in Vlaanderen. Een treffend voorbeeld is het archief van de Sint-Lucasschool Gent (de huidige WENK hogeschool Gent – Departement Architectuur Sint-Lucas). Om diverse redenen besloten de verantwoordelijken van de school in 2002-2003 niet voor een bewaring in situ, maar voor een herbestemming. Het KADOC-K.U.Leuven werd belast met de ontsluiting en de uitwerking van een herbestedingsplan voor het archiefmateriaal. In eerste instantie werd gestart met de ordening en beschrijving van het archief, een gigantische opdracht die nog steeds niet voltooid is. Over de eindbestemming van het archief is nog geen beslissing genomen. Een aanzienlijk deel van het archief wordt gevormd door werk van studenten. Het gaat om een grote hoeveelheid en diversiteit aan plannen, opmetingsoefeningen, opdrachten in het kader van monumentenzorg, figuurtekenen, natuurstudie, schetsen, oefeningen compositie, detailtekeningen, anatomie, ... Een ander belangrijk deel van het archief wordt ingenomen door de uitgebreide collectie boeken en tijdschriften over kunst en literatuur. Na registratie werd per item een herbestemming uitgewerkt. De actuele Hogescholen voor Kunst en Architectuur kregen hierbij voorrang.

Het archief van Sint-Lucas Gent omvat ook archiefbescheiden van andere archiefvormers. Personen en instellingen die van ver of nabij verwant waren met de Sint-Lucasschool maakten hun archiefmateriaal over. Ook bestanden die bij restauraties van gebouwen werden aangetroffen, belandden bij het archief van Sint-Lucas, evenals archieven van oud-leerlingen. Al deze collecties werden door de oorspronkelijke archiefbeheerders samengevoegd en vermengd, waardoor de oude orde nagenoeg niet meer te achterhalen valt. Een grootschalige centralisatie-actie werd ondernomen door Michel Bourgeois in de jaren 1980. Belangrijke archieven en archiefbescheiden die deel uitmaken van het fonds van de Sint-Lucasschool zijn onder meer afkomstig van Stephan Mortier (1857-1934)²⁰⁶, Hendrik Geirnaert (1860-1928)²⁰⁷, Frans Van Hove en Pieter Van Kerkhove (1847-1889)^{208, 209}. Ook de Hogeschool Antwerpen, Departement Architectuur beheert een waardevol archief van de eigen instelling samen met enkele archieven van oud-leerlingen. Het rijke archief omvat een ononderbroken reeks documenten vanaf ruim een eeuw voor de stichting van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten (nu Hogeschool Antwerpen, Departement Audiovisuele en Beeldende Kunst en Departement Architectuur). De reden hiervoor is dat het archief van de Sint-Lucasgilde, waarmee de Academie tot het mid-

den van de achttiende eeuw nauw verbonden was, ook door de Academie werd bewaard.²¹⁰ Oud-leerlingen Frans Braeckelmans en Ernest en Paul Stordiau schonken hun archief, voornamelijk bestaande uit tekeningen en plannen.²¹¹

I. Heemkundige kringen

Een andere belangrijke groep bewaarders van architectuurarchieven zijn de heemkundige kringen. In functie van hun breedvoerig en vaak gedetailleerd onderzoek naar de lokale cultuur, verzamelen heemkundigen meestal een breed spectrum van primaire en secundaire bronnen. De meest bekende daarvan zijn ongetwijfeld de belangrijke collecties beeldmateriaal over de lokale gebouwde omgeving. Ons onderzoek bij 102 heemkundige kringen leert dat zij vaak losse plannen en tekeningen van belangrijke gebouwen of stedelijke gehelen bewaren. Landkaarten of andere representaties van stedelijke nederzettingen (schilderijen, pentekeningen, ...) treft men er ook geregeld aan. In bijzondere gevallen beheren zij een compleet privé-archief van een architect. Zo beheert de Heemkundige Kring Oost-Oudburg te Sint-Amandsberg bij Gent het archief van Jan Rooms. Dat dergelijke architectuurarchieven bij heemkundige kringen terecht komen heeft opnieuw te maken met de affiniteit tussen de heemkundige-onderzoeker en de archiefbeheerder (architect, erfgenamen, ...).

J. Privé bewaarders

Veel architectuurarchieven zijn in privaat bezit. Ze komen in handen van erfgenamen van de archiefvormer, of raken verkocht op de private markt. In het kader van ons onderzoek kwamen reeds een tiental archieven boven die in familiekring worden bewaard.²¹² Een andere groep private eigenaars zijn collectioneurs of verzamelaars. Het is een wereldwijd fenomeen dat architectuurtekeningen circuleren op de commerciële markt. [zie ook hfdst. iv, 4. Commercieel versus cultureel kapitaal] Ook hier in België zijn enkele verzamelaars actief. Zij beheren zelden een integraal archief; meestal gaat het om mooie archieftekeningen van diverse architecten.

88

2.3 Bijzondere categorieën

A. Koloniale archieven

Tenslotte zijn er nog enkele speciale categorieën van architectuurarchieven die veeleer bij specifieke archiefbewaarplaatsen terechtkomen. Een categorie archieven die enorm belangrijk is en vaak uit het oog wordt verloren omdat het erfgoed betrekking heeft op de gebouwde omgeving elders in de wereld, zijn de **koloniale archieven**.²¹³ Tussen 1885 en 1960 beheerde België het Congolese territorium, eerst in de persoon van Leopold II, vanaf

1908 als natie. De Belgische aanwezigheid genereerde een omvangrijke architecturale productie die sterk is gerelateerd aan de evolutie van de bouwdiscipline in het moederland. Om koloniale architectuurarchieven vandaag te lokaliseren en te raadplegen, is het aangewezen om de verschillende actoren die instonden voor de bouwproductie, te onderscheiden.

Naast de missiecongregaties - zowel katholiek als protestant - waren het voornamelijk de Belgische overheid en de grote koloniale ondernemingen die instonden voor de realisatie van het immense bouwpatrimonium. Zelfstandige architecten vormden een minderheid, zeker tijdens de eerste decennia. Bovendien mag niet worden vergeten dat ook tal van niet-Belgische actoren in dit veld actief waren: vele kleinere bouwondernemers waren oorspronkelijk afkomstig uit Italië, Griekenland, Pakistan,.... Dit impliceert dat architectuurarchieven betreffende het koloniale territorium op diverse plaatsen worden bewaard.

— Missiecongregaties

In België beheert het KADOC-K.U.Leuven (cf. supra) belangrijke collecties van een aantal congregaties (onder meer van de Redemptoristen, de Paters van Scheut en de Zusters van Barmhartigheid van Ronse). De fondsen zijn grotendeels geïnventariseerd (correspondentie, plannen, foto's, films) en online te raadplegen op de KADOC-K.U.Leuven-website.²¹⁴ Daarnaast bewaren verschillende congregaties in België nog steeds hun eigen archieven. Het archief van de Vlaamse Jezuiten²¹⁵ wordt bewaard in Heverlee en bevat een 90-tal dossiers over Congo, dat van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria²¹⁶ in Gent beheert in de 'papiercollectie' van hun archief een apart Congo-dossier. Een andere vrouwelijke congregatie die in Congo missioneerde is die van de annunciaten van Heverlee. Het archief van de Witte Paters / de Missionarissen van Afrika wordt bewaard bij het generaal in Rome²¹⁷, terwijl het archief van de Benedictijnen niet centraal, maar per klooster wordt beheerd.²¹⁸

Ook ter plaatse in Congo wordt nog archiefmateriaal bewaard bij diverse missieposten. In 2004 ging een FWO-project van start aan de K.U.Leuven, dept. ASRO, ism het KADOC-K.U.Leuven, onder het promotorschap van Bruno De Meulder en Jan De Maeyer. *"Missionering en architectuur in Belgisch Congo (1908-1960). Identiteits(re)constructie tussen cultuuroverdracht en dialoog"* met als doelstelling meer licht te werpen op de rol van de verschillende missies en congregaties in dit domein.²¹⁹

Het KADOC-K.U.Leuven bewaart tenslotte ook missie- en congregatietijdschriften, postkaarten, foto's en films, documenten die soms een bredere kijk geven op de bebouwde omgeving, en de architecturale bedrijvigheid gedurende de missies.

— De Belgische Overheid

Het archief van het voormalige *Ministerie van Koloniën – Afrika Archief* wordt bewaard bij het Ministerie van buitenlandse zaken, Buitenlands handel en Ontwikkelingssamenwerking in Brussel.²²⁰ Het archief omvat zeer uitgebreide fondsen, waarvan de inventarisatie nog gedeeltelijk loopt. De collecties stemmen overeen met de diensten van het voormalige Ministerie van Koloniën (Brussel). Relevante fondsen voor de bouwproblematiek in de kolonie zijn: 3^eDG (Troisième direction generale = Openbare Werken), O.C. (Office Colonial, alles ivm koloniale tentoonstellingen), Cartografie, Régime Foncier, Office des Cités Africaines (plannen, foto's, correspondentie, kaarten).

Een deel van de archieven van het voormalig Gouvernement-Generaal en de dienst Openbare Werken in Congo is in de jaren na de onafhankelijkheid overgebracht naar België en bij het Afrika Archief van het Ministerie van Buitenlandse zaken gevoegd, maar een significant deel wordt nog ter plaatse beheerd in de *Archives Nationales du Congo* in Kinshasa.

Tenslotte worden ook lokale archieven in sommige openbare diensten in Congo bewaard, niet altijd in de meest geëigende omstandigheden. De toestand van veel van dit materiaal is precair.

— Koloniale Ondernemingen

Grote koloniale ondernemingen – Belgische banken, landbouwbedrijven, immobiliën en ook mijnondernemingen – stonden in voor de bouw van hun eigen patrimonium: kantoren, opslagplaatsen, fabrieken, maar ook arbeiderskampen, huisvesting voor hun blank personeel. Zo richtte de *Union Minière* in Katanga midden jaren 1920 een eigen bouwafdeling op, de zgn. *Compagnie Foncière du Katanga*.

Over archieven van deze ondernemingen (mijnondernemingen, banken, landbouwinstellingen, immobiliën,...) bestaat momenteel geen exhaustief en actueel overzicht. In 1980 verscheen weliswaar een inventaris van F. Peemans, *Les sociétés coloniales belges: Archives et données bibliographiques (1885-1960)*, maar een deel van de informatie eruit is ondertussen gedateerd.

— Zelfstandig werkende architecten

Vanaf de jaren twintig waren ook Belgische zelfstandige architecten actief in de kolonie, parallel met het ontstaan van de eerste steden van enige betekenis. Zo vergde de uitbouw van de nieuwe hoofdstad Leopoldstad (Kinshasa) de realisatie van een aantal publieke gebouwen en ontwikkelde Elisabethstad (Lubumbashi) zich in de context van de winstgevende mijnexploitatie snel tot een belangrijk stedelijk centrum in Congo. Deze zelfstandig werkende architecten waren nagenoeg uitsluitend actief binnen een specifiek segment van de koloniale bouwmarkt: de Europese wijken. Aan-

gezien het beroep in de kolonie nooit een beschermd statuut verkreeg zoals in het moederland, resideerden slechts weinig architecten ook effectief ter plaatse. De meesten combineerden hun praktijk in het moederland met een eerder beperkte activiteit in Congo.

Vele nog bestaande archieven worden bewaard in Belgische architectuurarchieven (Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, Archives d'Architecture Moderne, ...) of zijn in handen van erfgenamen (bijvoorbeeld het archief van Roger Bastin, Claude Laurens, ...) In het kader van zijn doctoraatsonderzoek stelde dr. Johan Lagae een inventaris op van een 400-tal architecten die op de een of andere manier gerelateerd zijn aan de koloniale bouwproblematiek in Congo.²²¹

Tenslotte zijn er nog een aantal instellingen waar koloniale architectuurarchieven of relevante informatie wordt bewaard. Het bekendst is ongetwijfeld het *Koninklijk Museum voor Midden-Afrika* in Tervuren.²²² De collectie van het museum en onderzoekscentrum omvat geen private archieven van architecten, maar bestaat wel uit bijzondere en unieke documentatiebronnen waaronder een uitgebreide fototheek, een filmcollectie afkomstig van het 'Office de l'information et des Relations Publiques pour le Congo Belge et le Ruanda-Urundi', van de 'Union Minière du Haut-Katanga' en van particulieren. Daarnaast beschikt het museum over een collectie koloniale tijdschriften, boeken en een fonds over de bouw van het museum in Tervuren zelf (arch. Ch. Girault, 1903-1910).

Daarnaast beschikt ook het Ministerie van Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking binnen de Afrika-Afdeling over een bibliotheek met een zeer uitgebreide collectie gepubliceerde bronnen met betrekking tot het koloniale tijdperk (tijdschriften, kranten, officiële publicaties, telefoonboeken,...).

B. Architectuurarchieven uit de wederopbouw na WO I en WO II

Een andere bijzondere categorie archieven zijn de wederopbouwarchieven na de twee wereldoorlogen.²²³

— Wereldoorlog I

Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) werden talrijke gebouwen, dorpen, stedelijke kernen, wegen, bruggen en havens ernstig toegetakeld of met de grond gelijk gemaakt. De hele Westhoek, maar ook steden als Leuven, Namen, Dinant en tientallen andere plaatsen werden zwaar beschadigd. Na de oorlog werden veel verwoeste constructies terug opgetrokken, volledig gereconstrueerd zoals ze er ooit hadden gestaan, of gebouwd volgens nieuwe moderne (steden-)bouwkundige concepten. Al tijdens de oorlog ontstond een hevig debat over de te volgen weg. De behoudsgezinde

Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen stond lijnrecht tegenover de progressieve Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten.²²⁴ De progressieve beweging was resoluut tegen het opnieuw heropbouwen, omdat de ‘ziel’ toch onherroepelijk verloren was gegaan. Het gebrek aan durf om eigentijds te creëren, leidde volgens hen tot nabootsing en vervalsing, tot een pseudo-architectuur.²²⁵ Het modernisme keerde zich dan uiteindelijk ook af van de wederopbouw, om zijn eigen vertoog op meer belovende thema’s toe te spitsen. De wederopbouw werd afgedaan als een gemiste kans en veroordeeld als een ‘futiele reconstructie van een uitgediend decor’.²²⁶

Tot heel lang in de twintigste eeuw is de wederopbouw, na de doorbraak van de moderne beweging, dan ook veroordeeld en zelden het onderwerp van studie geweest. Archieven raakten onder het stof en gedegen onderzoek ontbrak. Pas eind de jaren zeventig ontstond een grotere interesse voor de mechanismen en de evolutie van de wederopbouw. In 1985 werd een eerste grote tentoonstelling gewijd aan de wederopbouw, georganiseerd door de K.U.Leuven in samenwerking met het Gemeentekrediet. De catalogus *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914* vormt dan ook een onmisbaar naslagwerk.²²⁷ Recent werd ook een internationaal colloquium gewijd aan de wederopbouw “*Living with History. De wederopbouw in Europa na de beide wereldoorlogen en de monumentenzorg*” (K.U.Leuven, KADOC-K.U.Leuven, RLICC, Leuven-Ieper, 1-5/09/2005).

Om inzicht te krijgen in de archieven die betrekking hebben op de heropbouw van de verwoeste gebieden, is het belangrijk enkele cruciale instellingen en figuren te overlopen, daarnaast staan we stil bij enkele tijdschriften uit die tijd en belichten we verdere sporen voor archiefonderzoek .

De Dienst der Verwoeste Gewesten, een dienst van het ministerie van Binnenlandse zaken belast met de coördinatie van de wederopbouw, werd opgericht in 1919 met Raphaël Verwilghen (1885-1963) aan het hoofd van de bouwafdeling. De afdeling was belangrijk voor nieuwe ontwikkelingen op vlak van stedenbouw en volkshuisvesting (o.a. introductie van tuinwijken). In 1920 ontstond een onderafdeling voor architectuur met o.a. Jean-Jules Eggericx (1884-1963), Flor Van Reeth (1884-1975), Fernand Bodson (1877-1966) en Antoine Pompe (1873-1980). In 1926 werd de dienst opgedoekt, en in 1948 werden de archieven van de Dienst der Verwoeste Gewesten in het Algemeen Rijksarchief in Brussel samengebracht en geïnventariseerd in één fonds “Oorlogsschade 1914-1918”.²²⁸

Raphaël Verwilghen, zelf vurig pleiter van de moderne stedenbouw, liet een omvangrijk persoonlijk archief na dat nagenoeg geheel bewaard wordt bij de Katholieke Universiteit Leuven.²²⁹

Het archief van toenmalig Minister van Landbouw en Openbare Werken

Joris Helleputte (1852-1925), zelf architect en Leuvens hoogleraar, in ballingschap in Le Havre tijdens de Eerste Wereldoorlog, wordt grotendeels bewaard bij het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC-K.U.Leuven) bewaart het plannenarchief van Helleputte.²³⁰

Zoals gezegd speelde de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen een aanzienlijke rol in het wederopbouw dossier. Archieven van de KCML uit die periode worden bewaard bij het Bestuur van de KCML in Brussel.²³¹ Daartegenover stond de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten, opgericht in 1913 met als doel gemeenten en steden te adviseren bij problemen rond stedenbouw en architectuur. De vereniging bestaat nog steeds en bewaart archieven intern.²³²

Veel Belgische architecten verbleven tijdens de oorlog in Nederland of Engeland en brachten nieuwe moderne theorieën mee terug die zij kort na de oorlog in daden en plannen omzetten. Louis Van der Swaelmen (1883-1929) verbleef naast o.a. Huib Hoste (1881-1957) in Nederland waar hij zich op de studie van de eigentijdse stedenbouw richtte. Hij stelde zich tot doel de wederopbouw van België voor te bereiden, pleitte voor een geplande aanpak, en richtte in 1919 de Société des Urbanistes belges op, die later zou uitgroeien tot de SBUAM.²³³ In Engeland bereidde o.a. Jean-Jules Eggericx, een van de belangrijkste pleitbezorgers van de tuinwijk als oplossing voor de woningnood in België, de wederopbouw voor.²³⁴ De archieven van architecten die tijdens die periode actief waren, zijn verspreid over verschillende architectuurarchieven en andere bewaarinstellingen.²³⁵

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd bijzonder interessant materiaal vergaard in het kader van de Mission Dhuicque. Architect Eugène Dhuicque, verbonden aan de KCML, werd door het Ministerie van Kunsten en Wetenschappen belast met een bijzondere zending: een balans opmaken van hetgeen gered werd, gespaard bleef of vernield werd. Vanaf 1915 heeft een team kunstwerken en archieven in veiligheid gebracht, opmetingsplannen en foto's gemaakt. Het archief van de missie, 30 unieke kleurendia's, plannen en foto's, wordt bewaard bij het bestuur van de KCML.²³⁶ De 863 glasdiapositieven worden bewaard bij het Fotomuseum in Antwerpen.

Stadsarchieven van de verwoeste gemeenten bewaren eveneens archieven in verband met de plaatselijke wederopbouw. Stad- of gemeentearchieven van o.a. Ieper, Diksmuide, Aarschot, Dendermonde, Leuven, Willebroek, Roeselare, Mechelen en Zonnebeke huisvesten divers bronnenmateriaal over hun streek uit die periode.²³⁷

Tijdens en onmiddellijk na de oorlog verschijnt een overvloed aan artikels en brochures. Omdat de heropbouw gezien werd als een unieke gelegenheid om nieuwe ideeën op het gebied van stedenbouw en architectuur te concretiseren, kwamen deze gedachten vooral tot uitdrukking in de pers. Het loont dan ook de moeite verschillende tijdschriften te raadplegen.²³⁸

— Wereldoorlog II

Na de vernielingen van de Duitse inval en de bezetting van het hele land in 1940, leek voor de modernisten opnieuw een gelegenheid aangebroken om orde op zaken te stellen in het Belgische architectuurlandschap. De moderne beweging reorganiseerde zich binnen het Commisariaat-Generaal voor s'Lands Wederopbouw dat een maand na de Belgische overgave in het leven werd geroepen. Raphaël verwilghen, die ook al een sleutelpositie bekleedde tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, kreeg de leiding over de Dienst voor Wederopbouw en werd bijgestaan door o.a. Stan Leurs en Henry Van de Velde. Monumentenzorg werd een onderafdeling van de Dienst, waaruit de indijking van de invloed van de KCML blijkt. Elk 'gevaar' voor historicisme bij de wederopbouw werd in 1940 dus vermeden met het oog op een toekomst van moderne architectuur en stedenbouw.²³⁹

In 1967 werd het Navorsing- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog (NCWOII) bij het Algemeen Rijksarchief opgericht met als doelstelling "alle nodige maatregelen te treffen voor het inventariseren, bewaren en excerpteren van de documenten of archiefstukken welke betrekking hebben op de Tweede Wereldoorlog, zijn voorgeschiedenis en zijn gevolgen. In 1997 werd de naam omgevormd tot Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA). Het centrum bewaart o.a. het archief van het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw en vormt dan ook hét aanknopingspunt voor archiefonderzoek met betrekking tot de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog.²⁴⁰

In 1997 organiseerde het SOMA een colloquium "*Maatschappij, cultuur en mentaliteiten: de impact van de Tweede Wereldoorlog in België*". De referaten van de sessie "*Cultuur: architectuur en stedenbouw*" werden opgenomen in het Interbellum-cahier "*Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog*".²⁴¹ Dit boekje vormt een handig naslagwerk.

De wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog was meer dan de Eerste een zaak van het privé-initiatief, met uitzondering van de sociale woningbouw. In dit verband is het interessant de invloed van de Wet De Taeye vanaf 1948, na te gaan. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zagen twee geïllustreerde

tijdschriften van het Commissariaat Generaal voor's Lands Wederopbouw het licht: *Reconstruction* (1940-1944) en *Bouwkunst en Wederopbouw* (1941-1944).²⁴² *La Maison* (1945-1970) was het eerste Belgische architectuurtijdschrift dat na de Tweede Wereldoorlog verscheen.

3 Overkoepelende initiatieven

Naast archiefvormers en archiefbewaarders bekommeren ook enkele overkoepelende actoren zich om het lot van (architectuur)archieven.

3.1 Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven

Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven werd in november 2003 opgericht in het kader van het Archiefdecreet (cf. supra). Het CVAa werkt onder de auspiciën van het Vlaams Architectuurinstituut. Het is een coördinatiecentrum voor de archiefwerking rondom het architecturale erfgoed in Vlaanderen. In tegenstelling tot de andere actoren die in dit hoofdstuk werden opgenomen, neemt het CVAa geen depotfunctie op, maar tracht veeleer een betere samenwerking te bewerkstelligen tussen de bestaande initiatieven. Wel neemt het CVAa tijdelijk architectuurarchieven onder zijn hoede, om noodscenario's te voorkomen. De archieven van Armand Liebert en Francis Serck, die het CVAa tijdelijk in beheer heeft, zijn hiervan voorbeelden. Het CVAa heeft een overeenkomst gesloten met het Algemeen Rijksarchief om de bewaring te verzekeren. De overdrachtsovereenkomst van het CVAa vermeldt:

"De overgedragen archiefbescheiden zullen in een eerste fase berusten in een bewaarplaats van het CVAa/VAi. Indien het CVAa/VAi, om welke reden dan ook, niet langer kan instaan voor een goed beheer van de overgedragen archiefbescheiden, wordt het betreffende archief overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief."

Daarnaast verzamelt het CVAa ook documentatie en literatuur omtrent architectuur en architectuurarchieven.

Het CVAa heeft van de overheid ook de opdracht gekregen om 'het Vlaams archiefcoördinatiecentrum voor architectuur' te zijn en in functie hiervan haar werking uit te bouwen. De coördinatie slaat enerzijds op de inventarisatie en het in kaart brengen van alle relevante gegevens, anderzijds op de samenwerking tussen de architectuurarchieven. Het CVAa zet met verschil-

lende bestaande archieven acties op om hun collecties maximaal te bewaren, te onderzoeken en te ontsluiten én de architectuurarchiefstukken optimaal in te zetten voor kennisoverdracht. De doelgroep bestaat daarbij uit (kunst)historici, architecten, journalisten, restauratoren, archivariissen, studenten, opdrachtgevers, eigenaars, overheden en de bouwsector.

Via een informele adviesraad (opgestart in maart 2004) biedt het CVAA een platform aan lokale en internationale actoren actief binnen het veld. Bij de samenstelling van de adviesraad is getracht om zowel archiefvormers, -bewaarders en -gebruikers te laten vertegenwoordigen.²⁴³ Tijdens de vergaderingen van deze raad wordt de eigen werking van het CVAA voorgelegd en is er ruimte voor debat over problematische kwesties rond architectuurarchieven.

Om de archiefwerking rondom architectuur te bevorderen en de reeds voor handen zijnde kennis te bestendigen, ontwikkelde het CVAA een aantal instrumenten: partnerships, geïntegreerde projecten en twee publicatierreeksen.

Archiefinstellingen, musea, culturele centra,... beheren een enorme rijkdom aan architectuurarchieven. Gebrek aan middelen, personeel of expertise brengt de basisfuncties van een goed archiefbeheer in het gedrang: materiele zorg, inventarisatie en ontsluiting. Via een partnership wordt ondersteuning geboden bij het opvangen van deze problemen. Het CVAA brengt een aantal partners samen rondom acute probleemsituaties en werkt aan duurzame oplossing. De voorbije jaren werkte het CVAA onder meer een partnership uit rond het archief van de Vlaams Bouwmeester en de archieven van de sociale huisvestingsmaatschappijen.

Om een breed publiek kennis te laten maken met belangrijke architectuurthema's coördineert of initieert het CVAA geïntegreerde projecten. Een werkgroep diept wetenschappelijk onderzoek verder uit en koppelt dit aan archiefmateriaal. De resultaten komen aan bod in een publieksmoment: tentoonstelling, catalogus,... Momenteel wordt bij het CVAA gewerkt aan het eerste geïntegreerde project waarin de wooncultuur uit de periode 1948-1973 wordt belicht. *Wonen in Welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen, 1948-1973* zal door middel van een tentoonstelling en een publicatie worden voorgesteld aan het brede publiek.

Archieftechnische problemen en architectuurhistorische onderwerpen worden uitgespit in de publicatierreeksen. Reeds bestaande onderzoeksresultaten worden hertaald en toegankelijk gemaakt voor een breder publiek. Met de reeks *Handleiding architectuurarchieven* kunnen beheerders van architectuurarchieven meteen aan de slag. Een eerste deel over de inventarisatie van architectuurarchieven werd eind 2004 gepubliceerd. Het CVAA gaf reeds een onderzoeksopdracht aan het departement Architectuur, Ste-

denbouw en Ruimtelijke Ordening van de K.U.Leuven om de vervolgdelen over de materiële zorg en selectie en het beschrijven van architectuurarchieven voor te bereiden.

In de publicaties uit de reeks *Focus architectuurarchieven* brengt het CVAA onderzoek rond een oeuvre van een architect, bouwfirma, bouwheer enz. samen met een 'toegang' op de archieven (een inventaris, een oevrelijst, ...) en een uitgebreide bibliografie. Het CVAA wil op deze manier verdere ontsluiting en onderzoek van het archiefmateriaal stimuleren. Het eerste boek rolde van de pers in december 2005: *Huib Hoste 1881-1957*.

Tenslotte heeft het CVAA ook een inventariserende opdracht gekregen. Het voorliggende rapport is hiervan een eerste resultaat. Dergelijk onderzoek is uiteraard nooit afgerond. Voortdurend duiken aanvullende gegevens op. Deze informatie wordt op geregelde tijdstippen aangevuld in de Databank architectuurarchieven of gepubliceerd op de website. De kennis en expertise die het CVAA opbouwt via de werking wordt actief ingezet bij het verlenen van advies aan overheden, archiefvormers, -bewaarders en -gebruikers.²⁴⁴

Het CVAA ontvangt voor de beleidsperiode 2004-2007 werkingsubsidies van de Vlaamse Gemeenschap in het kader van de uitvoering van het Archiefdecreet. Voor het opstartjaar 2003 kreeg het CVAA een subsidie van 150000 € toegekend. In 2004 ontving het CVAA 180000 €, in 2005 werd dat bedrag geïndexeerd tot 183607,13 €. Ook in 2006 kan het CVAA over hetzelfde werkingsbudget beschikken. In september 2006 beslist de minister van Cultuur welke thema's worden gecontinueerd, en of architectuur een prioriteit blijft. Het CVAA kan zich dan opnieuw kandidaat stellen om als thema-archief voor architectuur te fungeren vanaf 2007.

Het CVAA ontving daarnaast projectsubsidies voor de tentoonstelling 'Wonen in Welvaart' (40000 € in 2004 en 2005).

3.2 Algemene koepelorganisaties voor archieven

A. VVBAD: Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief-, en Documentatiewezen²⁴⁵

De VVBAD wil bibliotheken, archieven en documentatiecentra en de beroepsbeoefenaren die er werken, ondersteunen zodat zij op de hoogst mogelijke professionele wijze hun diensten ter beschikking kunnen stellen van de samenleving, van hun opdrachtgevers en van hun gebruikers. De VVBAD streeft dit na door te functioneren als ontmoetingsplaats en overlegcentrum van en voor informatieprofessionals. (Citaat uit het beleidsplan 2002-2006 van de VVBAD)

De VVBAD is een belangenvereniging die reeds sinds 1921 actief is. De VVBAD organiseert diverse studie- en vormingsdagen, congressen, colloquia en studiereizen in binnen- en buitenland. Het is een vzw die bestaat uit de secties 'Archief en Hedendaags Documentbeheer', 'Openbare Bibliotheken', 'Schoolbibliotheken' en 'Wetenschappelijke en Documentaire Informatie'. Bovendien zijn er vakgroepen, commissies en werkgroepen zoals het Overleg Kunstbibliotheken Vlaanderen (OKBV) en de Vakgroep Jeugdbibliothecarissen. Het CVAa wordt vertegenwoordigd in het sectiebestuur en in de werkgroep 'Automatisering'.

B. Culturele Biografie Vlaanderen²⁴⁶

Het steunpunt Culturele Biografie Vlaanderen vzw is er sinds 2002 in de eerste plaats voor de professionele erfgoedzorgers in Vlaanderen en Brussel die actief zijn in archiefinstellingen, bewaarbibliotheken, documentatiecentra, erfgoedcellen, musea en hun respectievelijke aanverwanten. Culturele Biografie draagt bij tot de versterking van de praktijk- en visieontwikkeling van archieven, musea, erfgoedcellen en aanverwanten in Vlaanderen en Brussel. Daartoe probeert Culturele Biografie de samenwerking tussen organisaties uit het erfgoedveld te bevorderen. Organisaties waarvoor het beheer en de omgang met erfgoed geen kerntaak is, worden hierbij niet uit het oog verloren. Verder werkt het steunpunt ook als kruispunt tussen erfgoedveld en overheid en staat het in voor de uitwisseling van advies, informatie en ervaring. Voor de archiefsector is er een consulent archief die ondersteuning en advies verleent omtrent archief- en documentbeheer.

Daarnaast zijn er een aantal regionale overlegplatformen actief, zoals de Kring van Archivarissen in de Provincie Antwerpen (KAPA)²⁴⁷ en het West-Vlaams Archievenplatform.²⁴⁸

3.3 Online archiefforums

— <http://forum.archieven.org>

Het Archiefforum is een digitaal kenniscentrum met database over archieven en archiefonderzoek voor Vlaanderen en Nederland. De site is onderdeel van de website <http://www.archieven.org>. Deze site laat de onuitputtelijke mogelijkheden zien voor archiefonderzoek. Het Forum heeft bijna 1500 geregistreerde leden en bevat 3352 berichten over 2477 onderwerpen (laatste consultatie 10/01/2006).

— <http://www.archiefforum.be>

Archiefforum.be is een initiatief van enkele afgestudeerden van de opleiding GGS archivaliek & hedendaags documentbeheer (2003-2004) met de

bedoeling de communicatie tussen archivariissen te verhogen. Vandaag telt het Forum 101 geregistreerde leden, en meer dan 1200 berichten over 186 onderwerpen (laatste consultatie 10/01/2006).

— <http://www.info.west-vlaanderen.be/archiefdienst>

Dit forum heeft 24 gebruikers die voor 29 berichten tekenden. Er wordt antwoord geboden op vragen i.v.m. selectie en vernietiging, wetgeving en beleid, digitaal archief, archiefbeheer, preservatie, conservatie en restauratie (laatste consultatie 10/01/2006).

3.4 Internationale organisaties en initiatieven

Om richtlijnen uit te denken, knowhow uit te wisselen en een betere samenwerking te garanderen over de nationale grenzen heen werden een aantal internationale samenwerkingsverbanden opgestart. Belangrijke pijlers binnen het veld van architectuurarchieven zijn de *International Confederation of Architectural Museums* (ICAM) en de *International Council on Archives / Section on Architectural Records* (ICA/SAR). De communicatie tussen de partners en leden verloopt bij beide initiatieven voornamelijk via de website en per e-mail. Daarnaast organiseren deze verenigingen congressen waarbij de leden elkaar kunnen ontmoeten en kennis en informatie kunnen uitwisselen. Het CVAa tracht sinds haar ontstaan een actieve rol op te nemen binnen deze organisaties en werkt aan een internationaal netwerk.

A. ICAM

De *International Confederation of Architectural Museums* (ICAM)²⁴⁹ is opgericht in 1979 en fungeert als forum voor bewaarinstellingen, bibliotheken, architectuurcentra en musea van architectuurarchieven en/of -documenten. Leden wisselen informatie uit over tentoonstellingen, publicaties en onderwerpen in verband met architectuurmusea over heel de wereld.

ICAM wil samen met haar leden

- architectuurrecords bewaren
- de kwaliteit en de bescherming van de gebouwde omgeving verbeteren
- architectuurhistorisch onderzoek steunen dat gericht is op toepassingen in de toekomst
- de publieke belangstelling voor architectuur stimuleren
- de uitwisseling van informatie en expertise bevorderen

Het ICAM onderhoudt contacten met het *International Council of Museums* (ICOM) en het *International Council on Archives* (ICA). Het executive Committee bestaat uit vertegenwoordigers van grote architectuurinstellingen in Europa (RIBA/V&A, IFA, NAI, Architekturzentrum Wien, IUVA...). Het CVAa is sinds 2004 lid van het ICAM en zal worden vertegenwoordigd op

het 13^e ICAM congres in Athene van 4 tot 8 juni 2006. Voor België zijn ook het AAM en het CIVA lid.

B. ICA

Het International Council on Archives (ICA)²⁵⁰ is een wereldwijde beroepsorganisatie voor de archiefwereld. Het ICA heeft een gedecentraliseerde structuur en werkt via *branches* (regionale fora), *sections* (forum voor specifieke deelgebieden in de archiefwereld), *committees* en *working groups* (werkgroepen met experts rond specifieke problemen). Daarnaast zijn er ook een aantal overkoepelende organen.

In 1982 werd door het ICA een speciale werkgroep opgericht, die in 1988 uitgroeide tot een echte sectie: de *Section on Architectural Records* (SAR), waarvan ook het CVAa sinds 2003 lid is. De SAR sectie legt zich o.a. toe op het definiëren van ‘architectuurarchieven’, op het uitschrijven van richtlijnen in verband met bewaring, selectie en de behandeling van architectuurdocumenten, en het verzamelen van informatie betreffende de digitalisering van archiefstukken en de conservatie van digitaal gegenereerd materiaal. In 2000 verscheen een eerste praktische handleiding op het net: *A guide to the archival care of architectural records, 19th-20th centuries*.²⁵¹ Naar aanleiding van het eerste International Congress on Architectural Archives (CAA) van de SAR werd de papers voor het congres gepubliceerd.²⁵²

C. GAUDI

Tenslotte willen we ook GAUDI²⁵³ voorstellen, een Europees programma voor samenwerking van architectuurcentra gesubsidieerd door de Europese Unie. Dit resulteerde begin 2005 in een uitgebreide portaal-site: www.architecturearchives.net. Deze site biedt een overzicht van alle bewaarplaatsen van architectuurarchieven in Europa en reikt tips en richtlijnen aan voor archiefvormers en bewaarders. Om dat te bereiken werd informatie en knowhow in Europa uitgewisseld en verzameld, en werden in overleg globale richtlijnen opgesteld. Voor België zijn acht instellingen opgenomen²⁵⁴: het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, les Archives de La Cambre – Architecture, Bibliothèque virtuelle René Pechère, Archives d’Architecture Moderne, Centre International pour la Ville, l’Architecture et le Paysage, Musée Horta en het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief en het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven.

4 Archiefvalorisatie en -gebruik

4.1 Waarom worden architectuurarchieven bewaard?²⁵⁵

Tijdens ons onderzoek peilden we voortdurend naar de beweegredenen voor de bewaring van architectuurarchieven. Architectuurarchieven worden door architecten, bouwheren, archivariissen en anderen in de eerste plaats bewaard en geconsulteerd om **praktische redenen**. Ze worden bewaard omdat men ze vroeg of laat nog nodig kan hebben. Architectuurarchiefscheiden kunnen “nuttig” zijn. Zij bezitten juridische bewijskracht (bijvoorbeeld bij bouwaanvraag, voorlopige en definitieve oplevering, in het geval van koop en verkoop). Zij staven oorsprong, ouderdom en opbouw van gebouwen of stadsdelen. Zij geven uitsluitsel over constructietechnieken, aangewende materialen, aannemers, enz. Na verloop van tijd verliezen architectuurarchieven net als alle anderearchieven hun nuttigheidswaarde. Motieven voor bewaring op lange termijn situeren zich dus elders.

Zoals in de inleiding werd aangegeven vormt het roerend cultureel erfgoed het geheugen van onze beschaving. Architectuurarchieven zijn vaak heel authentieke en informatieve bronnen om het ontstaan van een gebouw of een stedelijke omgeving te begrijpen. Historische kennis is belangrijk, niet alleen om te leren uit het verleden, maar ook omdat ze bijdraagt tot inzicht in de actualiteit, het heden in een historisch perspectief plaatst en leert nuanceren en relativeren. Er zijn dus **cultureel-maatschappelijke motieven** omarchieven te consulteren. Ze vormen een bron voor de kennis van het verleden.

Archieven kunnen ervoor zorgen dat de geschiedenis op een kritische manier kan worden onderzocht. Onderzoek in een vrij klimaat op basis van goed bewaarde en toegankelijkearchieven kan ervoor zorgen dat een genuanceerde en veelzijdige kijk op het verleden kan ontstaan. In dit opzicht zijnarchieven een belangrijk machtsinstrument om gegevens vrij te geven of achter te houden. Elke archivaris moet zich in zijn optreden laten leiden door een zekere deontologie.

Een andere reden voor het langdurig bewaren vanarchieven is van **sociaal-emotionele aard**. Men bewaart archief vanuit een houding van elementair respect en bescheidenheid, van eerbied tegenover vroegere generaties. Die betrokkenheid en verbondenheid brengen een verantwoordelijkheid met zich mee van de huidige generatie voor het werk en het nalatenschap van voorgangers die via archiefdocumenten getuigenis afleggen van hun inzichten en realisaties. Archieven bezitten dus als het ware een intrinsieke waarde, zij kunnen fascineren, ontroeren en bewondering afdwingen en verdienen ook de aandacht van de huidige erfgoedbeheerders.

Vaak zijn architectuurarchieven mooie documenten, die ook een **estheti-**

sche waarde bezitten. Ons onderzoek leert dat bescheiden uit architectuurarchieven soms louter worden bewaard omwille van hun esthetische en aanschouwelijk karakter. De geschiktheid voor private of publieke tentoonstelling, voor publicatie en dergelijke meer, is voor vele beheerders van architectuurarchieven de belangrijkste motivatie voor langdurige bewaring. Niet zelden komen tegen de achtergrond van deze logica ook mooie archiefstukken terecht in commerciële circuits, wat nefaste gevolgen heeft voor bewaring enz. [zie hfdst. IV, Commercieel versus cultureel kapitaal]

Valorisatie van architectuurarchieven door het (gecontroleerd) openstellen van archieven is een laatste belangrijke reden van de langdurige bewaring van architectuurarchieven. Ons onderzoek leert dat bij de beheerders van architectuurarchieven in Vlaanderen nog vaak zeer verschillende attitudes bestaan betreffende de valorisatie van architectuurarchieven. Sommigen archiefbeheerders beschouwen de valorisatie (door onderzoek, tentoonstelling etc) eerder als een bedreiging voor de archieven, terwijl anderen dit juist beschouwen als een van de fundamentele beweegredenen voor de bewaring van de bescheiden en er ook speciale aandacht aan besteden. Gaan we er echter vanuit dat architectuurarchieven een integraal deel zijn van ons gemeenschappelijk cultureel erfgoed, dan hebben archiefbeheerders, ook van particuliere archieven, niet enkel de maatschappelijke “plicht” om archieven te bewaren, maar ook om ze te ontsluiten en op termijn open te stellen. Uiteraard bestaat een spanningsveld: men heeft de plicht archieven te ontsluiten, maar vanuit archivistisch standpunt heeft men evenzeer de plicht unieke stukken zo goed mogelijk te bewaren voor het nageslacht. Deze problematiek geldt voor het archiefwezen in het algemeen. Iris Steen (Dienst Cultuur Vlaams Brabant) stelde op de *studiedag erfgoed publiek / publiek erfgoed. Erfgoed en publieksontsluiting* (16 maart 2006) dat archieven niet aan publiekswerking kunnen doen, omdat de basiswerking, met name de archivering, vaak niet in orde is.²⁵⁶ Bovendien hebben archieven weinig faciliteiten voor het publiek, en genoten archivariissen zelden een opleiding voor publiekswerking of ontsluiting. Kortom “*archivarissen zijn overbezet, archieven zijn onderbemand, er is te weinig geld en op veel plaatsen ontbreekt een minimale archiefwerking (architectenbureaus, huisvestingsmaatschappijen, OCMW’s, bibliotheken) ... en toch is valorisatie van levensbelang*”. Steen benoemt de voornaamste redenen:

- Sensibilisering van politici en besturen (een archief an sich blijft immers ‘onzichtbaar’)
- Sensibilisering van burgers inzake openbaarheid van bestuur (vnl. voor publiekrechtelijke archieven)
- Behoud en beheer van archieven: het publiek moet leren wat archiefinstellingen kunnen en mogen doen om documenten te bewaren
- Belangrijk voor het behoud van verenigings- en persoonsarchieven

- Cultuur-maatschappelijke taak: belang voor de culturele biografie van een regio of gemeenschap

Slechts door valorisatie en publiekswerking kan een politiek-bestuurlijk draagvlak gecreëerd worden voor een degelijke archiefwerking, kan worden gesensibiliseerd rond bewaring van erfgoed en kan de cultureel-maatschappelijke taak als geheugen van een samenleving waarmaken.

4.2 Waarom worden architectuurarchieven geconsulteerd?

Valorisatie is een belangrijke beweegreden voor de bewaring van archieven. Maar wie valoriseert vandaag in Vlaanderen architectuurarchieven? Wie gebruikt ze met andere woorden? Architecten en ontwerpers, gebouwenbeheerders, historici, monumenten-zorgers, geïnteresseerde leken, culturele organisaties, educatieve instellingen, wetenschappers, onderzoekers enz. doen beroep op architectuurarchieven. Archieven worden geconsulteerd in het kader van verschillende acties. Tijdens ons onderzoek konden we volgende grote valorisatievelden onderscheiden:

- architectuurhistorisch onderzoek – publicaties, tentoonstellingen, lezingen enz.
- Restauratie en monumentenzorg
- Huizenonderzoek en lokale geschiedschrijving
- Erfgoeddag en Monumentendag
- Educatie

A. Architectuurhistorisch onderzoek – publicaties - tentoonstellingen

Kijken we naar het historisch onderzoek van architectuurarchieven in Vlaanderen dan kunnen we twee belangrijke domeinen onderscheiden. Aan de ene kant is er het domein van het academische architectuuronderzoek. Dit onderzoek, dat deel uitmaakt van internationale circuits, hanteert welbepaalde kwaliteitseisen, conventies, schrijf- en omgangsvormen. De thema's en benaderingswijzen van dit onderzoek worden in ruime mate ingegeven door internationale tendensen. Denken we maar aan de huidige belangstelling voor de naoorlogse architectuurgeschiedenis of onderzoeksperspectieven als gender en postkoloniale theorie. Het is niet altijd mogelijk, wenselijk of aangewezen om de resultaten vanuit dit domein onversneden en onbewerkt aan een breder publiek bekend te maken.

Een tweede onderzoeksdomein wordt bepaald door de brede interesse voor erfgoed. Lokale verenigingen van liefhebbers, huizenonderzoekers, en historici voeren vaak erg gedetailleerd onderzoek op basis van architectuurarchieven. Binnen dit domein gelden andere kwaliteitseisen, conventies, schrijf- en omgangsvormen. 'Herkenbaarheid' is bijvoorbeeld een belang-

rijk criterium bij het bepalen van onderwerpen voor onderzoek. Vaak leidt dit criterium tot appellerende en toegankelijke studies, die rechtstreeks aan een breed publiek bekend worden gemaakt door middel van publicaties of tentoonstellingen.

Hoewel het concrete onderzoek van gebouwen een belangrijke rol speelt, worden architectuurarchieven als essentiële bronnen beschouwd binnen beide onderzoeksdomeinen (academisch en erfgoed perspectief). Ons onderzoek leert dat onderzoekers uit beide domeinen aangeven dat zij archiefmateriaal als onontbeerlijk beschouwen om een overzicht te krijgen van een oeuvre, van stilistische ontwikkelingen, samenwerkingsverbanden e.d. van een architect. Vooral het feit dat architectuurarchieven ook projectdossiers bevatten die om een of andere reden niet zijn uitgevoerd, blijkt interessant. Het Universiteitsarchief van de K.U.Leuven en het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief bewaren bijvoorbeeld een aantal presenta-tietekeningen van architecten Huib Hoste en Renaat Braem met ontwerpen voor een nieuw urbanisatieplan voor Antwerpen rechteroever.²⁵⁷ Het plan is nooit tot uitvoer gebracht en waren de tekeningen niet bewaard gebleven, dan was er een reële kans dat Huib Hoste nooit met de urbanisatie-ideeën voor Antwerpen in verband werd gebracht.

Binnen het domein van het academische architectuurhistorisch onderzoek in Vlaanderen kunnen we een aantal deelcategorieën onderscheiden. Allereerst zijn er de studenten oefeningen op basis van architectuurarchieven. Bijvoorbeeld: aan de K.U.Leuven zijn in het Bachelorprogramma enkele studiepunten voorzien voor Grondige Vraagstukken uit de architectuur van de middeleeuwen, nieuwe of nieuwste tijd.²⁵⁸ Ook aan de vakgroep kunst-, muziek- en theaterwetenschappen van de UGent worden jaarlijks oefeningen verricht in het kader van de opleiding Bachelor in de kunstwetenschappen: 'methodologische oefening architectuurgeschiedenis'.²⁵⁹ (Ook voor de overschakeling naar het Bachelor-Mastersysteem was dat het geval) Als oefening werd o.a. historisch huizenonderzoek verricht in samenwerking met het Stadsarchief Gent, onderzoek over de Prijs Van de Ven (de belangrijkste architectuurprijs in België van 1928 tot 1968), en over kerkenbouw na de Tweede Wereldoorlog.²⁶⁰

Een tweede categorie van onderzoek zijn de scripties. Aan de meeste Vlaamse hogere onderwijsinstellingen (universiteiten en hogescholen) is het schrijven van een scriptie of eindverhandeling een verplicht onderdeel van de opleiding. Aan zowat alle Vlaamse architectuuropleidingen maakten verschillende studenten papers aan de hand van archieven.

In 2004 werden de instellingen in het schema aangeschreven en bevroegd.²⁶¹ Van de aanwezige scripties over Belgische architecten of de Belgische archi-

tectuurcultuur werden slechts een beperkt aantal geschreven op basis van primair archiefmateriaal. De meeste scripties zijn opgesteld aan de hand van secundair bronnenmateriaal of op basis van de gebouwde omgeving zelf.

UGent – Vakgroep kunst-, muziek- en theaterwetenschappen	Meer dan 30 scripties (o.a. Gustaaf Semey, Jan Rooms, Emile De Nil, J.A. De Bondt, Stephan Mortier, Marc Neerman, Achilles Van Hoecke-Dessel)
UGent – Vakgroep architectuur en stedenbouw	Meer dan 30 scripties (o.a. Constantin Brodzki, Urbaan De Meijer, Jacques Moeschal)
VUB – Vakgroep kunstwetenschappen en archeologie en Faculteit Ingenieurswetenschappen – opleiding burgerlijk ingenieur-architect	Tiental scripties (o.a. Henri Maquet, Paul Saintenoy, Jean-Jacques Winders, Henri Jacobs)
K.U.Leuven – Vakgroep Kunstwetenschappen	Meer dan 30 scripties (o.a. Huib Hoste, Sanatorium Lemaire van Maxime Brunfaut, Hoogbouw voor en na WOII, Victor en Alphonse Boelens, Ernest Stordiau)
K.U.Leuven – Voortgezette opleiding Culturele Studies	Geen scripties op basis van archiefonderzoek
K.U.Leuven – opleiding burgerlijk ingenieur-architect	Meer dan 30 scripties (o.a. Alfons Francken, Wanter van den Broeck, Albert Bontridder, La Cité Moderne, Joris Helleputte)
Provinciale Hogeschool Limburg – opleiding architectuur	Vijftal scripties
Provinciale Hogeschool Limburg – opleiding interieurarchitectuur	Geen scripties op basis van archiefonderzoek
Hoger Instituut Henry van de Velde	Tiental scripties (o.a. Julien Schillemans, Jules De Roover, Jozef De bruycker)

VUB, UGent, UFSIA, K.U.Leuven – GGG Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer	Zestal scripties (o.a. over inventarisatie restauratiedossiers M&L, bouwdossiers te Lier, archief Raphael Speybrouck)
Hogeschool WENK – Sint-Lucas Brussel, dep. architectuur	Twaalfstal scripties (o.a. Pieter De bruyne, Emile Janlet, Louis Herman De Koninck)
Hogeschool WENK – Sint-Lucas Gent, dep. Architectuur	Collectie scripties niet raadpleegbaar (momenteel in verwerking bij het KADOC-K.U.Leuven)
Katholieke Hogeschool Mechelen – departement architectuur	Geen gegevens beschikbaar

Ons onderzoek bracht aan het licht dat scripties vaak zeer waardevolle informatie bevatten. Jammer genoeg blijkt veel informatie ondertussen gedateerd. De primaire bronnen waarop toen beroep werd gedaan, bevinden zich niet meer op de locatie waarvan in de scriptie sprake was, zijn van erfgenaam veranderd, vernietigd of verdeeld geraakt enz...

Een derde categorie van onderzoek zijn de doctoraten binnen de architectuurwetenschappen aan de verschillende universiteiten. Vaak hebben deze doctoraten – geheel of gedeeltelijk – een architectuurhistorisch karakter. Ze zijn gewijd aan het oeuvre van een architect, een geschiedenis van een stad, een gebouw enz. en gaan gepaard met architectuurarchiefonderzoek.

Hoewel aan onderwijsinstellingen wel theoretisch, experimenteel en historisch onderzoek gevoerd wordt, heeft de buitenstaander daar doorgaans weinig weet of profijt van. Toch laat een blik op het overzicht van verschenen publicaties en tentoonstellingen in de verschillende jaarboeken (*Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1990-1993, 1994-95, 1996-97, 1998-99, 2000-01, 2002-03*) zien dat jaarlijks Vlaams archiefonderzoek gevaloriseerd wordt. Soms ligt fundamenteel onderzoek aan de basis van publicaties en tentoonstellingen bedoeld voor een breder publiek. Een schematisch overzicht van de aantallen historische tentoonstellingen en publicaties (zoals opgenomen in de jaarboeken):

	Tentoonstellingen	Publicaties ²⁶²	Lezingen, colloquia
1990-1993	11	30	Niet opgenomen
1994-1995	16	31	Niet opgenomen
1996-1997	12	25	Niet opgenomen
1998-1999	13	27	Niet opgenomen
2000-2001	6	8	4
2002-2003	14	9	3

— Publicaties

Architectuuronderzoek komt aan bod in pers en media, in tijdschriften en publicaties. Pieter Uyttenhove merkt in het *Jaarboek Architectuur Vlaanderen* op dat de waaier van invalshoeken doorgaans weinig gediversifieerd is in de pers.²⁶³ Het gros van architectuurtijdschriften besteedt zijn aandacht voornamelijk aan stilistische evoluties, wooncultuur en individuele woonhuizen, zoals *Decors, Ik ga bouwen* of *De Woongids*, of aan bouwtechniek, zoals *Beton, Bouw, Bouwen met Baksteen, Konstruktief* enz. De culturele dimensie van architectuur vindt minder podia: *A+* is het enige tijdschrift in Vlaanderen dat de Belgische architectuur als voornaamste onderwerp heeft.²⁶⁴ Daarnaast komt Belgische architectuur ook aan bod in *De Witte Raaf, Openbaar Kunstbezit, Ons Erfdeel...* en sinds kort ook in *Damn*^o. Een tijdschrift als *Monumenten & Landschappen* focust voornamelijk op de zorg voor het onroerend erfgoed. Hier komen studies over historische architectuur of architectuurarchieven aan bod, vaak in het kader van restauratiesprekingen. Voorbeelden hiervan zijn²⁶⁵:

- De Houwer, V., “Modernisme en kleur: een probleem met bronnenmateriaal”, 2000, 19(4), pp. 30-39.
- Vermeiren, R., “Het archief van de ateliers Bressers en Blanchaert”, 2000, 19(6), pp. 52-62.
- Claessens, E., «La Cité Moderne», 1996, 15(2), pp. 45-62.

Soms verschijnt ook een artikel rond architectuurarchieven in de *Bibliotheek & Archiefgids*, het vaktijdschrift voor de archief- en bibliotheeksector (In 2004 verscheen een artikel van het CVAA: Avermaete, T.; Nevejans, A. en Provo, B. “Architectuur-archieven in kaart” in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, VVBAD, Antwerpen, 2004, nr. 4, pp. 15-18).

Tot de voornaamste uitgevers van architectuurboeken over en in Vlaanderen behoren het AAM, Ludion, deSingel, Lannoo (reeks Architectuur in België), A & S Books, sinds kort het VAI en in mindere mate ook Mardaga (frans) en Prisme, Mercatorfonds en de Standaard Uitgeverij. Ook provincie- of stadsbesturen (de diensten cultureel erfgoed, de erfgoedcellen) brengen boeken over architectuur uit: publicaties over beschermd erfgoed, erfgoedgidsen, cultuurgidsen, inventarisreeksen etc.

De hoeveelheid boeken die deze instellingen produceren is in verhouding tot de productie van de Nai-Publishers (40 boeken over architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening per jaar²⁶⁶) of Uitgeverij 010 (meer dan 25 boeken per jaar²⁶⁷), beide gevestigd in Rotterdam, Nederland, veeleer bescheiden te noemen. In Vlaanderen bestaat geen uitgeverij die dezelfde specialisatie aan de dag legt.

Bekijken we het overzicht achterin de jaarboeken, dan lijkt een dalende trend waar te nemen in het aantal publicaties over architectuurhistorische onderwerpen (oeuvrecatalogussen architecten, monografieën gebouwen, historische stijlboeken, bouwgeschiedenissen). In de plaats kwam wel steeds meer aandacht voor hedendaagse ontwikkelingen en trends (bv. Avermaete, T.; Silverans, L.; Devoldere S., *Architectuur Leuven 1999-2002*, Stichting Stad en Architectuur, Leuven, 2003 – Ibelings, H.; Strauven, F., *Hedendaagse architecten in Vlaanderen en Nederland*, Stichting Ons Erfdeel, Rekkem, 2000 - Vandermarliere, K. (ed.), *Homeward. Contemporary Architecture in Flanders*, deSingel, Antwerpen, 1999)

De methodiek van ons onderzoek bracht bovendien aan het licht dat veel van de literatuur over historische architectuur bovendien niet steeds is geschreven op basis van archiefonderzoek, maar wel op basis van verzamelde gegevens uit secundaire bronnen, of/en aan de hand van het gebouwde onroerend erfgoed zelf. In het lijvige overzichtswerk *Architectuur in België vanaf 1830 tot heden* wordt bijvoorbeeld bijna nergens verwezen naar bewaarde archiefbestanden van de genoemde architecten, en vaak zijn de kortere artikels opgesteld op basis van voorgaande literatuur.

— Tentoonstellingen

Een andere wijze waarop architectuurarchieven worden gevaloriseerd zijn (architectuur)tentoonstellingen. Over architectuur worden de meest gevarieerde tentoonstellingen georganiseerd, zowel over haar geschiedenis als over de bouwactiviteit. Zo was er bijvoorbeeld een reeks exposities in deSingel rond jaren vijftig architectuur (met Mil De Kooning als co-curator): *Willy Van Der Meeren* (1994-'95), *Lucien Engels* (1995-'96) en *Peter Callebaut* (1998). Ook aan *Jacques Dupuis* (co-curatorschap Maurizio Cohen en Jan Thomaes, 2000) en aan *Léon Stynen* (i.s.m. het APA, 1990) werd een ten-

toonstelling gewijd. Daarnaast is de Fondation pour l'Architecture (CIVA) te Brussel bekend voor haar tentoonstellingsprogramma: o.a. *Renaat Braem* (1988), *Louis-Herman De Koninck. Architecte des années modernes* (1989), *Cités-jardins en Belgique 1920-1940* (1995). Uitzonderlijk vindt ook wel eens een architectuurtentoonstelling plaats in het MUHKA, zoals die over Luc Deleu in 2004: *Luc Deleu & T.O.P. Office – Values*²⁶⁸, of in de Beurschouwburg: *Martini-Martini* (1996) etc.

Ook onderwijsinstellingen organiseren regelmatig tentoonstellingen over het werk van studenten of over de in het programma opgenomen thema's. Zo verzorgde het Hoger Instituut voor Architectuurwetenschappen Henry van de Velde te Antwerpen onlangs tentoonstellingen over het werk van *Paul Schellekens, 40 jaar architectuur* (2005) en *Jul De Roover / architectuur, bezige eenzaamheid* (2005, i.s.m. het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen). De Witte Zaal (de expositieruimte verbonden aan de WENK Hogeschool Gent, departement Sint-Lucas) organiseerde i.s.m. de UGent o.a. een tentoonstelling over de architectuurprijs *Prijs Van de Ven* (2003) en een over het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut *Op de grens van twee werelden* (2004).²⁶⁹ Dikwijls hebben tentoonstellingen plaats in de rand van ruimere manifestaties zoals de 'Open Monumentendag' of de 'Dag van de architectuur' of worden ze gebruikt om informatie te verschaffen aan bewoners en verbruikers (bv. *Villages and Metropolis. Projecten voor Spoor-Noord - Stad Antwerpen, ontwerpwedstrijd Vlaams Administratief Centrum – Stichting Stad en Architectuur* 2003).²⁷⁰

De meeste tentoonstellingen waarin architectuurarchieven gevaloriseerd worden, vinden plaats bij het CIVA (het Centre Internationale pour la Ville et l'Architecture is een koepelorganisatie waaronder les Archives d'Architecture Moderne en La Fondation pour l'Architecture werken). Jaarlijks worden gemiddeld 2 tot 5 tentoonstellingen getoond in la Fondation pour l'Architecture²⁷¹ soms in samenwerking met het AAM en de Loge sinds 2002.²⁷² Ook andere archiefinstellingen focussen op facetten of stukken uit hun collectie. Het APA bracht met *Bouwen in beeld* voor het eerst een overzicht van de collectie. Zij lenen ook geregeld stukken uit voor tentoonstellingen (o.a. voor *Vacant City, Prijs Van de Ven, Unbuilt Belgium 1950-1990* ...). Ook het Sint-Lukasarchief organiseert regelmatig tentoonstellingen of leent stukken uit: *Europalia Horta*, (i.s.m. het Hortamuseum, Paleis voor Schone Kunsten, 1996), *Recycling is Another Chance*.

Architectuurverenigingen, afdelingen monumentenzorg en gemeentelijke cultuurdiensten wijden ook regelmatig een tentoonstelling aan bijvoorbeeld een wijk of de aanwezigheid van een bepaalde historische stijl in de gemeente (bv. *Antwerpse kerken in neostijlen. Behoud en restauratieproblematiek anno 1996 – Sint-Antoniuserkerk Antwerpen; Retrospectieve Renaat Braem* in het Districtshuis Deurne (1997).

In verhouding met architectuurinstituten en –archiefinstellingen in het buitenland organiseren instellingen in België een veeleer bescheiden aantal exposities. Enkel bij het NAI worden meer dan 15 tentoonstellingen per jaar georganiseerd. Daarnaast organiseren ook de lokale architectuurcentra in Nederland veel tentoonstellingen.²⁷³ Bovendien gaat het bij het NAI meestal ook om grootser opgezette tentoonstellingsprojecten. Naast architectuur en stedenbouw komen daar ook ontwikkelingen in industrieel ontwerp, grafische vormgeving en andere aspecten van de ontworpen omgeving aan bod. Voor het samenstellen van tentoonstellingen wordt vaak gebruik gemaakt van de omvangrijke collectie van het instituut zelf. De permanente tentoonstelling ‘GeWoon architectuur’ toont de geschiedenis van het wonen in Nederland vanaf 1800 en geeft een indruk van de rijkdom van de collectie.²⁷⁴ Ook bij het RIBA / V&A worden ook heel wat tentoonstellingen georganiseerd. Er is een permanente expositie in de Architecture Gallery van het museum, met tekeningen van wereldberoemde architecten, maquettes en foto’s van vermaarde bouwwerken, en architecturale fragmenten opgesteld volgens architecturale thema’s.²⁷⁵ Daarnaast worden jaarlijks een vijftal tijdelijke tentoonstellingen georganiseerd.

— Prijzen

Wij hebben geen weet van prijzen voor de valorisatie van architectuurarchieven in België. Wel richt de Vlaamse Gemeenschap een Prijs Cultureel Erfgoed in (in 1997 voor Atelier d’Architecture Deleuze, Metzger & Associés voor de Renovatie van de Solvaybibliotheek in Brussel) en een Monumentenprijs (in 1997 voor Het Convent voor de restauratie van het Begijnhof in Hoogstraten, in 2000 voor het Kunstencentrum Vooruit). In 1995 kreeg het Sint-Lukasarchief de ‘Projectprijs voor de leefomgeving’²⁷⁶ en in 2000 richtte het archief zelf een prijs in.²⁷⁷

B. Monumentenzorg en restauratie

Ook vanuit de velden van de monumentenzorg en restauratie worden architectuurarchieven volop geïnterpelleerd. Monumentenzorgers en restaurateurs onderzoeken niet alleen sporen van de aanvankelijke bouwinding, materialen en aankleding van een gebouw op sites zelf, maar consulteren in functie van hun bouwhistorisch onderzoek ook vaak archiefstukken. In de archieven wordt regelmatig informatie teruggevonden die toelaat om een gebouw in zijn oorspronkelijke staat te herstellen. Barbara Van der Wee, architect en projectleider van het bouwhistorisch onderzoek voor de restauratie van het Paleis voor Schone Kunsten van Victor Horta, situeert het als volgt:

"De grote doelstelling van een bouwhistorisch onderzoek is de oorspronkelijke toestand van een gebouw te achterhalen en op basis van de vergelijking tussen de bestaande toestand en de archiefdocumenten een zicht te krijgen op de verschillende ingrepen van de voorbije 75 jaar. Na een dergelijk onderzoek kan je overgaan tot een evaluatie van de situatie van vandaag. Is bijvoorbeeld het oorspronkelijke concept nog aanwezig, is het te herstellen, waar kunnen we nieuwe technieken of interventies onderbrengen,..."²⁷⁸

Architecten actief in de monumentenzorg en de restauratie zijn een vrij actieve categorie archiefgebruikers, zo leert ons onderzoek. Op basis van de beperkte steekproeven die we deden, gaan we ervan uit dat ongeveer 40% van het archiefonderzoek vanuit deze hoek komt. Ook nieuwe eigenaars kijken graag archiefdocumenten over hun pas verworven onroerend goed in.

C. Huizenonderzoek en lokale geschiedschrijving

Een derde belangrijke categorie gebruikers van architectuurarchieven zijn de huizenonderzoekers. Huizenonderzoek is een jonge wetenschappelijke discipline met een heel eigen methodiek. Naast onderzoek in archieven is ook inbreng uit de monumentenzorg, kunstgeschiedenis of archeologie onontbeerlijk bij huizenonderzoek. Bouwaanvragen zijn alvast erg populair en waardevol onderzoeksmateriaal. Via huizenonderzoek tracht men de geschiedenis van een individueel perceel, een straat of een wijk, zelfs het oeuvre van een architect, te reconstrueren. Enerzijds tracht men zo ver mogelijk terug te gaan in de tijd, waarbij een lijst van eigenaars en/of bewoners van het pand wordt opgesteld. Daarnaast probeert men zo veel mogelijk contextinformatie toe te voegen over het leven van de bewoners en het perceel of bouwwerk.²⁷⁹

Begin jaren negentig ontstond nagenoeg parallel een golf van belangstelling voor huizenonderzoek in Antwerpen, Brugge en Gent.²⁸⁰ In Brugge werd de Werkgroep Huizengeschiedenis opgericht,²⁸¹ verscheen in 2001 de handleiding *Een huis in Brugge: vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners*²⁸² en sinds kort werd praktische informatie gebundeld en historische informatie ontsloten op de website <http://www.huizenonderzoekbrugge.be>.²⁸³ In Gent werden reeds indrukwekkende resultaten geboekt²⁸⁴ en werd een leidraad voor onderzoekers uitgegeven *Erf, huis en mens: huizenonderzoek in Gent*.²⁸⁵

D. Erfgoeddag en Open Monumentendag

Roerend en onroerend erfgoed worden jaarlijks in de kijker gezet op de Erfgoeddag (april) en de Open Monumentendag (tweede zondag van september), grootse publiekgerichte evenementen. Op de Erfgoeddag zetten diverse erfgoedorganisaties zoals musea, archieven, heem- en familiekrin-

gen, cultuurdiensten, kerkfabrieken, privé-personen en vele andere erfgoedbewaarders de deuren wagenwijd open en op de Open Monumentendag worden honderden monumenten die doorgaans niet te bezoeken zijn, gedurende één dag per jaar gratis opengesteld voor het grote publiek. Op deze manier wil men een breed publiek warm maken voor het historisch bouwkundig en roerend cultureel erfgoed. Beide initiatieven werken met een jaarlijks wisselend thema. Op deze manier staan elk jaar nieuwe gebouwen en collecties in de kijker en worden vertrouwde monumenten en cultureel erfgoed anders belicht. Stilaan komt een betere samenwerking van beide initiatieven op gang en wordt de werking op elkaar afgestemd. Het is de bedoeling dat in de toekomst ook de thema's met elkaar in overeenstemming worden gebracht. Momenteel werken Erfgoeddag en Open Monumentendag Vlaanderen samen enkele projecten uit, zoals de Weekendjes Erfgoed (i.s.m. Toerisme Vlaanderen) en de publicatie *Erf Goed. Suggesties voor juffen en meesters* (in samenwerking met Canon, de Cultuurcel van het departement Onderwijs van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap).

De Open Monumentendag werd in Vlaanderen voor de eerste maal georganiseerd in 1989. Sinds 1991 kadert de Open Monumentendag ook binnen het Europese initiatief van de European Heritage Days. Het bezoekersaantal is sedert 1989 gestegen van 250.000 naar ca. 500.000. De groeiende aandacht voor architecturaal erfgoed bij het publiek heeft er ook voor gezorgd dat de subsidieregeling voor restauraties werd aangezwengeld. Verschillende overheden maakten de nodige financiële middelen vrij voor beschermingen en restauraties, maar ook private fondsen worden ingezet.²⁸⁶

Erfgoeddag is een evenement waarbij integrale en intersectorale samenwerking wordt bevorderd. Archiefinstellingen werken samen met musea; documentatiecentra zoeken aansluiting bij toerisme, onderwijs,... Vaak wordt er op lokaal niveau samengewerkt tussen verschillende types instellingen en diensten om de verschillende activiteiten op elkaar af te stemmen. De Erfgoeddag telde in 2004 meer dan 9000 bezoekers, en in 2005 meer dan 20000.²⁸⁷ Het stijgend aantal bezoekers noopt lokale en bovenlokale besturen ertoe erfgoed ernstig te nemen als beleidsthema, net zoals men gedaan heeft voor het onroerend erfgoed via de Open Monumentendag.²⁸⁸ Voor er sprake was van de erfgoeddag werden al sinds 2001 jaarlijkse erfgoedweekends (EGW) georganiseerd, een samengaan van een Museumdag en een Archiefendag in mei. De missie van het EGW was tweeledig en wordt in grote lijnen als volgt omschreven – en is ook nu nog geldig:

- het brede begrip cultureel erfgoed ingang doen vinden bij het grote publiek;
- het brede begrip cultureel erfgoed ingang doen vinden bij de brede cul-

turele sector en de actoren aanzetten tot overleg, reflectie en samenwerking.

De eerste editie kende een 100000 tal bezoekers, met 51 deelnemende archieven en 181 musea.²⁸⁹

De voorbije jaren hebben op de Erfgoeddag reeds enkele activiteiten rond architectuur(archieven) plaatsgevonden. Zo was er in 2005 onder meer de tentoonstelling *Architectuur in dozen: archieven van de architecten Brunfaut*, een samenwerking tussen het CVAA en het Amsab-ISG.²⁹⁰

E. Educatie

Architectuurarchieven zijn vaak bijzonder aanschouwelijk en lenen zich daarom perfect voor gebruik in (architectuur-) onderwijs en educatie. Opleidingen architectuur maken vooral gebruik van architectuurarchieven binnen het raamwerk van cursussen architectuurgeschiedenis, zo leert ons onderzoek.²⁹¹ Echter in ontwerpateliers worden architectuurarchieven maar zelden ingezet.

Het gebruiken van roerend architecturaal erfgoed bij educatie voor jongeren is evenmin vanzelfsprekend, zo blijkt. Leerlingen en leerkrachten zijn dikwijls niet vertrouwd met het erfgoed en weten niet hoe ze ermee kunnen omgaan. Toch leent erfgoed er zich uitstekend om nieuwe pedagogische tendensen, zoals vakoverschrijdend werken en projectwerk, toe te passen. In Vlaanderen komt architectuur echter sowieso onvoldoende aan bod in het secundaire onderwijs.²⁹²

5 Verdere levensloop: restauratie van archiefstukken

De verschillende bewaarinstellingen in Vlaanderen beheren aan schat een historisch archiefmateriaal. Vaak verkeren deze schatten echter in een dermate slechte staat dat restauratie noodzakelijk is om ze te behouden voor verder verval en zelfvernietiging. Het beperkte aanbod van extra subsidiemogelijkheden voor restauratieprojecten (cf. infra), het krappe werkingsbudget van de instellingen en de hoge kosten voor professionele restauraties zorgen ervoor dat noodzakelijke restauratie-ingrepen vaak worden uitgesteld. Enkel in het kader van tentoonstellingen worden soms projecten uitgevoerd.

Een eenvoudige conserverende maatregel die door veel instellingen wordt toegepast omdat deze slechts een beperkte financiële inspanning vraagt, is het niet meer in raadpleging geven van de originele stukken. In de meeste gevallen stelt men een fotografische reproductie van het origineel ter beschikking aan de gebruikers in de leeszaal. De originele stukken blijven (goed) verpakt opgeborgen in de depots waardoor bijkomende beschadiging ten gevolge van veelvuldig raadplegen kan worden vermeden.

Dit is onder meer het geval in het Stadsarchief Gent met de Atlas Goetghebuer. De originele architectuurtekeningen werden in zuurvrije hoezen opgeborgen en van iedere afbeelding werd een reproductie gemaakt. Deze fotografische reproductie laat toe vast te stellen of er een gegronde reden is om het origineel te raadplegen.²⁹³

Er zijn slechts een beperkt aantal mogelijkheden in Vlaanderen om financiële ondersteuning te krijgen voor het laten restaureren van archiefstukken.

Een overzicht:

– Vlaamse Gemeenschap – *Topstukkendecreet*²⁹⁴

Voor de topstukken opgenomen in de definitieve beschermingslijst kan men bij restauratie van zo'n topstuk een subsidie tussen 50% en 80% van de totale kosten bekomen.

– Provincie Antwerpen – *Conservatiepremie voor niet-beschermd, waardevol roerend patrimonium dat eigendom is van kerkbesturen*

De subsidie dekt 50% van de restauratiekosten en bedraagt maximaal 4800 € (incl. BTW). Er kan jaarlijks per instelling slechts één dossier worden ingediend.

– Provincie Oost-Vlaanderen – *Conservatiepremie voor niet-beschermd, waardevol roerend patrimonium eigendom van kerkbesturen, of onroerend door bestemming*

De subsidie dekt 40% (voor werken < 12500 €) of 25% (voor uitgaven tussen 12500 € en 25000 €) van de restauratiekosten en bedraagt maximaal 8100 € (excl. BTW). Er kan jaarlijks per instelling slechts één dossier worden ingediend.

– Koning Boudewijnstichting – *Fonds voor het onroerend erfgoed*

Het Fonds is opgericht om kunstwerken in België te houden, te conserveren en onder de aandacht van een breed publiek te brengen. Tot 1995 zijn vooral de grote restauratiecampagnes spraakmakend, waaronder *SOS Kunstwerken op papier*.²⁹⁵ Sedert 1995 wordt het Fonds voornamelijk aangewend om Belgische kunstwerken en documenten aan te kopen om te vermijden dat ze naar het buitenland verdwijnen. Slechts zelden worden nog kunstwerken via het Fonds gerestaureerd – dit gebeurt alleen wanneer het gaat om werken die van onbetwistbaar belang zijn voor ons erfgoed en de interventie van het Fonds een grote symbolische waarde maar een beperkte financiële impact heeft. Het werk in kwestie moet daarenboven deel uitmaken van een openbare collectie of het grote publiek kunnen aanspreken.²⁹⁶

KADOC-K.U.Leuven deed in 1998 een beroep op de Koning Boudewijnstichting voor de restauratie van twee ingekleurde calques van de Annunciatie, een verdwenen muurschildering in de Sint-Martinusbasiliek van Halle.²⁹⁷

Ze werden ca. 1990 toevertrouwd aan KADOC-K.U.Leuven waar ze werden geïnventariseerd en in zo ideaal mogelijke stabiele omstandigheden worden bewaard. Dankzij de campagne *S.O.S. Kunstwerken op papier* van de Koning Boudewijnstichting, gelanceerd met de steun van de Nationale Loterij in 1996, kon KADOC-K.U.Leuven een van de calques laten restaureren met het oog op een optimale conservatie. Het immense restauratie- en conserveringswerk - de calque is bijna 6 meter lang en 1,20 meter breed - werd uitgevoerd door Ann Peckstadt, in samenwerking met Louise van de Werve. De presentatie ervan werd mee mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van Cera.

Andere instellingen schrijven restauraties in op hun werkingsbudget of doen een beroep op particuliere sponsors. Zo werkt het Stadsarchief Gent samen met de vriendenkring van het stadsarchief *'t Archief. Gent on Files vzw* (GOF). Elk jaar kiezen de vrienden van het Stadsarchief een verwaarloosd object uit het archief waarvoor zij de nodige fondsen willen verzamelen. De allereerste realisatie was de restauratie van een zwaar beschadigde hydrografische kaart van Gent (vermoedelijk daterend tussen 1547 en 1577).²⁹⁸ Het plan werd in 2000 grondig gerestaureerd met sponsorgelden van Gentenaren.²⁹⁹

In het buitenland hebben verschillende bewaarinstellingen eigen restauratieateliers die aan de instelling verbonden zijn. Zo heeft het Getty Museum ca. 25 conservators en ondersteunende stafleden in dienst. Het museum beschikt over een afzonderlijk conservatiedepartement voor papier en is verbonden aan een onderzoekslaboratorium dat zich bezighoudt met onderzoek naar vernieuwende restauratietechnieken.³⁰⁰

In Vlaanderen hebben slechts weinig instellingen een eigen restauratie-atelier of papierdeskundige in dienst. Het Amsab-ISG heeft een halftijdse papier- en boekrestaurateur in dienst, verantwoordelijk voor het herstel van boeken, prenten, affiches en losse documenten. Binnen de instelling zorgt de restaurateur voor de conservatie van waardevolle stukken en geeft advies over preservatie.³⁰¹ Ook de Universiteitsbibliotheek Gent beschikt over een eigen restauratie-atelier.

In de meeste gevallen moet de archivaris zelf instaan voor het beheer van zijn collectie en moet voor restauratieopdrachten een beroep worden gedaan op private restauratie-ateliers. Zo doet het stadsarchief Hasselt, na goedkeuring door het College van Burgemeester en Schepenen, voor archiefbescheiden die het in eigendom heeft, beroep op een professionele firma om de beschadigde stukken te herstellen.³⁰²

De prijs van de Vlaamse Gemeenschap 2004 voor de categorie Cultureel Erfgoed werd toegekend aan Lieve Watteeuw, conservator-restaurator.³⁰³

IV. Spanningsvelden

117

In de twee vorige hoofdstukken beperkten we ons tot feitelijke gegevens over het beleid (II. Schets van het beleidsveld) en het veld van de architectuurarchieven (III. Het veld van de architectuurarchieven) in Vlaanderen, zoals we die verzamelden tijdens ons onderzoek dat liep van begin 2004 tot eind 2005. De confrontatie van beleid en veld levert echter niet enkel feiten op, maar resulteert ook in enkele spanningsvelden die we in dit hoofdstuk willen duiden.

1 Thematische archiefwerking en het onderscheid publiek-privaat

Een eerste spanningsveld ligt besloten in het beleidskader en meer bepaald in het Decreet houdende de privaatrechtelijke archiefwerking van 19 juli 2002, ook wel het 'Archiefdecreet' genoemd.³⁰⁴ Zoals in het eerste hoofdstuk werd uiteengezet, zijn in uitvoering van het decreet zes culturele thema's vastgelegd die in aanmerking kwamen voor het uitbouwen van een archiefwerking. Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven werd opera-

SPANNINGSVELDEN

tioneel voor het architecturale erfgoed in november 2003. Strictu sensu richt elk thema-archief haar werking op de privaatrechtelijke archieven die met het desbetreffende thema in verband staan.

Ons onderzoek heeft echter geleerd dat de beleidskeuze voor een beperking tot de privaatrechtelijke sfeer haaks staat op een thematische benadering van archieven. Zoals we eerder al stelden, is het onderscheid tussen privaatrechtelijke en publiekrechtelijke archieven gebaseerd op een distinctie tussen archiefvormers. Publiekrechtelijke archieven worden gevormd bij openbare instellingen die van overheidswege worden verplicht een archief te bewaren gedurende een bepaalde periode. De bevoegdheid van die archieven ligt bij de federale, Vlaamse, provinciale en stedelijke overheden. Terwijl privaatrechtelijke archieven archievenbescheiden behelzen die zijn gevormd door 'private' personen of instellingen. Het onderscheid ontstaat dus op niveau van de archiefvormer. Wanneer een archief van een zelfstandig architect later terechtkomt in een openbare archiefinstelling, blijft het dus toch privaatrechtelijk archief (cf. het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen is een publieke instelling die hoofdzakelijk private archieven beheert). Ook in omgekeerde zin geldt deze regel. Een publiekrechtelijk archief wordt soms bewaard in een private archiefinstelling, maar hoort daar eigenlijk niet thuis. Zo bewaart de Parochie van de Heilige Amandus in Sint-Amandsberg het verbouwingdossier van de parochiekerk door architect Jan Rooms, een publiekrechtelijk document dat eigenlijk thuishoort bij de kerkfabriek van Sint-Amandus.³⁰⁵

118

Een thematische archiefwerking betekent echter dat archieven worden benaderd vanuit een specifiek cultureel deelveld, in ons geval vanuit het veld van de architectuurcultuur. Volgens onze definitie [zie hfdst. 1, 1. Architectuurarchief: product, substantie en kader van sociale interactie] is een architectuurarchief het resultaat en de substantie van sociale interactie binnen dit veld. Architectuurarchieven regelen niet enkel sociale interactie tussen privaatrechtelijke actoren. Het zijn culturele producten die resulteren uit, én vormgeven aan de sociale interactie van verschillende actoren (architecten, stedenbouwkundigen, promotoren), uit zowel de publieke (stedenbouwkundige diensten, publieke bouwheren) als private sfeer (architecten, stedenbouwkundigen, promotoren) die samen het architectuurveld uitmaken. De archiefvorming, maar ook de bewaring en valorisatie betreffende het thema architectuur gebeuren bijgevolg vaak gelijktijdig in de privaatrechtelijke en publiekrechtelijke sfeer. In een publiekrechtelijke context worden vaak archieven bewaard die een afspiegeling zijn van of complementair zijn aan wat architecten of stedenbouwkundigen in private context aan archief hebben genereerd. De resultaten van een ontwerp- en bouwpraktijk vinden niet alleen hun neerslag in het privé-archief van de architect maar ook in de

archieven van openbare instellingen, ondermeer onder de vorm van bouw-dossiers bij stads- of provinciediensten of van reeksen over het beheer van patrimonium bij publieke bouwheren.

De gebruiker die archieven benadert vanuit de thematiek van de architectuur, vaak vanuit het gerealiseerde bouwwerk of stadsdeel, is niet gebaat bij het onderscheid publiek-privaatrechtelijk. Integendeel, net de complementaire informatie in privaatrechtelijke en publiekrechtelijke archieven biedt een goede afspiegeling van het complexe en contradictorische karakter van de architectuur. Archiefmateriaal thematisch benaderen, betekent dat men uiteenlopende bronnen samenbrengt uit de privaatrechtelijk en publiekrechtelijke sfeer, die de verschillende sociale interacties en dus de verschillende actoren en facetten van het thema belichten.

Zoals we eerder al stelden, houden veel architecten zich niet alleen bezig met een zelfstandige ontwerppraktijk, maar vervullen zij vaak ook een aantal andere functies in het openbare leven. Bijgevolg kunnen we stellen dat archiefvormers tegelijkertijd in publieks- en privaatrechtelijke sfeer acteren. Sommige architecten werken (tijdelijk) in dienstverband als ontwerper bij een architectenbureau, als docent aan een onderwijsinstelling, als architect in overheidsdienst,... Daarnaast is een architect vaak lid van verschillende verenigingen, commissie, vakjury's en dergelijke meer. Van elk van deze activiteiten kunnen sporen worden aangetroffen in het privé-archief van de architect, maar ook in deze instellingen zelf kunnen de verschillende activiteiten een neerslag krijgen. Zo vindt men informatie over de onderwijspraktijk eventueel ook in het archief van de onderwijsinstelling binnen de reeks personeelsdossiers. Een goed voorbeeld vormt niet alleen het architectuurarchief van Raymond M. Lemaire (1921-1997, hoogleraar aan de K.U.Leuven en o.a. afgevaardigde van de directeur-generaal van UNESCO, voorzitter van de ICOMOS, lid van de KCML) of van Huib Hoste (1881-1957, o.a. lid van het Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw, docent aan het Hoger Instituut voor Sierkunsten Ter Kameren), maar ook dat van Albert Van Huffel (1877-1935), zelfstandig architect en docent aan het La Cambre Instituut vanaf 1926.³⁰⁶ Het grootste deel van diens archief is naar aanleiding van een tentoonstelling terechtgekomen bij het toenmalige Museum voor Sierkunsten in Gent in 1980 (het huidige Design Museum Gent), nadat het jarenlang door familie werd bewaard. Maar ook in Les Archives de la Cambre zijn archiefdocumenten terug te vinden uit de periode toen Van Huffel daar doceerde.³⁰⁷

Vanuit het oogpunt van een onderzoeker kan het bij het opstellen van een biografie van een gebouw niet volstaan alleen het bouwdoossier dat door het stads-, gemeente of provincie-archief wordt bewaard, te raadplegen. Dat

dossier kan immers niet worden gelijkgesteld met het bouwdoossier in het archief van de architect of de bouwheer. Het projectdossier in het privé-archief van de architect zal ons vermoedelijk meer kunnen vertellen over de ontwikkeling van het ontwerp of de uitvoer ervan. Het bevat vaak niet alleen plannen van de verschillende ontwerpfases, maar eventueel ook briefwisseling, contracten met aannemers, documentatie enz. Een voorbeeld van de verschillende ontwerpfases vinden we terug in het vierde boekje in de reeks *Jonge architecten in Vlaanderen*, uitgegeven door A16 en het VAI: *Tomas Nollet en Hilde Huyghe. Stills form a design process (2005)*: een reeks ontwerpschetsen en presentatietekeningen van bij de 'geboorte' van een gebouw tot en met de uitvoering afkomstig uit het privaat archief van het architectenduo.

Wanneer het private archief van de architect geheel of gedeeltelijk vernietigd is, bieden de reeksen bouwdoSSIERS die bij de gemeentearchieven worden bewaard wel soelaas.

Informatie over het beheer van het bouwwerk en de verdere levensloop van een gebouw vinden we veelal terug bij de bouwheer of instelling die het bouwkundig patrimonium beheert. Grote instellingen houden er vaak een afzonderlijke dienst op na voor het beheer en onderhoud van hun gebouwen (bv. De directie Gebouwen en Facilitair Beheer van de Universiteit Gent heeft in haar archief afdrukken van al de plannen van architect Henry Van de Velde voor de boekentoren, de Gentse Universiteitsbibliotheek. Dit zijn niet alleen ontwerpplannen, maar ook uitvoeringstekeningen, detail- en technische tekeningen, tekeningen van aanpassingen en verbouwingen enz. In de Universiteitsbibliotheek zelf wordt het archief van de toenmalig hoofdbibliothecaris Apers en de briefwisseling, notities en foto's van de verantwoordelijke van de gebouwendienst bewaard).³⁰⁸ Informatie over de opeenvolgende eigenaren van het gebouw kan men dan weer opvragen bij het archief van het kadaster. De archiefbronnen bij de overheid, de architect en de bouwheer vullen elkaar aan en vertellen het complexe verhaal de architectuur.

Uiteraard is het Archiefdecreet er gekomen om de bewaring, ontsluiting en valorisatie van privaatrechtelijke archieven te verbeteren omdat niet bij wet is vastgelegd dat deze archieven moeten worden bewaard of hoe ze moeten worden beheerd. Het Archiefdecreet van 2002 regelt de betoelaging van de thema-archieven, maar biedt hen anderzijds geen enkele juridische grond om een goed beheer van privaatrechtelijke archieven af te dwingen. De thema-archieven kunnen bijgevolg enkel door middel van sensibilisering trachten een beter klimaat voor privaatrechtelijke archieven te bewerkstelligen. Architecten, stedenbouwkundigen, ontwerpers, verenigin-

gen,... hebben – in tegenstelling tot overheidsadministraties – geen deponeeringsplicht. Hun archieven zijn privé-bezit en het staat de eigenaars of hun erfgenamen vrij met het archief te doen wat ze willen. In de praktijk komt het hier op neer dat vele archieven worden vernietigd en enkel op vrijwillige basis aan een (bewaar)instelling worden overgemaakt. Dit draagt uiteraard in sterke mate bij tot de verspreiding en versnippering van privaatrechtelijke architectuurarchieven [zie hfdst. IV, 2. Een nevel van bewaarplaatsen onder een Vlaams beleid].

2 Een nevel van bewaarplaatsen onder een Vlaams beleid

We zeiden het al: architectuurarchieven zijn de substantie en het product van de verschillende actoren die betrokken zijn bij het ontwerp- en bouwproces. Elk van die actoren is potentieel ook een archiefbewaarder of -beheerder. Als bovendien de bewaring nauwelijks wordt gereguleerd door een duidelijk landelijk beleid, een visie of acquisitieprofiel, zoals dat in Vlaanderen op dit ogenblik het geval is, resulteert dit in een beeld van verspreide bewaarplaatsen.

Deze eenvoudige vaststelling is het uitgangspunt voor een belangrijk tweede spanningsveld: het spanningsveld tussen een nieuwe overkoepelende aandacht (het Vlaams decreet) voor architectuurarchieven en de nevel van bewaarplaatsen. Reeds van bij de start van het in kaart brengen van architectuurarchieven in Vlaanderen werd dit duidelijk: de stafkaart zou het beeld opleveren van een versnipperd landschap. Ons verder onderzoek wees niet alleen uit dat er veel en verschillende soorten bewaarplaatsen zijn, maar ook dat veel architectuurarchieven zelfs niet integraal op één plaats worden bewaard. In het tweede hoofdstuk werden de voornaamste bewaarinstellingen opgesomd [zie grafiek 02]:

- Architectuurarchieven
- Documentatiecentra
- Stads-, provincie- en gemeentearchieven
- Rijksarchieven
- Archiefinstellingen op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen
- Thema-archieven
- Musea

- Onderwijs- en onderzoekinstellingen
- Heemkundige kringen
- Privé bezit

In het overzicht van deze archiefinstellingen bleek reeds dat acquisitieprofielen en prioriteiten verschillen. Hoewel er een aantal gespecialiseerde archiefinstellingen zijn in Vlaanderen, zijn evenveel archiefstukken vaak veeleer per toeval elders terechtgekomen. Lokaliseren we de gekende bewaarplaatsen van architectuurarchieven op een landkaart dan ontstaat een nevelvlek met sporadisch enkele donkergekleurde regionen.

De oorzaken van de versnippering zijn velerlei. Niet alleen zijn de opdrachten van archiefinstellingen niet steeds duidelijk omlijnd, of ontbreekt een afgelijnd acquisitieprofiel, daarnaast bestaat er ook weinig overleg tussen instellingen. Onder archiefbeheerders in Vlaanderen blijkt een nogal protectionistisch klimaat te heersen. Elke archiefinstelling houdt er een eigen inventarisatiemethode op na, werkt vaak aan een eigen digitaliseringmodel enz. Het stadsarchief Gent en Dendermonde werken bijvoorbeeld met een andere documentbeheersysteem (cf. *Dulle Griet*) dan het Algemeen Rijksarchief (cf. *Archeion*).³⁰⁹ De architectuurarchieven pur sang voegen geen gegevens in op archiefbank Vlaanderen. Er wordt over het algemeen weinig informatie en knowhow uitgewisseld en dat geldt ook met betrekking tot architectuurarchieven. Als reactie daarop startte het CVAA reeds in 2004 met de uitgave van een Handleiding Architectuurarchieven, een reeks waarin archivalische kennis over architectuurarchieven wordt verzameld en ontsloten.

Niet alleen de veelheid aan bewaarinstellingen leidt tot versnippering, ook andere logica's dragen daar toe bij, zo leert ons onderzoek. Een van de belangrijkste oorzaken die tot de nevelvlek van architectuurarchieven leidt, is de opsplitsing van archiefbestanden over meer dan een archiefinstelling. De oorzaken voor dit veel voorkomend fenomeen zijn uiteenlopend.

In de eerste plaats is er sowieso steeds sprake van een zekere verdubbeling. Uit wat vooraf ging blijkt dat van elk uitgevoerd project van een architect normaliter een bouw dossier wordt bewaard bij de stad en/of provincie / gemeente waar het gebouw werd opgeleverd. Dus tekeningen in het privéarchief van de architect kunnen eveneens voorkomen in een publiek bouw dossier. Daarnaast kan ook de bouwheer een archief met dezelfde stukken aanleggen. Dit heeft als gevolg dat er dus meteen drie potentiële archiefbevaarders opduiken.

De archiefvormer kan reeds tijdens zijn leven bepaalde stukken uit zijn archief halen en weggeven.³¹⁰ Niemand kan een architect verhinderen dat hij bijvoorbeeld ontwerpschetsen of plannen aan een bevriende architect schenkt of documentatie van andere architecten aan zijn eigen archief toevoegt. Zo vinden we in veel archieven van architecten ontwerpen van collega's terug. Zeker in de beginperiode van een zelfstandige ontwerppraktijk maken architecten dankbaar gebruik van het oeuvre van hun vakgenoten. Naarmate ze een eigen vormentaal ontwikkelen hebben ze er minder nood aan. Zo vinden we bij de documentatie in het archief van Jozef Antoon Dewulf (Rijksarchief Brugge) ontwerpen van onder meer Luc en Pierre Viérin terug. In het archief van Raymond M. Lemaire bevindt zich een groot deel van het archief van Jules Goethals.³¹¹

De (verplichte) stageperiode van twee jaar (sinds 1963³¹²) die architecten moeten doorlopen, bewerkstelligt dat de vroege ontwerpen van haast iedere architect terug te vinden zijn in het archief van de stagemeester. Ook het feit dat architecten tijdens hun carrière vaak in verschillende formaties werken, draagt bij aan de opsplitsing van archieven. Tijdelijke of langdurige samenwerkingsverbanden met andere architecten, ingenieurs of binnenhuisarchitecten resulteren vaak in één archief dat bij afloop slechts door een van de betrokken partners wordt beheerd.

Een cruciaal punt in de levensloop van een architectuurarchief blijkt het moment waarop de archiefvormer sterft en de erfgenamen verantwoordelijk worden voor het archiefmateriaal. Vaak halen erfgenamen een aantal mooie plannen uit het archief, vernietigen ze briefwisseling en boekhoudkundige documenten, wordt het resterende archiefmateriaal aan een (bewaar)instelling geschonken en komt de bibliotheek eventueel op een andere plaats terecht. Ook de bijhorende documentatie wordt niet steeds naar waarde geschat. Voorbeelden van archiefbestanden die wel vrij volledig bewaard zijn: Pieter De Bruyne, Jozef Antoon Dewulf, Leon Stynen, Daartegenover staat de toenemende aandacht voor de 'marktwaarde' van bepaalde archiefstukken. Deze marktwaarde zet archiefbeheerders ertoe aan om bepaalde stukken in commerciële circuits te brengen. Tekeningen en schetsen van belangrijke architecten of ontwerpprojecten vinden zo hun weg naar privé-collecties [hfdst. IV, 4. Commercieel versus cultureel kapitaal].

Het gevolg van deze selectieve benadering van een archief is dat de archiefbestanden onvolledig zijn en doorgaans over meerdere bewaarplaatsen zijn verspreid. De archieven van de architecten Huib Hoste en Renaat Braem (1910-2001) zijn bijvoorbeeld gesplitst geraakt. Voor Huib Hoste kwam een gedeelte terecht bij het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief en een ander deel bij het Universiteitsarchief van de K.U.Leuven. Het archief van

Renaat Braem is verdeeld over de Archives d'Architecture Moderne en het Renaat Braem Huis.

De opsplitsing van archiefbestanden hoeft uiteraard geen probleem te zijn wanneer de verschillende archieffragmenten kunnen worden gelokaliseerd en een overzicht over het volledige archiefbestand beschikbaar is. Een geïntegreerde inventaris waarbij de oorspronkelijke samenhang wordt gereconstrueerd, kan in zo'n geval soelaas bieden. Een sprekend internationaal voorbeeld is het archief van architect William Muschenheim.³¹³ Dit archief is opgesplitst tussen de Bentley Historical Library (University of Michigan, VSA) en de Avery Library (Columbia University, VSA). Dit gegeven bemoeilijkt het raadplegen van het volledige archief en het genereren van een overzicht op het complete oeuvre. Documenten met betrekking tot eenzelfde project waren soms over beide locaties verspreid. De twee bibliotheken hebben nu samen aan een digitaal ontsluitingsproject gewerkt zodat beide onderdelen van het archief in een geïntegreerde databank op te vragen zijn. Het iconografisch materiaal werd gedigitaliseerd zodat onderzoekers de stukken ook online kunnen bekijken.³¹⁴

Uit ons onderzoek bleek dat het in Vlaanderen in vele gevallen ontbreekt aan dergelijke overzichten van gesplitste bestanden. Naar aanleiding van deze vaststelling startte het CVAa eind 2005 de reeks *Focus Architectuurarchieven*. Het doel van deze reeks bestaat erin om een integrale toegang te bieden op archieven. De publicaties in de reeks worden monografisch opgebouwd rond een architect, een organisatie, een bepaalde categorie van archieven,... Ze bieden een opstap voor verdere ontsluiting of onderzoek. Een eerste boekje in deze reeks handelt over het oeuvre van Huib Hoste.³¹⁵ De monografie brengt de deelarchieven virtueel samen en beschrijft ze als één geheel. Een dergelijke integrale inventaris is een duurzame bijdrage aan de ontsluiting van het moderne architecturale erfgoed in Vlaanderen. Daarnaast zal de inventaris ongetwijfeld ook een sensibiliserende functie vervullen. Ook in Nederland tracht men op een dergelijke manier architectuurarchieven beter te ontsluiten voor onderzoek. De Stichting Biografieën en Oeuvrelijsten Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen (Stichting BONAS) geeft een monografische reeks uit waarbij het werk van bekende en minder bekende ontwerpers wordt belicht in een oeuvrelijst met verwijzingen naar archiefmateriaal en een inleidend essay om de architect te situeren in zijn context.³¹⁶

3 Digitalisering versus analoge archivering

Naast de incorporatie van archieven binnen het domein van het culturele erfgoed [zie hfdst. II, 1. Erfgoedbeleid], is het toenemende digitaliseringsproces zeker een van de belangrijkste ontwikkelingen voor het veld van architectuurarchieven. Hedendaagse architectuurarchieven bestaan niet langer uitsluitend uit tekeningen en plannen op papier (het analoge materiaal) maar omvatten in toenemende mate digitaal gegenereerde documenten (ook wel *digital born material* genoemd) die opgeslagen worden op tal van dragers (floppies, harde schijf van een pc, cd-roms, servers,...). Daarnaast wordt er ook heel wat analogoog materiaal gedigitaliseerd. Hierbij wordt de informatie van een analogoog document omgezet in een binaire code zodat de informatie door informaticasystemen kan worden gelezen, weergegeven en verwerkt.³¹⁷ Het bewaren van het digitaal gegenereerde materiaal en het gedigitaliseerde materiaal vereist een totaal nieuwe benadering en handelwijze.

Digitalisering lijkt vandaag in het hele archiefveld een modebegrip. Omvangrijke initiatieven, zoals het Scottish Archive Network (SCAN) gelden als voorbeeld voor een ruime waaier aan projecten die digitalisering als inzet hebben.³¹⁸ Ook in het veld van de architectuurarchieven is digitalisering een veel gehoord credo. Voorbeeldprojecten als het *Fontes Documentais* in Portugal³¹⁹ of het gedigitaliseerde archief van de Franse architect Le Corbusier³²⁰ zijn exponenten van het grote geloof in het digitaliseren van architectuurarchieven.

Het vastleggen van kennis, indrukken en ervaringen om zo onze culturele 'nalatenschap' en culturele identiteit door te geven aan volgende generaties is een eeuwenoude bekommernis. Culturele en intellectuele verworvenheden worden immers voortdurend bedreigd door vergetelheid en vernietiging, de grootste vijanden van de geschiedenis (cf. Unesco's Memory of the World Programme).³²¹ Elke cultuur bouwt zo rond het erfgoed een collectief geheugen op, dat haar eigenheid, tradities en culturele rijkdom probeert vast te houden in een continu overleveringsproces.

De ontwikkeling van informatiedragers, zoals het schrift, de boekdrukkunst, film... heeft hierin steeds een belangrijke rol gespeeld. Zowel het volksgeheugen (overlevering in de volkscultuur, taalgebruik...) als het academisch-geïstitutionaliseerde geheugen kregen door deze media een groter bereik. Digitaliseren kan wellicht worden beschouwd als een volgende stap in dit proces.

Als we de geschiedenis van de traditionele media bekijken, constateren we dat digitalisering grotendeels dezelfde vragen en vooroordelen oproept.³²² Wat we kunnen lezen over het ontstaan van de film eind negentiende –

begin twintigste eeuw, is verrassend analoog aan het huidige discours over digitalisering (problemen met standaarden, soft- en hardware, auteursrechten, maatschappelijke impact, amerikanisering). Misschien zijn dit de typische groeipijnen van elk medium? In dit opzicht mogen we zeker niet zomaar voorbijgaan aan de discussies over de voor- en nadelen van verschillende media die in het verleden zijn gevoerd. Dit historisch perspectief vrijwaart ons alleszins van paniek of een te groot enthousiasme jegens ICT.

Toch vragen we ons af of andere media een even grote impact hebben gehad op archiveren in het algemeen en op architectuurarchieven in het bijzonder. In welke mate kunnen we spreken van een 'digitale revolutie' in het archiefveld? Een ding is zeker, de extreem positieve evaluatie van de ICT doordat men zich enkel concentreerde op de praktische kant van de zaak – de zogenaamde “digital myth”³²³ – uit de jaren '90, heeft de laatste jaren plaats gemaakt voor meer aandacht voor de maatschappelijke gevolgen van het digitaliseringsproces (psychologisch, sociaal, politiek en cultureel). Kritische geluiden duiken steeds vaker op.

3.1 Motieven en voordelen van digitalisering

De groeiende aandacht voor digitalisering in het archiefveld hangt vanzelfsprekend nauw samen met de vele voordelen die eraan verbonden zijn. Het meest voor de hand liggende voordeel situeert zich ongetwijfeld op het vlak van de materiële bewaring of conservering van archieven. Conservering is een primaire taak bij archiefbeheer. Digitalisering zorgt ervoor dat originele artefacten in optimale omstandigheden kunnen worden bewaard, terwijl een digitaal equivalent toch beschikbaar blijft voor het publiek (cf. *Fontes Documentais*).

Digitaliseren biedt volgens sommige archiefinstellingen ook een uitkomst voor de gevolgen van de massificatie en de problematiek rond de selectie van het te digitaliseren erfgoed. Digitale opslag betekent immers een enorme beperking van effectieve fysieke opslagruimte.³²⁴ Bovendien worden verschillende soorten materiaal (beeld, geluid,...) bij digitalisering omgezet in bits en bytes. Er wordt weliswaar met verschillende bestandsformaten gewerkt, maar de bestanden kunnen samen op eenzelfde digitale drager worden opgeslagen.³²⁵

Archiefinstellingen automatiseren hun collecties ook in het licht van de ontsluiting van het hen toevertrouwde erfgoed. Het internet biedt ruime distributiemogelijkheden. ICT maakt erfgoed gemakkelijker toegankelijk voor een groot en breed publiek, zowel geografisch als sociaal. Het internet is een bodemloos vat, met informatie over allerlei onderwerpen. Digitalise-

ring verhoogt het gemak om data van allerlei informatiesystemen, op verschillende plaatsen tegelijk te consulteren en te vergelijken. Op die manier bevordert digitalisering onderzoek en de cultuurproductie. Door middel van digitaliseren van materiaal en het ontwikkelen van een geautomatiseerde toegang er op kunnen archieven die over verschillende instellingen verspreid zijn virtueel als één geheel worden beschreven. Een sprekend internationaal voorbeeld is de digitale ontsluiting van het archief van architect William Muschenheim [zie hfdst. III, 2. Een nevel van bewaarplaatsen onder een Vlaams beleid].

Digitalisering verandert ook de communicatie tussen een archiefinstelling en haar publiek. Nieuwe communicatievormen, zoals e-mail, nieuwsgroepen..., zorgen voor een goedkope en snelle interactiviteit met het grote publiek.³²⁶ Tot slot wordt ook het bewerken van digitaal opgeslagen gegevens voor de gebruiker enorm vereenvoudigd. Hierdoor is een ware 'doe-het-zelf'-cultuur ontstaan.³²⁷ Met ongekend gemak kan een leek zelf samples nemen, monteren, editeren en structureren. Verschillende stadsarchieven, erfgoedcellen, heemkundige kringen en musea zijn de afgelopen jaren gestart met het uitbouwen van een beelddatabank. Een korte 'Google-check' leert dat er op dit moment meer dan 15 (erfgoed-)beelddatabanken online zijn en dat er evenveel initiatieven in de wachtkamer zitten.³²⁸ Iconografisch materiaal uit de collectie wordt gedigitaliseerd, ontsloten en beschikbaar gesteld voor het publiek via vrij raadpleegbare databanken op het internet. Oude postkaarten, plannen, tekeningen,... van lokaal bouwkundig erfgoed nemen vaak een belangrijke plaats in.³²⁹ Niet alle beelddatabanken hanteren dezelfde normen inzake beschrijvingen (ISAAD(G) en ISAAR) en kwaliteit van het ingescande beeld.

3.2 Democratisering onder invloed van digitalisering?

Het vertrouwen in de resultaten van digitalisering is vandaag erg groot, ook in het veld van de archieven. Het digitaliseren van het cultureel erfgoed draagt voor velen immers de democratische belofte met zich mee dat het een drempelverlaging teweeg zal brengen. Veel auteurs geloven dat nieuwe ontsluiting- en communicatiesystemen de emancipatie van de gewone burger inluiden. De burger kan gemakkelijker in contact met informatie en cultuur komen, en kan zijn eigen mening vormen én uiten. Hierdoor zou hij meer controle over maatschappelijke ontwikkelingen krijgen, waaronder de vorming van de canon en het algemene cultuurdebat.³³⁰

Het internet zou volgens sommige auteurs voor een ongekennde, globale culturele diversiteit zorgen, waarbij lokale cultuuruitingen opeens de wereld kunnen veroveren. Participatie en interactiviteit zouden voor een reductie

van (internationale) sociale, politieke en economische “power imbalances” zorgen.³³¹ De vraag is echter of digitalisering de technische mogelijkheden ten volle benut en inderdaad het nieuwe democratische medium bij uitstek is.

3.3 Auteursrechten versus het publieke domein

Een andere vraag met betrekking tot de digitalisering van archieven is die van het auteursrecht. De problematiek van de auteursrechten versus het publiek domein komt in essentie neer op de tegenstelling tussen het individuele karakter van de intellectuele eigendomsrechten (de ‘exclusiviteit’) en het collectieve karakter van het cultureel erfgoed.³³²

Principieel wordt er in de auteurswet naar een zo groot mogelijke bescherming van de auteur gestreefd (economische exploitatie, goede faam van de auteur). In een cultuurhistorisch opzicht is de notie van de ‘individuele auteur’ echter niet steeds zo duidelijk.³³³ Bovendien zijn het soms derden (archiefstellingen, stichtingen) die de auteursrechten in handen krijgen. Zij verwerven zo absolute controle over delen van het erfgoed. Dit betekent dat het publiek domein wordt afgesloten tot 70 jaar na de dood van de auteur. Voor het gebruik van beschermde informatie en cultuur moet men dan zowel een licentie aanvragen (die ten allen tijde geweigerd kan worden), als een vergoeding betalen.³³⁴ Uit ons onderzoek blijkt dat er heel diverse attitudes bestaan onder de erfgoedbeheerders. Soms primeert de economische waarde van archieven; voor anders instellingen weegt de culturele uitstraling door. Niet elke archiefinstelling int auteurs- of gebruiksrechten wanneer documenten in de media gepubliceerd worden.³³⁵

Deze algemene gang van zaken lijkt haaks te staan op het idee van een goed toegankelijk erfgoed. Dit impliceert immers een vrij gebruik van het publiek domein. Auteursrecht zou hier geen onnodige belemmering mogen opwerpen voor instellingen die opereren in het algemeen belang (onderwijs, wetenschap, journalistiek,...). Om deze ‘fair use’ van het publieke domein te garanderen en de algemene ontwikkeling van wetenschap en cultuur te stimuleren, werden in sommige landen ‘democratic safeguards’ in de wetgeving ingevoerd, die de aanspraken van de rechthebbenden in deze velden onder bepaalde voorwaarden beperken.³³⁶

In de Verenigde Staten werden deze ‘democratic safeguards’ teruggeschroefd door de in 1998 ingevoerde Digital Millennium Copyright Act (DMCA). De act wordt nu misbruikt om vormen van “fair use” aan te klagen. Producers kunnen op basis van de DMCA een censurerende controle uitoefenen op digitale publicaties. Ze kunnen gebruikers contractuele bepa-

lingen opleggen, die het recht op bijvoorbeeld kritiek verbieden. De DMCA dringt elke Internet service provider, elke content host en elke zoekmachine in de rol van een “an untrained copyright cop”³³⁷. De invoering van de Sony Bono Copyright Extension Act (1998) leidde er bovendien toe dat de duur van de auteursbescherming verlengd werd.

Op 22 december 2004 werd van de leden van de Europese Unie verwacht dat de Auteursrechtlijn (22 mei 2001) in de nationale wetgeving zou worden ingevoerd. Deze richtlijn lijkt het voorbeeld van de DMCA na te volgen. Overweging 44 stelt “dat beperkingen [of ‘democratic safeguards’] in de elektronische omgeving een sterkere economische uitwerking kunnen hebben en dat het toepassingsgebied van de beperkingen daarom bij bepaalde nieuwe vormen van gebruik beperkter dient te zijn”³³⁸. In België is er van de implementatie van deze richtlijn voorlopig nog geen spoor te vinden in de wetgeving.

3.4 Problemen van financiële aard

Alles bijhouden of onthouden is een utopie, net zoals het oneindig bekostigen en onderhouden van digitaliseringprojecten. Regelmatig klinkt een noodkreet dat waardevolle collecties verloren dreigen te gaan, maar er is simpelweg niet genoeg geld. Het verkrijgen van een licentie voor een databankprogramma, de nodige tijd, mankracht en nodige expertise voor het digitaliseren en het onderhouden van digitale collecties blijkt veelal problematisch.

Voor verschillende kleinschalige initiatieven valt een kosten-batenanalyse voor digitaliseren negatief uit. Andere projecten beogen een veel te klein publiek, of worden niet als een prioriteit ervaren. Een selectie dringt zich op. De vraag is welke criteria er worden gehanteerd? Financiële motieven lijken hierbij onoverkomelijk.

3.5 Verlies van authenticiteit

Welke delen van het cultureel erfgoed gedigitaliseerd zullen worden, is niet alleen afhankelijk van de culturele dynamiek, de ideologie van bepaalde actoren en economisch-financiële factoren. Ook technische beperkingen zullen verschillende genres en media in de vergeethoek duwen, en andere bevoordelen. Niet alle materiaal is immers gemakkelijk digitaal weer te geven, te ontsluiten of te appreciëren. De beperkte grootte van een beeldscherm maakt het bijvoorbeeld onmogelijk om de grootsheid van indrukwekkende landschappen en gebouwen te evoceren.

3.6 Technische vergankelijkheid

Een van de belangrijke kwesties met betrekking tot archivering en digitalisering, is de vraag naar de bestendigheid van de vernieuwing. Er bestaat een kans dat de technologische ontwikkelingen het digitaliseringsproces voorbij zullen steken.³³⁹ Denken we aan de evolutie van LP's naar cassettes, CD's, minidisks, etc... De technische innovatiecyclus van hard- en software en informatiedragers duurt momenteel gemiddeld twee tot vijf jaar. De duurzaamheid van digitale informatie is nog steeds een zwak punt. De levensduur van optische schijven, zoals cd-roms wordt overschat.³⁴⁰

Zal dan alle moeite die we nu in digitale archivering steken tevergeefs zijn geweest? Of erger nog: zal gearchiveerde informatie verloren gaan omdat we de technologie niet meer bezitten om ze te openen? Zullen de bovenstaande vragen ooit opnieuw worden gesteld? Of kunnen we het overzicht bewaren en de verschillende eigenschappen van verschillende dragers elkaar laten compenseren en aanvullen? Deze problematiek maakt alleszins duidelijk dat oudere conserveringsmedia, zoals bijvoorbeeld microfilm, niet geheel overbodig zijn geworden.³⁴¹

In de jaren 1960 werden de eerste CAD-systemen (*Computer Aided Design*) op de markt gebracht. Vandaag de dag werken de meeste architectenbureaus via dergelijke CAD-systemen (voorbeelden: Autocad, Minicad...). Ontwerpen gebeurt grotendeels op het computerscherm, met tekenprogramma's. Ze maken het genereren en aanpassingen van tekeningen eenvoudiger. Maar niet alleen het ontwerpproces verloopt tegenwoordig via pc's, ook de communicatie met de opdrachtgever, de firma's betrokken bij het bouwproces, enz. verlopen meer en meer per e-mail. Soms wordt een website opgericht waar ontwerper, opdrachtgever en aannemer elkaar ontmoeten.³⁴² De architecturale wereld is een driedimensionele wereld bij uitstek. Plattegronden en doorsneden zijn moeilijk leesbaar, terwijl een driedimensionale visualisatie op computer veel overtuigender kan werken. Vandaag laten CAD-systemen niet alleen driedimensionale perspectieven, maar ook animatie toe, waarbij men door het ontwerp kan 'wandelen'. Dergelijke geanimeerde 3D-ontwerpen printen, gaat niet meer. Ze bestaan enkel in digitale vorm.

Her en der werden initiatieven opgestart om oplossingen uit te denken voor de problemen van digitale opslag en duurzaamheid. In Vlaanderen bekleedt het onderzoeksproject c-David bij het Stadsarchief Antwerpen, waarbij de focus ligt op de bewaring en ontsluiting van Vlaams digitaal cultureel erfgoed in archieven, bibliotheken en andere erfgoedinstellingen een voortrekkersrol.³⁴³ Specifiek voor architectuurarchieven werkt het interna-

tionale Gaudi-programma A2 aan een handleiding over het behandelen en bewaren van digitaal gegenereerde documenten in hedendaagse architectenbureaus.³⁴⁴

3.7 Informatie en veranderende legitimatie

Een van de grootste zorgen is de enorme overvloed aan informatie die via digitalisering beschikbaar wordt. Zoeken naar relevante en kwalitatieve gegevens, blijkt vaak een helse opgave. Verschillende auteurs zien juist daar een rol weggelegd voor archiefinstellingen in het digitale tijdperk.³⁴⁵

Ook de sociologen Bijker en Peperkamp behandelen deze problematiek.³⁴⁶ Zij wijzen erop dat kennis pas maatschappelijk kan functioneren als die intern (binnen de wetenschappelijke gemeenschap) en extern (maatschappelijk) gelegitimeerd is. De komst van de ICT versterkte de reeds bestaande trend om kennis, in plaats van met een zogenaamde 'peer review', te legitimeren via een marktmechanisme, in casu het aantal 'hits'.

Experts zijn niet meer vereist; de klassieke sociaal-institutionele grenzen worden overschreden. De rol van bepaalde machtsactoren, zoals architectuurhistorici, archivariissen en museumconservatoren, wordt uitgehold door de geïndividualiseerde cultuurproductie en consumptie.

3.8 Gebrek aan structurering

Ook de roep om structurering en beoordeling van de aangeboden informatie is groot. Concurrentie tussen informatie-aanbieders kan zorgen voor diversiteit en verdubbeling, maar garandeert niet steeds de beste informatie. Ook de zoekmachines van het internet betekenen een beperking: de klemtoon komt te liggen op het woord, en minder op de context. In dit opzicht kunnen portaalsites worden opgevat als een knooppunt waar verschillende met elkaar verwante thema's samen worden aangeboden.

Maar ook op een hoger niveau zijn er structurerende maatregelen nodig. Het is de taak van (inter-)nationale overheden, universiteiten en andere overkoepelende organisaties om duidelijke en betrouwbare ontsluitingsstructuren en kwaliteitsstandaarden in te voeren en samenwerkingsverbanden tussen verschillende organisaties en instellingen te stimuleren en in goede banen te leiden. Momenteel speelt de Vlaamse Gemeenschap voornamelijk in op noden die zich op korte termijn voordoen door middel van het ad hoc toekennen van individuele projectsubsidies.³⁴⁷ Zo kunnen bij de Afdeling Beeldende Kunst en Musea van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap projectsubsidies worden aangevraagd voor de archivalistische

ontsluiting door middel van ICT.³⁴⁸ Daarnaast tracht het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap een overkoepelend beleid rond digitaal erfgoed te ontwikkelen.³⁴⁹

In het perspectief van de digitale kloof moeten participatie, interactiviteit en toegankelijkheid van cultuur en informatie bevorderd worden door het opvullen van de “missing content” met relevante informatie. Daarnaast moet gezorgd worden voor de nodige infrastructuur, coaches, praktische informatie, interfaces en de benodigde taalfaciliteiten, die niet-ervaren gebruikers begeleiden. Structurele vaardigheden van het publiek zijn voor een effectief gebruik van ICT onontbeerlijk.

Digitalisering is de laatste jaren uit zijn startblokken geschoten, en verdere technologische ontwikkelingen zullen het digitaliseren steeds sneller voortstuwten. We zijn vandaag dan ook nog niet aan het eindstation gekomen in verband met deze thematiek. We hebben ons (willens nillens) ingeschakeld in een voortdurend verbeteren en hernieuwen van onze conservatietechnieken en dit proces lijkt sneller en sneller te gaan.

Wat de sociale gevolgen hiervan zullen zijn, is nog niet helemaal duidelijk. Vereist dit proces een verregerende, gespecialiseerde opleiding, waardoor de ontsluiting van informatie en het overzicht en de controle over het internet bemoeilijkt wordt? Betekent dit een vergroting van de kloof tussen opeenvolgende generaties? Misschien worden wij later wel analfabeten van een nieuw medium? Of betekent dit proces dat het gebruik van digitaal materiaal juist toegankelijker wordt, zoals met computersoftware gebeurde?

Een ding is zeker, digitalisering kan niet meer worden weggedacht uit onze hedendaagse samenleving. Ze zal de werking van de archiefwereld in de nabije toekomst grondig veranderen.

4 Commercieel versus cultureel kapitaal³⁵⁰

Het staat architecten en eigenaars van private architectuurarchieven vrij om hun archieven te vernietigen, erin te selecteren, ze te schenken of te verkopen. Dergelijke archieven blijven privé-bezit. Door de toenemende aandacht voor erfgoed in het algemeen en archieven in het bijzonder, wordt ook de commercialisering van archiefstukken de laatste jaren in de hand gewerkt. Soms rijst de vraag of archiefinstellingen voor privaatrechtelijk archiefmateriaal inderdaad niet een eerlijke prijs moeten betalen, net zoals dat de gewoonte is voor kunstvoorwerpen. Niemand stelt zich nog vragen bij de aankoop van een schilderij of een beeldhouwwerk door een museum, maar heel wat erfgoedbewaarders steigeren wanneer archiefstukken uit

privé-collecties worden geveild. Het is natuurlijk meestal zo dat kunstvoorwerpen niet van bij de oorsprong bedoeld waren om samen bewaard te blijven. Een archiefbestand valt echter onder een heel andere logica. De interne samenhang tussen de documenten is van essentieel belang. Architectuurarchieven worden echter zelden als geheel verkocht. In de meeste gevallen primeert de esthetische waarde of de naambekendheid van de ontwerper. De voor verkoop in aanmerking komende archiefstukken worden als kunstobject aanzien. Minder fraaie documenten lopen het risico als minder waardevol of zelfs waardeloos te worden beschouwd. De kans op verwaarlozing en vernietiging wordt erg groot en de oorspronkelijke samenhang van het archief gaat verloren.

Niet zelden bevatten collecties van musea een verzameling architectuurtekeningen en/of plannen. Geaquarelleerde tekeningen van voorgevels, schetsen van architectuurprojecten, plattegronden,... vinden hun weg naar museumwanden. Musea en verzamelaars zijn zich steeds bewust geweest van de esthetische waarde van architectuurarchieven. In de jaren zeventig bereikte dit bewustzijn blijkbaar een eerste hoogtepunt. Grote toonaangevende musea zoals het Centre Pompidou in Parijs vergaarden archieftekeningen en maquettes van wereldvermaarde architecten, bv. Toyo Ito³⁵¹, Frank O. Gehry³⁵², Rem Koolhaas, Le Corbusier enz.³⁵³ Ook de grote veilinghuizen zoals Sotheby's en Christie's in Londen begonnen architectuurtekeningen als zelfstandige loten te verkopen. Langzaam maar werden ook de archiefvormers, in casu de ontwerpers, zich ervan bewust dat er een markt was voor hun tekeningen. Die markt bestond niet alleen uit eigenaars van de door hen ontworpen gebouwen, maar ook uit echte collectioneers die zich specifiek toeleggen op het verzamelen van architectuurtekeningen en -objecten.³⁵⁴ Voor privé-collectioneers weegt de handtekening van de architect en de esthetiek van de tekening of de schets veelal door op waarde van het ontwerp, de inzichtelijkheid van de tekening, de inhoudelijke analyse, het onderwerp... etc. Ze verzamelen op die manier losse documenten en leggen zich bijvoorbeeld toe op architectuurtekeningen uit een bepaalde historische periode, of van architecten uit een bepaalde regio. In dit geval worden de architectuurbescheiden beschouwd als kunstwerken en uitingen van architecturale tekenkunst. Het document krijgt een andere context en wordt van een functioneel document binnen een archief plots een zelfstandig kunstobject.

Architecten en ontwerpers speelden vaak handig in op deze commerciële logica. In tijden van economische malaise werden veel utopisch getinte plannen ontworpen met aandacht voor de uitwerking en afwerking. Collages, fotomontages en aquarellen vonden zo de weg naar de commerciële markt. Het Nederlandse ontwerp bureau OMA slaagde erin jarenlang te

overleven door het verkopen en tentoonstellen van tekeningen en maquettes.³⁵⁵ Ook in Vlaanderen zijn kiezen architecten ervoor om meer paden te bewandelen dan enkel de bouwpraktijk. Iemand als architect en stedenbouwkundige Luc Deleu heeft een belangrijke plaats verworven in het artistieke milieu. Luc Deleu heeft als architectuurtheoreticus en denker een belangrijk papieren archief opgebouwd. Hij kreeg met zijn stedenbouwkundige bureau T.O.P. office solo-tentoonstellingen in het MUHKA (2004) en het Middelheim (2003) in Antwerpen, waar zijn tekeningen en maquettes van de utopische 'onaangepaste stad' als kunstobjecten de context van het museum vulden.

Om de problematiek van de commercialisering van architectuurarchieven te schetsen, halen we nog enkele illustratieve voorbeelden aan. Het meest bekende architectuurarchief dat onlangs over de toonbank ging, is wellicht het zogenaamde Boekentorenarchief.³⁵⁶ Dit voorbeeld toont aan dat private archieven waarvan men dacht dat ze veilig bewaard werden bij erfgenamen of familie, toch plots door de eigenaars van de hand worden gedaan, omwille van de financiële waarde. Het zogenaamde Boekentorenarchief waarvan sprake is, omvat een fonds plannen en ontwerpen van Henry van de Velde dat eigendom was van Eugène Delatte, leerling, medewerker en vriend van van de Velde. Het bestand werd dan ook officieel het fonds Delatte genoemd. Het werd door Eugène Delatte zelf in bewaring gegeven aan het toenmalige Museum voor Sierkunsten (het huidige Design Museum) in Gent, maar na diens overlijden in 1997, besloten zijn erfgenamen om de archieven te verkopen. Het lot werd eerst aangeboden aan het Design Museum Gent, maar deze instelling ging niet mee in de commerciële logica. De archieven werden daarop aangeboden via het veilinghuis Henri Godts in Brussel.³⁵⁷ De naderende verkoop deed heel wat stof opwaaien. Vlaams Bouwmeester bOb Van Reeth richtte een verzoek aan toenmalig minister van Cultuur Paul van Grembergen om een inspanning te leveren om dit belangrijke erfgoed binnen de landsgrenzen te houden. Ook in het parlement werd aan minister van Grembergen gevraagd het fonds Eugène Delatte in Vlaanderen te houden. Op 26 oktober is het dan zover: het fonds Delatte wordt openbaar geveild. De tekeningen en plannen die betrekking hebben op de Gentse Boekentoren en andere gebouwen van de Gentse Universiteit, worden aangekocht door een particulier. De koper die aanvankelijk anoniem wenst te blijven, is André Singer, een Antwerpse projectontwikkelaar. Het lot gaat van de hand voor 25.000 euro. Singer belooft aan de Vlaamse overheid dat de aangekochte stukken publiek toegankelijk zullen blijven. Hij geeft ze in bruikleen aan een openbare instelling, de Koninklijke Academie voor Wetenschappen in Brussel. Singer zet ze meteen ook in bij een onderzoek naar de huidige toestand van de Boekentoren, het gebouw van de Gentse Universiteitsbibliotheek. Hiermee zwengelt hij het

debat rond de restauratie van de Boekentoren opnieuw aan en zorgt ervoor dat verschillende partners hun verantwoordelijkheden opnemen (Stad Gent, Universiteit Gent,...) . Het verhaal van deze veilingloten en archiefstukken heeft uiteindelijk een aanvaardbare wending gekregen, maar het is natuurlijk verre van een ideaal scenario. De stukken zijn nog wel steeds toegankelijk en werden zelfs ingezet voor het behoud van het gebouw waar ze betrekking op hebben.

Voor andere loten is het parcours echter niet meteen duidelijk. Eén lot werd verkocht aan een niet nader genoemde Belgische publieke instelling, voor andere loten hebben we geen enkele aanwijzing in verband met de huidige eigenaar. Tenslotte bleven een aantal loten onverkocht. Of deze zich op dit moment nog bij de erfgenamen van Delatte bevinden is niet duidelijk. De beschouwing van het complete verhaal van het fonds Delatte is bedroevend: de stukken uit het fonds raakten verspreid en werden gedeeltelijk ontoegankelijk voor vorsers. Ook de archieven van een ander belangrijk publiek gebouw werden in 2005 geveild bij Bernaerts in Antwerpen.³⁵⁸ Het betreft ontwerpen van architect Frans Van Dijk (1883-1939) voor het Museum voor Schone Kunsten aan de Leopold De Waelplaats in Antwerpen.³⁵⁹ De tien geveltekeningen en plannen van het Museum voor Schone Kunsten die te koop werden aangeboden, dateren van 1883 en zijn gemaakt in opdracht van de stad Antwerpen. Dit blijkt uit stempels en handtekeningen op de betreffende stukken. Het zijn de eerste tekeningen van een reeks die werd gebruikt bij de bouw van het museum. Door de tien eerste tekeningen te koop aan te bieden, worden essentiële stukken uit de reeks plannen verwijderd. Op deze manier gaat historische informatie verloren over een bouwproces dat werd geïnitieerd, begeleid en gefinancierd door een publieke opdrachtgever (Stadsbestuur van Antwerpen) en dat deel is gaan uitmaken van het collectieve geheugen van de gehele gebouwde omgeving waarin wij met z'n allen dagelijks leven, wonen en werken.³⁶⁰ De waarde van de loten werd geschat op 26.000 tot 30.000 euro.³⁶¹ Het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, die reeds een waardevolle collectie Van Dijk-ontwerpen beheert, moest lijdzaam toezien.

Helaas zien ook erfgoedbeheerders zelf zich genoodzaakt de commerciële waarde van de aan hen toevertrouwde stukken, te benutten. Eind 2004 dreigde het *Architecture Archive* - Sint-Lukasarchief bijvoorbeeld om topstukken uit de collectie te verkopen om met de opbrengst ervan een financieel tekort aan te zuiveren.

"We overwegen zelfs belangrijke stukken uit het archief te gelde te maken om onze schulden te betalen."³⁶²

"Tot die topstukken behoort onder meer het archief Le Corbusier, dat de nooit

gerealiseerde plannen bevat die de Franse toparchitect samen met Huib Hoste in 1933 heeft getekend voor de ontwikkeling van het Antwerpse Linkeroever. [...] "We zijn in onderhandeling met het Centre Canadien d'Architecture, maar als zij uiteindelijk met onvoldoende geld over de brug komen, veilen we het Le Corbusier-archief bij Sotheby's of Christie's." ³⁶³

Dergelijke uitspraken zijn er in de eerste plaats op gericht de nodige media-aandacht te verkrijgen en een duidelijk signaal te geven aan politici. Toch getuigt een dergelijke reactie van een gebrek aan deontologie bij de betreffende erfgoedbewaarders.

Het kan de sector een kwalijke reputatie bezorgen. Potentiële schenkers zouden in de toekomst twee keer nadenken voor ze hun archief overdragen aan een bewaarinstelling. ³⁶⁴ Hoewel het op korte termijn een oplossing kan lijken, is de verkoop van archiefmateriaal uiteraard geen duurzame oplossing voor financiële moeilijkheden. Het lijkt veeleer een desinvestering waarmee de bewaarinstelling haar reden van bestaan ten dele uitholt.

Ook het CVAa krijgt regelmatig complete archieven of losse bescheiden te koop aangeboden: drie gesigneerde tekeningen van Bob Van Reeth, een printer, ... Het CVAa heeft echter geen budgetten ter beschikking om tot aankoop van archiefstukken over te gaan. Grote internationale instellingen zoals het J. Paul Getty Museum in Los Angeles ³⁶⁵ (kocht het Belgische CIAM-archief aan) of het Centre Canadien d'Architecture (CCA) ³⁶⁶ maken grote sommen vrij binnen hun budget om in te spelen op het aanbod van architectuurarchieven op de privé-markt.

In Vlaanderen hebben de meeste archiefinstellingen echter niet de budgetten om mee op deze steeds sneller draaiende molen van de commercie te springen. Veeleer ontstaat een zoektocht naar kwalitatieve alternatieven om archiefmateriaal te behoeden voor versnippering en vernietiging en om private bezitters te overhalen archieven vrijwillig te schenken. Als tegenhanger voor een commerciële denkpiste bieden ze een scenario waarbij archieven op een kwalitatieve en duurzame manier worden bewaard en ontsloten. Een hulpmiddel daarbij is Archiefbank Vlaanderen. Het samenbrengen van de verschillende bestanden in een virtuele omgeving verleent de stukken een cultuurhistorische meerwaarde. Losse componenten worden onmisbare schakels en ontlenen betekenis aan hun onderlinge samenhang.

Zoals hoger aangehaald zijn architectuurarchieven niet louter een verzameling mooie prentjes. Ze vormen potentieel studie- en onderzoeksmateriaal. Daarom is het aanbevolen dat deze archieven terecht komen in een voor het publiek toegankelijke bewaarinstelling. Op deze manier kunnen documenten, rekening houdend met de privacy-gevoeligheid van bepaalde informa-

tie, worden geraadpleegd. Het bewaren van archieven heeft immers enkel zin wanneer ze toegankelijk zijn.

Het spanningsveld tussen de culturele en de commerciële waarde is en blijft zeer precair. De culturele waarde kan soms onvoldoende tegengewicht bieden tegenover de commerciële waarde en wordt ook niet altijd op dezelfde wijze geëvalueerd. Daarom verdient het volgens ons aanbeveling om op Vlaams niveau een reservefonds aan te leggen waaruit kan worden geput in noodgevallen. Het Topstukkendecreet werd vanuit deze optiek ontwikkeld, maar kan naar onze mening nog onvoldoende garanties bieden als beschermingsmaatregel.

5 Archiefvormers en bewaarinstellingen

Ons onderzoek leert dat wanneer we er overzichtspublicaties van de Belgische architectuurgeschiedenis op naslaan [zie bijlage 04] en de namen van de Vlaamse architecten die daarin zijn opgenomen, vergelijken met de lijst van architecten wiens archief overgeleverd en gelokaliseerd is, dan stellen we vast dat een heel pak archieven zoek moeten zijn [zie grafiek 01]. Bedenken we daarbij dat overzichten vaak enkel architecten vermelden die reeds naam en faam verworven hebben, terwijl er daarnaast ook honderden minder bekende architecten actief zijn geweest wiens archieven eveneens de moeite zijn om te bewaren. Het overgeleverde archiefmateriaal blijkt slechts een pover staal van de totale productie. Op basis van die archieven kan onmogelijk een ‘represantatieve’ architectuurgeschiedenis van Vlaanderen worden gereconstrueerd. Hoe komt het nu dat zoveel archieven verdwenen zijn? Wat zijn de oorzaken daarvan? Niet alleen commerciële motieven zorgen voor versnippering, selectie en vernietiging. Er is ook een zeker spanningsveld te onderscheiden in de verhoudingen tussen archiefvormers en bewaarinstellingen. Op basis van onze onderzoeksresultaten worden in dit luik een aantal facetten uiteengezet.

Niet alleen gaat veel archiefmateriaal verloren door een zekere nonchalance inzake documentbeheer en het ontbreken van een bewaartraditie bij archiefvormers in Vlaanderen. Zelfstandige architecten of medewerkers in ontwerpbureaus zijn zelden op de hoogte van de archiveringsprocedures [zie hfdst. III, 1.1. Architecten] zodat al tijdens en direct na het ontwerpproces materiaal wordt vernietigd. Architecten maken er ook zelden prioriteit van de toekomst van hun archief veilig te stellen. Niet alleen kennen ze de weg naar de archiefbewaarplaatsen niet, maar daarenboven ontbreekt vaak een vertrouwen ten aanzien van deze bewaarplaatsen.

De bewaarstrategie van de meeste individuele architecten en ontwerp bureaus is gebaseerd op de duur van de aansprakelijkheid voor documenten van juridisch of administratief belang [zie hfdst. III, 1.1. Architecten]. In deze documenten wordt een vrij strikte ordening en bewaring aangehouden. Daarnaast worden documenten van meer persoonlijke aard geproduceerd (schetsen, agenda's,...) waarmee vrijer wordt omgegaan. De perceptie van de door hem geproduceerde stukken zal bepalen hoe de archiefvormer ze behandelt, welke stukken hij vernietigt of selecteert om over te dragen aan een bewaarinstelling. De keuze van de archiefvormer tijdens de dynamische fase van het archief – wanneer de stukken nog volop in de praktijk worden geraadpleegd, of kort nadien – bepalen in grote mate de samenstelling en toestand van het archief in een later stadium. Veranderingen bij architectenbureaus (nieuwe werknemers, herstructurering, opdoeking,...) hebben ook altijd in hoge mate invloed op het gearchiveerde en te archiveren materiaal. Verhuizingen en reorganisaties vormen aanleiding om de bezem door de werkruimte te halen. Documenten worden op zo'n momenten weggegooid of raken zoek. De beëindiging van een praktijk houdt jammer genoeg in veel gevallen ook de beëindiging van het archief in. Vaak zijn de archiefvormers hun archief op zo'n momenten liever kwijt dan rijk.

Deze situatie vormt ongetwijfeld het uitgelezen moment om een archief over te dragen aan een bewaarinstelling. In onderling overleg kan dan gewerkt worden aan een goede ordening, en aan een beheer voor de toekomst. In Vlaanderen duiken hier echter ernstige problemen op: uit ons onderzoek blijkt dat architecten niet weten waar hun archieven bewaard kunnen worden, en hoe dat gebeurt. De versnippering van archieven en bewaarinstellingen schept verwarring. Er bestaan slechts een paar gespecialiseerde instellingen, die vaak een duidelijk acquisitieprofiel hanteren en dus niet eender welk archief opnemen (het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen neemt in de regel bijvoorbeeld geen archieven op van regionale architecten uit de streek van West- of Oost-Vlaanderen). Architecten willen hun archief ook niet eender waar deponeren. Het gaat op de een of andere manier ook om een prestigezaak. In theorie kan een archief worden aangeboden aan het archief van de stand of gemeente van waaruit de architect voornamelijk heeft geopereerd. Uit gesprekken met architecten bleek echter dat de meeste architecten er weinig voor voelen om hun archief door te geven aan een stadsarchief. Architecten willen hun archief niet eender waar deponeren. Het gaat om een zaak van prestige en affiniteit met de bewaarplaats. Bij architecten leeft het idee dat een stads- of gemeentearchief onvoldoende garanties kan bieden voor een kwalitatieve ontsluiting en valorisering van het archiefmateriaal. Een gemeente- of stadsarchief moet er immers in de eerste plaats voor zorgen dat het archief van de stad

goed wordt beheerd. De aandacht gaat prioritair naar de archieven van de stedelijke administratie. De culturele ontsluiting van deze archieven komt pas op de tweede plaats en is bovendien niet bij wet geregeld.³⁶⁷

Langs de zijde van de archiefbewaarders zijn bijkomende knelpunten aan de orde. Uit ons onderzoek blijkt dat er op dit ogenblik voor veel architectuurarchieven geen voor de hand liggende bewaarplaats bestaat.

- De bestaande archiefbeheerders met een grote affiniteit ten aanzien van architectuurarchieven zoals het APA en het AAM, het KADOC-K.U.Leuven en het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief, hebben een werkings- en acquisitieprofiel dat sterk geografisch, cultureel of ideologisch bepaald is.
- Architectuurarchieven vragen in de eerste plaats aangepaste opslagcapaciteit. De archieven zijn in de meeste gevallen erg omvangrijk, zeer divers aan materiaal en bevatten meestal stukken van groot formaat die buiten alle standaard opslag- en archiefdozen vallen.
- De materiële zorg voor deze stukken vraagt aangepaste opslagmeubelen en specifieke archivalische kennis.
- Ook de ontsluiting van architectuurarchieven vraagt vakkennis die niet altijd aanwezig is bij het personeel.

Het bewaren van architectuurarchieven vraagt dus om extra ruimte, mensen en middelen. Archiefinstellingen hebben vaak te kampen met plaatsgebrek en zijn dan ook niet snel geneigd een actieve acquisitiepolitiek te voeren met betrekking tot architectuurarchieven, zo leert ons onderzoek. Private archieven die momenteel door bewaarinstellingen in Vlaanderen worden beheerd, zijn daar meestal terechtgekomen vanwege de affiniteit van de archiefvormer of zijn erfgenamen met een bepaalde instelling. De criteria die de verschillende bewaarinstellingen opgesomd in hoofdstuk 3.2.2. hanteren om archieven op te nemen in hun collectie zijn onduidelijk of onbestaande. Weinig bewaarinstellingen hebben een duidelijk en specifiek acquisitieprofiel voor architectuurarchieven [zie hfdst. iv, 6. Grote diversiteit aan materiaal].

Wanneer een bewaarinstelling eenmaal een aantal architectuurarchieven heeft verworven, is het niet noodzakelijk zo dat ze tracht om de collectie architectuurarchieven uit te breiden en aan te vullen. Enkel de eerder genoemde instellingen met een vrij duidelijk omschreven acquisitieprofiel, zoals het APA, het AAM en het KADOC-K.U.Leuven, gaan actief op zoek naar archieven die binnen het profiel van hun collectie passen. Zij benaderen archiefvormers of hun erfgenamen om hen ervan te overtuigen hun archieven over te dragen, zodat het materiaal kan worden ontsloten en toe-

gankelijk gemaakt voor het publiek en de collectie op substantiële wijze kan worden aangevuld.

Wanneer een overdracht doorgaat, gebeurt dat overigens zelden volgens een vaste systematiek of een goed uitgekende procedure. Uit ons onderzoek blijkt dat in het verleden niet steeds een overdrachtsovereenkomst werd opgemaakt. Er werden louter mondelinge afspraken gemaakt of een eenvoudige briefwisseling moest volstaan. Dit was het geval voor de twee architectuurarchieven die onder de loep werden genomen in de eerste *Handleiding architectuurarchieven: inventarisatie*. Over de herkomst van het deelarchief van Huib Hoste dat wordt bewaard in het K.U.Leuven Universiteitsarchief zijn geen gegevens teruggevonden. Er is geen overdracht opgesteld, noch werd een lijst van overgedragen stukken gemaakt.³⁶⁸ Aangezien Raymond M. Lemaire docent was aan de K.U.Leuven is ook diens archief zonder enige officiële overdracht overgemaakt aan de Universiteitsarchief.³⁶⁹ Het archief van Albert Van Huffel dat wordt bewaard bij het design Museum in Gent, werd eveneens overgedragen zonder dat een duidelijke overeenkomstnota werd opgesteld. De voorbeelden zijn legio.

Voor het opstellen van een goede overeenkomst zijn een aantal gegevens onontbeerlijk. Er dienen afspraken te worden gemaakt over auteursrechten en intellectuele rechten, voorwaarden voor raadpleging, financiële implicaties enzovoort. Het is van belang dat een lijst van de overgedragen stukken deel integrerend uitmaakt van het contract. Hierin worden gegevens opgenomen omtrent de omvang, de staat en de inhoud van de archiefbescheiden. Internationaal zijn een aantal standaard overeenkomsten gangbaar. Deze zijn echter niet altijd toegespitst op architectuurarchieven, maar vormen een houvast.³⁷⁰

Uit ons onderzoek blijkt dat geregeld te weinig aandacht wordt besteed aan de bibliotheek van de archiefvormer bij een archiefoverdracht. Hoewel de bibliotheek van een archiefvormer integraal deel uitmaakt van zijn archief, toont de bewaarinstelling die het archief overneemt soms alleen interesse voor de archiefbescheiden in de strikte zin van het woord. Boeken en tijdschriften worden niet meegenomen of worden meteen in de algemene bibliotheek van de bewaarinstelling geplaatst zonder dat er een lijst van wordt opgemaakt. De archiefvormer zelf verkiest soms ook om zijn persoonlijke handbibliotheek te behouden. In dat geval zou bij de overdracht van het archiefmateriaal op z'n minst een lijst moeten worden opgemaakt van het boeken- en tijdschriftenbezit, en zouden eventueel afspraken moeten worden gemaakt in verband met een overdracht in de toekomst. Boeken en tijdschriften die een architect in zijn bezit heeft kunnen een hulpmiddel zijn om zich als vorser een idee te vormen over diens interesses en inspiratiebronnen. Zonder literatuur kan noch de archiefbewerker noch de

latere onderzoeker de inhoud van het archief in zijn juiste context plaatsen.³⁷¹ Ook documentatie die in het archief aanwezig is, vormt een essentiële informatiebron die bijdraagt tot de beeldvorming van de archiefvormer. Het is een betekenisvol onderdeel van een architectuurarchief. De archiefvormer verzamelt gegevens over materialen en technieken, knipsels over het werk van collega's of over architectuur- en kunstgeschiedenis,... De stukken kunnen van belang zijn om bijvoorbeeld door de archiefvormer gebruikte bouwmaterialen precies te benoemen bij latere restauraties of louter om bepaalde kunsthistorische invloeden op zijn werk te duiden.³⁷²

— **Wedstrijdarchieven**

Een specifieke categorie architectuurarchieven die bijzonder lijkt onder het spanningsveld tussen archiefvormers en bewaarinstellingen, is die van architectuurwedstrijden. Het is een categorie waarvan bijzonder weinig archieven de tand des tijds hebben doorstaan. Architectuurwedstrijden zijn nochtans een belangrijke katalysator binnen een architectuurcultuur. Goed georganiseerde wedstrijden op het gebied van architectuur en stedenbouw kunnen een bijdrage leveren aan de culturele dimensie van de fysieke omgeving.³⁷³ Bij moeilijke bouwdoSSIers lijkt de wedstrijdformule de meest geschikte manier om een kwalitatief ontwerp te genereren en goede ontwerpers aan te trekken. Ook voor de architecten zelf is het een democratische manier om een opdracht binnen te halen.

Architectuurwedstrijden, waarbij voor een bepaalde site een competitie wordt uitgeschreven en verschillende ontwerpers een voorstel kunnen indienen, bestaat al eeuwen. Het bijzondere aan dergelijke ontwerpwedstrijden zijn de diverse oplossingen voor eenzelfde bouwvraagstuk van de verschillende bouwmeesters. Reeds in het verleden werden ontwerp vragen uitgeschreven voor belangrijke bouwprojecten: bijvoorbeeld de koepel van de kathedraal in Firenze (Filippo Brunelleschi, 1420-1436) en de S. Maria della Salute in Venetië (Baldassare Longhena, 1630). Filippo Brunelleschi nam in 1401 deel aan de wedstrijd die was uitgeschreven voor het ontwerp van nieuwe deuren van het baptisterium van kathedraal in Firenze. De wedstrijd werd gewonnen door Ghiberti. Enkele jaren later werd voor de koepel van de kathedraal opnieuw een wedstrijd uitgeschreven. Deze keer won het ontwerp van Brunelleschi dat tussen 1420 en 1436 werd uitgevoerd.³⁷⁴ De opdracht voor de S. Maria della salute heeft Longhena te danken aan een wedstrijd die werd uitgeschreven door de doge en de senaat van Venetië.³⁷⁵ De confrontatie van ideeën heeft vaak prikkelend en stimulerend gewerkt voor de architectuurpraktijk. Deze kreeg hierdoor ook meer inhoudelijke diepte. Koen van Synghel schreef in het Jaarboek Architectuur 1998-1999 :

"Ondanks kinderziektes, procedurefouten, processen bij de Raad van State etc. hebben de architectuurwedstrijden in Vlaanderen wel degelijk het maatschappelijk draagvlak voor architectuur verbreed en de vakinhoudelijke discussie gestimuleerd."³⁷⁶

Wedstrijdontwerpen verbeelden diverse stellingnames tegenover een gemeenschap-pelijk vraagstuk op een specifiek moment. Achteraf hebben archiefdocumenten van een afgesloten wedstrijd dan ook een bijzondere waarde als studiemateriaal ter vergelijking en analyse. Ze bieden inzicht in de architectuurpraktijk en het denken over architectuur in een bepaalde periode. Wedstrijdarchieven bevatten bovendien vaak bijzonder aanschouwelijke en verhalende documenten.

Sommige wedstrijden krijgen op termijn een symbolische waarde en vormen een verdichting van standpunten over een bepaalde casus gedurende een beperkte periode. Zo is de wedstrijd voor het *Sea Trade Center* in Zeebrugge in 1989 een ijkpunt binnen de architectuurgeschiedenis in Vlaanderen. Het was voor België een architectuurwedstrijd van een uitzonderlijke schaal met een complex programma en meerdere doelstellingen. Hoewel geen van de ingediende ontwerpen werd uitgevoerd, werden de presentatietekeningen en maquettes ervan nadien vaak opgenomen in publicaties. In vakliteratuur komt men dikwijls verwijzingen naar de ingediende ontwerpen tegen. De inzendingen waren stuk voor stuk statements ten opzichte van een bepaalde problematiek.³⁷⁷

Vandaag echter is het geen sinecure om archieven van architectuurwedstrijden terug te vinden. Een architectuurwedstrijd genereert in de meeste gevallen slechts een tijdelijke concentratie van archiefmateriaal. De deelnemende ontwerpers bezorgen documenten aan de jury en/of de bouwheer. Nadat die een oordeel hebben geveld en er eventueel een publieksmoment is geweest om de voorgestelde ontwerpen te tonen, raakt het materiaal opnieuw versnipperd. Soms wordt contractueel bepaald dat het materiaal aan de ontwerpers moet worden teruggestuurd. Andere stukken komen in de persoonlijke archieven van de juryleden of de opdrachtgever terecht. Het is dus vaak moeilijk, zo niet onmogelijk, om achteraf het materiaal opnieuw samen te brengen. Onderzoek naar architectuurwedstrijden is dus geen evidentie. Vaak worden maquettes, presentatiepanelen, e.d. na verloop van tijd vernietigd. Ze nemen behoorlijk wat plaats in en passen niet in een standaardarchiefdoo. Overheden die wedstrijden uitschrijven zijn dit materiaal dan ook liever kwijt dan rijk. Voor hen tellen in hoofdzaak de officiële documenten: de oproep, de juryverslagen, besluiten, ...

Bij de deelnemende ontwerpers raakt het archiefmateriaal soms ook verloren of versnipperd. Architectuurwedstrijden worden immers vaak uitgeschreven bij grote bouwprojecten. Voor dergelijke opdrachten slaan vaak

verschillende ontwerpers en bureaus de handen in elkaar om een dossier in te dienen. Er worden tijdelijke samenwerkingsverbanden opgericht. Het is nadien niet altijd even duidelijk waar het archiefmateriaal kan worden terug gevonden.

Het is ook niet evident om een zicht te krijgen op de architectuurwedstrijden uit het verleden. In Nederland bestaat het Steunpunt Ontwerpwedstrijden. Op de website van het Steunpunt wordt een register bijgehouden van zowel lopende als afgesloten wedstrijden. Ook de resultaten van de wedstrijden worden toegevoegd. Op deze manier wordt een opstap geboden voor verder onderzoek: overzicht van wedstrijden, namen van juryleden, lijst van deelnemers, resultaten,... Een rondvraag bij de leden van de adviesraad naar archieven van architectuurwedstrijden leverde een pover resultaat op.³⁷⁸

Een belangrijk archief met betrekking tot architectuurwedstrijden is het archief van de Open Oproepen van de Vlaams Bouwmeester. De inzendingen, portfolio's en voorontwerpen worden vrij goed en volledig bewaard door het Team van de Vlaams Bouwmeester. Het materiaal betreffende de uitwerking van de projecten zit dan weer bij de opdrachtgever/bouwheer.

Conform aan de algemene problematiek rondom architectuurarchieven, zouden afspraken moeten worden gemaakt omtrent het materiaal van architectuurwedstrijden. Het ontwikkelen van een meldpunt voor architectuurwedstrijden, een taak die eventueel door het Vlaams Architectuurinstituut kan worden opgenomen, en het documenteren van architectuurwedstrijden zijn twee belangrijke elementen in het uitbouwen van een beleid rondom wedstrijdarchieven. Wie bewaart wat? Wie is de intellectuele eigenaar? Het zijn vragen die bijkomend onderzoek vergen.

6 Grote diversiteit aan materiaal

Architectuurarchieven bevatten over het algemeen een grote hoeveelheid aan grafisch materiaal. Bij de bouw van een woning, de aanleg van een park, de restauratie van een kerk of de aanleg van straten en steden spelen grafische documenten een belangrijke rol. Het zijn informatieve, illustratieve, richtinggevende of contractueel bindende stukken. Daarnaast komen ook tekstuele documenten voor zoals bouwaanvragen, lastenkohieren, briefwisseling met opdrachtgevers, aannemers en de overheid,... De informatie die deze documenten bevatten, complementeert het grafisch materiaal. Maquettes dienen de tweedimensionele plannen ruimtelijk te vertalen. Tenslotte kan men in een architectuurarchief ook documentatie

terugvinden, zoals commerciële informatie over materialen of technieken, werk van collega's, boeken en tijdschriften, stalen,...³⁷⁹

Tijdens de prospectiebezoeken brachten we ook de bewaaromstandigheden van de archiefbestanden in kaart. Belangrijke aspecten hierbij waren [zie grafiek 04]:

- het al dan niet aanwezig zijn van een zelfstandig depot voor het opbergen van archieven.
Onder een zelfstandig depot verstaan we een ruimte waarbij de depot-functie niet vermengd is met andere functies zoals bureau, berghok, leeszaal,...
- de aanwezigheid van subdepots voor bepaalde types archiefbescheiden (foto's, maquettes, plannen,...)
- de algemene kwaliteit en netheid van het depot
- de aanwezigheid van een klimatisatiesysteem dat temperatuur en vochtigheidsgraad in het depot regelt
- de aanwezigheid van een aangepaste inrichting (rekken, ladenkasten,...)
- gebruik van aangepast verpakkingsmateriaal (zuurvrije of neutrale omslagen, dozen,...)

De meeste instellingen scoren goed op de algemene criteria zoals een zelfstandige depotruimte en de algemene kwaliteit en netheid van het depot. Aangepast verpakkingsmateriaal, subdepots en een aangepaste inrichting waren dan weer minder vaak aanwezig. Geklimatiseerde depotruimtes zijn in Vlaanderen slechts bij enkele instellingen te vinden. Klimatisering, luchtzuivering, brandveiligheid, enz. vergen dure ingrepen. De meeste archiefinstellingen beschikken over onvoldoende middelen om optimale bewaarcondities te garanderen. Nochtans zijn propere depotruimtes een must voor (architectuur)archieven. Vaak vinden we ze echter terug in kelders, ongeschikte kantoorruimtes, opstoffige en tochtige zolders,... Bovendien kampen veel archiefbeheerder - zowel het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief vzw³⁸⁰ als het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen³⁸¹ – met plaatsgebrek.

De inrichting van de depotruimtes en het verpakkingsmateriaal is in ca. 30% van de instellingen niet aangepast aan de specifieke eisen voor architectuurarchieven. Plannen vinden we in veel gevallen terug in opgerolde toestand. Op die manier nemen ze minder ruimte in beslag dan in uitgevlakte toestand. De uiteinden van de stukken worden echter bijzonder kwetsbaar.

Maquettes zijn eveneens lastige objecten in een archief, zo stelden we tij-

dens ons onderzoek vast. Ze passen niet in een standaard archiefdoos. Ze worden dan ook vaak stiefmoederlijk behandeld en opgeborgen waar plaats is: onder het rek, op het rek, op de grond, achter een verwarmingsbuis, horizontaal of vertikaal, het maakt niet uit. Wanneer de maquettes na verloop van tijd elementen verliezen, worden ze gewoon vernietigd. Nochtans zijn het unieke documenten die een driedimensionale voorstelling bieden van wat tweedimensionaal in plannen is weergegeven.

Bij wijze van vergelijking bezocht het team van het CVAA de bewaardepots van het Nederlands Architectuurinstituut en het Victorian and Albert Museum (V&A).³⁸² Beide instellingen zijn een goed voorbeeld van hoe een depot er moet uitzien. In de depots van het V&A wordt een combinatie gebruikt van compactopstelling en open rekken voor het opbergen van het archiefmateriaal. Aansluitend bij depotruimten bevindt zich de bibliotheek en een ruime leeszaal.

Ook het NAI heeft depotruimtes en opbergsystemen die aangepast zijn aan het diverse materiaal dat men kan terugvinden in architectuurarchieven. Sinds september 2004 heeft het NAI ook een speciaal maquette depot.

7 Het ontbreken van een acquisitie- en selectieprofiel voor Vlaanderen

145

Ons onderzoek leert dat een overkoepelend acquisitiebeleid en selectieprofiel voor architectuurarchieven ontbreekt in Vlaanderen. In het buitenland zijn vaak bindende criteria opgesteld voor het bewaren en/of selecteren van architectuurarchieven. Bij het NAI en het IFA worden bijvoorbeeld archieven bewaard van architecten die van nationaal belang zijn (geweest), terwijl regionale architectuurarchieven terecht kunnen in regionale centra die samenwerken met de nationale instellingen.³⁸³ Op die manier ontstaat een uitgebreid netwerk waarin elke bewaarinstelling een eigen rol vervult en een deel van het algemene bewaarprofiel voor zijn rekening neemt.

Vlaanderen telt vandaag slechts enkele instellingen die architectuurarchieven bewaren vanuit een welbepaalde visie en invalshoek op acquisitie. Het APA bewaart architectuurarchieven uit de provincie Antwerpen en het KADOC-K.U.Leuven neemt architectuurarchieven op die uit de sfeer van 'religie en samenleving' komen. Hun collectie architectuur- en atelierarchieven wordt bijgevolg voornamelijk gevormd door archieven van architecten en instellingen die banden hadden met de christelijke beweging. Deze

SPANNINGSVELDEN

instellingen representeren dus slechts een deel van het gehele veld. Andere architectuurarchieven, die niet onder het acquisitieprofiel van deze instellingen vallen, komen veeleer door een persoonlijke voorkeur van schenkers en erfgenamen, door de bekendheid van de archiefvormer of louter toeval bij een ander architectuurarchief of een van de vernoemde bewaarinstellingen [zie hfdst. III, 2. Archiefbeheerders] terecht. Of daarmee een representatief beeld van onze architectuurcultuur wordt bewaard, blijft de vraag.

Meermaals stelden wij tijdens ons onderzoek vast dat architectuurarchieven helemaal nergens terecht kunnen. Een provinciaal architect uit West-Vlaanderen van regionaal belang, kan zijn archief niet deponeren bij het APA, waarschijnlijk ook niet bij het AAM of het KADOC-K.U.Leuven. Alleen een stadsarchief kan dan een eventuele oplossing bieden, maar zoals in 4.5. werd vermeld, voelen architecten meestal niet zoveel voor deze oplossing, omdat ze vrezen dat hun archief daarmee voorgoed onder het stof verdwijnt. Zoals gezegd staan de stads-, gemeente- of rijksarchieven ook niet steeds te springen om architectuurarchieven op te nemen wegens een gebrek aan ruimte, expertise, mensen en middelen.

Tijdens ons onderzoek kwamen een veertigtalarchieven aan de oppervlakte die – ondanks het feit dat er verschillende bewaarscenario's voor werden uitgestippeld – geen definitieve bewaarplaats vinden. We stelden vast dat het probleem zich in de eerste plaats voordoet in Oost- en West-Vlaanderen. In mindere mate bestaat het probleem ook voor archiefbestanden in Brussel [zie grafiek 05]. Het gaat omarchieven die in de voorbije twee jaar werden aangeboden aan bestaande instellingen en waarvoor geen ruimte is, omdat ze niet binnen een bepaald profiel passen (ideologie, geografie, omvang...), omdat huidige archiefbeheerders geen geschikte bewaarplaats vinden voor hun archief (eveneens omwille van geografische, ideologische redenen).

Een dubbele vaststelling dus: in tegenstelling tot Frankrijk en Nederland hebben wij op dit ogenblik geen overkoepelende visie en strategie over welke architectuurarchieven we voor het nageslacht willen bewaren (acquisitieprofiel) en dit heeft als resultaat dat we voor een groot aantal belangrijke architectuurarchieven op dit ogenblik geen bestemming vinden, die architectuurarchieven zijn dus met verdwijning bedreigd.

Deze vaststelling is zondermeer alarmerend, maar we kunnen ze ook vanuit een positief daglicht beschouwen: net het gebrek aan een overkoepelende visie, biedt immers de mogelijkheid om vandaag op een onbevengemanier na te denken over de criteria voor selectie en acquisitie van architectuurarchieven. [zie hfdst. v. Toekomstperspectieven]. Samen met de verschillende actoren uit het veld van de architectuurarchieven in Vlaanderen ver-

keren we immers in de mogelijkheid om te werken aan een nieuw, vooruitstrevend en integraal acquisitieprofiel.

Het ontwikkelen van een acquisitieprofiel is natuurlijk niet alleen de taak van archiefbewaarders die hun collectie vorm willen geven, met plaatsgebrek te kampen hebben of de grote hoeveelheid archiefmateriaal toegankelijk willen houden. Archiefvormers hebben eveneens een grote invloed op het bewaarprofiel van de bewaarinstellingen daar zij het potentiële archiefmateriaal aanleveren. Ook archiefvormers hebben een visie op het bewaarbeleid van de instellingen.

Tenslotte hebben ook archiefgebruikers een visie op het bewaren van architectuurarchieven. Zij willen in de archiefbestanden immers bepaalde informatie kunnen terugvinden.

Daarmee is natuurlijk niet alles gezegd. Er moet tevens aandacht worden besteed aan de selectiecriteria binnen archiefinstellingen. Selectie binnen archieven komt over het algemeen pas aan bod wanneer men wordt geconfronteerd met een overvloed aan materiaal. Om kosten te drukken, ruimte te sparen en valorisatie mogelijk te maken wordt selectie van archieven in sommige gevallen een noodzaak. Het is maatschappelijk niet te verantwoorden alles te bewaren.³⁸⁴

Aangezien architectuurarchieven in Vlaanderen allerminst dik gezaaid zijn, is selectie toch niet meteen voor alle bewaarde archieven aan de orde, zo blijkt. Noch bij het APA, noch bij het AAM wordt selectie doorgevoerd binnen de archiefbestanden die dateren uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Alleen in architectuurarchieven van na '45 die doorgaans erg omvangrijk zijn, kan selectie zich opdringen. Jammer genoeg ontbreken in Vlaanderen algemene richtlijnen voor selectie binnen deze architectuurarchieven. Het CVAa stelt nochtans vast dat zowel bewaarinstellingen als archiefvormers nood hebben aan selectiecriteria om te selecteren binnen een welbepaald archiefbestand. Voor privaatrechtelijke archieven bestaat nog steeds geen wettelijk kader voor archiefselectie en -vernietiging. Idealiter is de selectie ingebouwd in het werkproces waarbij de stukken in een zo vroeg mogelijk stadium van een vernietigingsdatum worden voorzien. Bewaring en selectie van archiefmateriaal zou in principe ook aan bod moeten komen binnen de opleiding tot architect.

Het opstellen van algemene selectierichtlijnen, zoals het geval is voor overheidsarchieven, is echter veel moeilijker, zometer onmogelijk voor private architectuurarchieven. Overheidsarchieven produceren documenten volgens vastgelegde informatiestromen. Eenmaal men zicht gekregen heeft op de documentproductie binnen een overheidsdienst kan men vrij eenvoudig een documentbeheersplan opstellen en bewaar- en vernietigingsstermijnen

voor de documenten bepalen. De grote diversiteit aan ontwerppraktijken en organisaties van bureaus of tijdelijke associaties maakt het selecteren volgens algemene lineaire principes en gedetailleerde handleidingen quasi onmogelijk voor het veld van de architectuurarchieven. Bij de selectie en het eventueel opstellen van een selectielijst voor private archieven moet de waarde van de archiefstukken telkens opnieuw worden afgewogen, liefst binnen het kader van een regionaal acquisitieprofiel.

8 Beperkte valorisatie

Een laatste spanningsveld dat wij ontdekten in het landschap van Vlaamse architectuurarchieven kunnen we duiden onder de noemer 'beperkte valorisatie'.

In het vorige hoofdstuk werd een overzicht geboden van de valorisatie van architectuurarchieven in verschillende domeinen: wetenschappelijk onderzoek, publicaties, tentoonstellingen, monumentenzorg en restauratie, hui-zenonderzoek, onderwijs en educatie en publieksactiviteiten als de Open Monumentendag en de Erfgoeddag. Tijdens ons onderzoek werd echter duidelijk dat de valorisatie van architectuurarchieven in Vlaanderen van- daag uiterst beperkt blijft. Vergelijken we de omvang van het architectuur- wetenschappelijk onderzoek, van het aantal tentoonstellingen en het aantal publicaties met onze buurlanden, dan hinken we in Vlaanderen ver ach- terop.

Deze uitersts beperkte valorisatie van architectuurarchieven heeft vooral een grote impact op het sensibiliseren rond architectuurarchieven. Het feit dat architectuurarchieven in Vlaanderen weinig in de kijker komen, hangt naar onze mening nauw samen met de beperkte aandacht voor architec- tuurarchieven die men kan vaststellen bij archiefvormers en bij het grote publiek. Wij zijn ervan overtuigd dat aandacht en respect voor roerend architecturaal erfgoed niet enkel afhankelijk is van een sterk beleid, maar ook afhangt van een brede professionele en publieke bekendheid met archi- tektuurarchieven.

Buitenlandse voorbeelden tonen aan dat tentoonstellingen en publicaties architecten aanmanen om hun archieven in veiligheid te brengen en ze toe te vertrouwen aan professionele archiefbeheerders. Vaak zien architecten dat het archief van tijd- of geestesgenoten wordt gevaloriseerd en nemen zij naar aanleiding daarvan concrete stappen naar een archiefbeheerder. Ook het CVAa kreeg naar aanleiding van verschillende valorisatieactiviteiten rond architectuurarchieven, vragen van archiefvormers met betrekking tot de uiteindelijke bestemming van hun archief.

Valorisatie van architectuurarchieven blijft dus een belangrijke schakel in de goede omgang met architectuurarchieven en moet bijgevolg in de toekomst in Vlaanderen een belangrijk aandachtspunt worden.

Architectuurtijdschriften, het valoriseren waard?

Een belangrijke categorie archiefdocumenten die veel worden geconsulteerd, zijn de architectuurtijdschriften.

Architectuurtijdschriften worden gezien als een belangrijke bron van invloed op het architectonische debat. Misschien vroeger nog meer dan nu. Terwijl vandaag verschillende kanalen en distributiemogelijkheden bestaan om het architectuurdebat te verdiepen en nieuwe ontwikkelingen te duiden (denk maar aan het internet, televisie, talrijke publicaties, het bestaan van een 'architectuurinstituut' in Vlaanderen enz) vormden tijdschriften vroeger hét belangrijkste medium om architecturale projecten en opinies bekend te maken bij een breder publiek. Historische Belgische architectuurtijdschriften bieden inzicht in de toenmalige bouwproductie, de opererende en toonaangevende architecten, verschillende visies en stijlen, invloedrijke auteurs, activiteiten enz.... Ze zijn vandaag van onschatbare waarde voor historici maar ook voor geïnteresseerde architecten, ontwerpers, studenten, architectuurwetenschappers, kunsthistorici, monumentenzorgers enz....

De Belgische architectuurpers kende haar grootste bloeiperiode tijdens het interbellum, met talrijke vakbladen, avant-gardebladen, industriële magazines, enz... Series als *La Cité*, *Bouwkunst en Wederopbouw*, *Opbouwen*, *La maison*, *Batir* zijn tijdschriften die nog vaak worden geconsulteerd en gerefereerd. Ze worden weliswaar nog fysiek bewaard in diverse universiteitsbibliotheken, hogescholen, documentatiecentra, archiefinstellingen en museumbibliotheken, maar door het langdurige gebruik, diefstal, ouderdom, plaatsgebrek of onvolledigheid dreigen deze reeksen nu voorgoed te verdwijnen.

Het CVAa plant om een aanvraagdossier samen te stellen voor de subsidie van een project rond het digitaal toegankelijk maken van Belgische architectuurtijdschriften. Veel van de Belgische architectuurtijdschriften zijn al eerder uitgebreid geëxcerpeerd aan de UGEnt, K.U.Leuven en het VIOE. De resultaten van dit exciperen werden echter nooit samengebracht. Samen met de Universiteitsbibliotheek van de UGent en verscheidene andere partners (OKBV, K.U.Leuven en VIOE) wil het CVAa een proefproject opzetten om de mogelijkheden en problematieken in kaart te brengen van het digitaal samenbrengen en ontsluiten van deze geëxcerpeerde tijdschriften. Dit project moet in een eerste fase voornamelijk aftasten wat de mogelijkheden en opportuniteiten zijn van het reeds geleverde werk. Het is de bedoe-

ling is om naar het voorbeeld van het Franse *Archires*project (<http://www.archires.fr>) op termijn een online geëxcerpeerde tijdschrift databank over architectuur uit te bouwen met de mogelijkheid om in bepaalde gevallen 'full text' artikelen op te vragen. Deze databank zou moeten worden gekoppeld aan informatie over archieven via bijvoorbeeld Archiefbank Vlaanderen en ODIS.

v. Toekomstperspectieven

151

We opteerden in deze studie niet voor een kwantitatieve mapping van het veld van de architectuurarchieven, maar veeleer voor een kwalitatieve analyse. In het tweede hoofdstuk hebben we het beleid rond architectuurarchieven uiteengezet. In het derde hoofdstuk gingen we in op de karakteristieken van het veld van de architectuurarchieven. Het voorgaande hoofdstuk behandelde de spanningsvelden die vandaag zijn waar te nemen in datzelfde veld. Ook in dit laatste hoofdstuk maken we bijgevolg geen lijstjes van oplossingen of antwoorden. Onze conclusie heeft veeleer het karakter van een toekomstperspectief of -diagram, dat de mogelijkheden en het potentieel van het veld van architectuurarchieven in Vlaanderen wil duiden.

1 Nood aan detailonderzoek

Gezien het onontgonnen karakter van het veld van de architectuurarchieven in Vlaanderen en de omvangrijke noden die we van bij het begin van ons onderzoek ontdekten, opteerden we in deze studie niet voor een gedetailleerde en exhaustieve analyse, maar veeleer voor een gefundeerd

TOEKOMSTPERSPECTIEVEN

eerste overzicht van het veld; een eerste robotschets. Onze eerste conclusie ligt dan ook voor de hand: er is nood aan detailonderzoek over het veld van de architectuurarchieven.

Dat detailonderzoek omvat zowel een verbreding als een verdieping van het reeds gevoerde onderzoek. In termen van verbreding denken we hierbij bijvoorbeeld aan onderzoek naar de architectuurarchieven die in het buitenland worden bewaard, maar die toch betrekking hebben op de architectuurcultuur in Vlaanderen. Verdiepend onderzoek is er nodig voor de archieven die in deze studie slechts als categorie werden beschreven. Een goed voorbeeld zijn de archieven van belangrijke bouwheren zoals de sociale huisvestingsmaatschappijen. Ze moeten dringend op een méér gedetailleerde manier in kaart worden gebracht. Ook naar de archieven van grote aannemers, belangrijke promotoren, en bedrijven, andere belangrijke categorieën van actoren in de gebouwde omgeving, moet verder onderzoek worden gevoerd.

Ook aan de zijde van de archiefvorming is er naar onze mening verder detailonderzoek nodig. De beweegredenen van archiefvormers om architectuurarchieven te bewaren of te vernietigen moet nauwkeuriger worden onderzocht. De wijze waarop architecten, stedenbouwkundigen en interieurarchitecten hun eigen archieven beheren moet in kaart worden gebracht. Toekomstig onderzoek moet ook speciale aandacht besteden aan 'verdichtingsmomenten' in de architectuurcultuur (wedstrijden, open oproepen etc.) en hun relatie tot de vorming en het beheer van archieven. Dit detailonderzoek naar de archiefvorming moet ons een duidelijker inzicht verschaffen in de wijze waarop het landschap van architectuurarchieven zoals we dat vandaag in Vlaanderen aantreffen, is ontstaan. Het biedt bovendien een basis voor het uitstippelen van proactieve strategieën voor toekomstige archieven.

2 Het ontbreken van een canon en een acquisitieprofiel: een opportuniteit

Zoals we al eerder aangaven ontbreekt het in Vlaanderen tot nu toe aan een structurele en onderbouwde visie op architectuurarchieven, die de muren van één organisatie of van één instelling overstijgt. Waar men in buurlanden als Frankrijk en Nederland duidelijke criteria heeft voor de acquisitie van architectuurarchieven op een landelijk niveau en vervolgens een uitgewerkt scenario voor het beheer van architectuurarchieven door verschillende actoren, ontbreekt in Vlaanderen elke overkoepelende visie

op acquisitie en beheer. Een dergelijke vaststelling zou ons kunnen leiden tot het slaken van noodkreten, maar dat doen we zeker niet.

Integendeel, we geloven dat voor het veld van architectuurarchieven in Vlaanderen wel eens het 'voordeel van de achterstand' zou kunnen gelden. Dat men in het buitenland reeds geruime tijd bindende en duidelijk gedefinieerde criteria voor acquisitie hanteert (vb. NAI/IFA: enkel architecten van nationaal belang), betekent immers ook dat het acquisitieprofiel en dus de canon van architectuurarchieven goed verankerd is. In deze 'longue durée' van de canon ligt precies het voordeel voor Vlaanderen. Het ontbreken van een canon en van een algemene visie voor de acquisitie van architectuurarchieven in Vlaanderen creëert immers een 'terrain vague'. Het installeert een vrijplaats waar kan worden nagedacht over een hedendaagse en vernieuwende definitie van de canon én van een nieuw acquisitieprofiel voor architectuurarchieven.

Om deze stelling te stofferen, is het interessant om nog even terug te keren naar het canon-begrip dat we introduceerden in het eerste hoofdstuk. We stelden daar dat de canon een relatief stabiele, maar beperkte verzameling van cultuuruitingen en –producten is, die 'belangrijk' en 'exemplarisch' worden geacht. Ze worden verondersteld representatief te zijn voor belangrijke culturele ontwikkelingen en dus voor de identiteit van de brede gemeenschap. Het ontbreken van een dergelijke canon betekent dat we ons in Vlaanderen vandaag luidop een aantal basale vragen kunnen stellen: Welke architectuurarchieven achten we belangrijk en exemplarisch? Welke architectuurarchieven beschouwen we als belangrijke afspiegelingen van de wijze waarop Vlaanderen omgaat met de gebouwde omgeving? Welke architectuurarchieven achten we bewaren waard?

We kunnen niet enkel deze vragen stellen, maar we beschikken in Vlaanderen ook over de ruimte (terrain vague) om een omvattend antwoord te bieden. Door het ontbreken van een overkoepelend acquisitieprofiel kunnen we ons afvragen welke architectuurarchieven we gaan verwerven en bewaren voor toekomstige generaties. Het biedt de mogelijkheid om een duidelijk én maatschappelijk relevant profiel te schetsen voor de bewaring van architectuurarchieven en dit om te zetten in een acquisitiebeleid.

3 Een acquisitiebeleid voor architectuurarchieven³⁸⁵

De toekomst van architectuurarchieven in Vlaanderen hangt naar onze mening sterk af van het uitwerken van een overkoepelend acquisitiebeleid en bijhorend acquisitieplan. Beide vormen de basis voor een duurzaam erfgoedbeheer in het veld van de architectuurarchieven. De inventarisatie van de archieven en fondsen die zich reeds bij bestaande bewaarinstellingen bevinden (ten dele aangezet binnen deze studie), kan als uitgangspunt dienen voor een verdere ontplooiing van de verzamelingen in een acquisitieplan.

3.1 Beweegredenen voor verwerving en bewaring

De beweegredenen om architectuurarchieven te verwerven en te bewaren kunnen velerlei zijn. Om het met een boutade te stellen: wellicht is de slechtste reden om een architectuurarchief te verwerven en te bewaren het feit dat een architectuurarchief de gebouwde omgeving (gebouwen, monumenten, stadsdelen) representeert. Elk archiefstuk dat eenduidig coïncideert met de gebouwde omgeving kan immers steeds worden gereconstrueerd (aan de hand van diezelfde gebouwde omgeving).

Architectuurarchieven verwerven en bewaren we vooral om kennis te vergaren over alles wat buiten onze directe perceptie van de gebouwde omgeving valt. We behouden de documenten en artefacten in een architectuurarchief om kennis te vergaren over de context van de gebouwde omgeving, over het bouwproces, de materialisatie van het ontwerp, over de relatie tot andere ontwerpen en gebouwen, ... Architectuurarchieven bewaren we ook om kennis te vergaren over alle projecten en ideeën die nooit werden gerealiseerd of die werden vernield. Tenslotte conserveren we architectuurarchieven om de perspectieven van critici, bewoners en andere op de gebouwde omgeving te kennen.

Een groot aantal beweegredenen voor de verwerving en bewaring van architectuurarchieven, resulteert in een brede waaier aan archiefmateriaal. Dat brede spectrum kan natuurlijk niet voor de eeuwigheid worden bewaard. Omwille van de blijvende maatschappelijke kost die de bewaring van architectuurarchieven met zich meebrengt, dringt zich een visie en selectie op het niveau van de acquisitie op.

3.2 Een dubbel inhoudelijk acquisitieprofiel

We stelden het al vast in vorige hoofdstukken: een inhoudelijke visie over welke architectuurarchieven we hier vandaag in Vlaanderen verwerven en bewaren en om welke redenen, bestaat naar onze mening onvoldoende.³⁸⁶ Ons onderzoek leert dat de acquisitie van architectuurarchieven in het verleden slechts in een zeer klein aantal gevallen het resultaat is geweest van een echt acquisitiebeleid. Vaak is de acquisitie van architectuurarchieven het resultaat van toevalligheden binnen de eigen werking. Hier is op zich niets mis mee. In concreto betekent het immers dat er ondanks de afwezigheid van een duidelijk overkoepelend beleid toch een aantal architectuurarchieven bewaard zijn gebleven. Willen we echter op een meer doordachte en gestructureerde wijze het archiefmateriaal met betrekking tot het architecturale erfgoed voor de toekomst bewaren, dan is er wellicht toch een kentering nodig op het vlak van de acquisitie.

Beschouwen we het veld van de architectuurarchieven als een belangrijk deelveld van het cultureel erfgoed in Vlaanderen, dan is een duidelijk acquisitieprofiel noodzakelijk. Idealiter reikt dergelijk profiel verder dan de singuliere instellingen en het acquisitiebeleid dat zij voeren. Tegen de achtergrond van de continue maatschappelijke kost voor de bewaring en het beheer van architectuurarchieven, denken we dat het raadzaam is om een algemeen Vlaams acquisitieprofiel voor architectuurarchieven te ontwikkelen waarin de verschillende expertises, aandachtspunten en profielen van de bestaande instellingen een plaats krijgen.

Een dergelijk acquisitieprofiel moet naar onze mening ook afstappen van de klassieke architectuurhistorische canon die vandaag bij de meeste bewaarplaatsen in binnen- en buitenland wordt gehanteerd. De beroemdheid en faam van architecten en stedenbouwkundigen als criterium gebruiken voor het al dan niet bewaren van architectuurarchieven, is vandaag noch architectuurhistorisch, noch maatschappelijk eenvoudig te verantwoorden.

In het onderzoekdomein van de architectuurgeschiedenis hebben de voorbije decennia belangrijke inhoudelijke en methodologische verschuivingen plaatsgevonden, die als resultaat hebben gehad dat het werk van befaamde architecten steeds minder wordt behandeld als autonoom studieobject en steeds meer als elementen binnen een bredere architectuurproductie en een sociale, culturele en politieke context.

Binnen de hedendaagse brede definitie van cultureel erfgoed is een enge visie op het veld van de architectuurarchieven evenmin houdbaar. Zoals we

al eerder aangaven [zie hfdst. 1. Inleiding], introduceerde het discours rond 'cultureel erfgoed' de voorbije decennia een belangrijke betekenisverruiming voor het veld van de archieven. Niet in het minst door te benadrukken dat naast de 'hoge cultuur' ook populaire en massacultuur als waardevolle en te bewaren cultuurvormen dienen te worden beschouwd.

Hoe vreemd het ook mag klinken, ook de continue maatschappelijke kost die het bewaren en beheren van architectuurarchieven met zich meebrengt, verantwoordt een verbreding van de canon van architectuurarchieven. De maatschappelijke investering in het beheer van architectuurarchieven kan naar onze mening immers enkel worden verantwoord als niet enkel de exclusieve experimenten van befaamde architecten deel uitmaken van het acquisitieprofiel, maar ook de vele andere ontwerpen, projecten en ingrepen die een beduidende impact hebben gehad op de alledaagse gebouwde omgeving.

Hier ligt het potentieel van de zo goed als onbestaande acquisitieprofiel en canon voor architectuurarchieven in Vlaanderen. Het biedt immers de kans om een acquisitieprofiel te ontwikkelen dat zich niet enkel toespitst op de architectuurcultuur met grote A (het werk van gerenommeerde architecten, belangrijke wedstrijden, ...). Een dergelijk acquisitieprofiel representeert immers voor slechts in beperkte mate de karakteristieken van de gebouwde omgeving waarin de burger dagelijks leeft, woont en werkt. Het acquisitieprofiel dat wij voor ogen hebben omvat deze architectuur met kapitale A, maar ook een representatieve doorsnede van de brede architectuur- en bouwcultuur. Het omvat een staal van de archieven van belangrijke actoren zoals de sociale huisvestingsmaatschappijen, de modale private woningbouw, aannemers en bouwpromotoren. Het is een dubbel acquisitieprofiel dat zowel het uitzonderlijke als een representatieve doorsnede van het algemene omvat. Vanuit die breedheid laat dit acquisitieprofiel toe een reflectie te bieden van hoe de maatschappij op een bepaald ogenblik denkt over, en handelt in, de gebouwde omgeving.

Een dergelijk dubbel acquisitieprofiel biedt naar onze mening een representatieve neerslag van de verschillende geledingen van de architectuurcultuur, hoog én laag. Het laat bovendien toe om de waarde van het architecturale experiment af te meten aan de maatstaf van de algemene bouwproductie. Het biedt de mogelijkheid om de stille innoverende kracht van het alledaagse bouwen te toetsen aan expliciete statements voor verandering en vernieuwing van avant-garde architecten. Tenslotte zijn we van mening dat de confrontatie van alledaagse stemmen in de gebouwde omgeving met kritische tegenstemmen uit de avant-garde een neerslag biedt van de essentie van een architectuurcultuur.

3.3 Concrete aandachtspunten voor een acquisitieprofiel

Het hierboven geschetste acquisitieprofiel mag uiteraard geen theoretische beschouwing blijven. Het is vanzelfsprekend het onderwerp van verder onderzoek en debat. Op basis van ons stafkaartonderzoek geven we reeds enkele aandachtspunten of richtingen aan die bepalend kunnen zijn voor de verdere concrete ontwikkeling van een profiel:

— Tweede helft twintigste eeuw

Zoals we al eerder aangaven, blijkt uit ons onderzoek dat de architectuurarchieven die werden gevormd in de eerste decennia van de tweede helft van de twintigste eeuw de prioritaire aandacht verdienen. Deze categorie archieven wordt nu immers aangeboden door archiefvormers of hun erfgenamen (omwille van stopzetting bureau, overlijden, ...) en heeft op dit ogenblik vaak nog geen definitieve bewaarplaats. Hier ligt bijgevolg een belangrijk en wellicht prioritair actieveld voor elke toekomstige archiefwerking rond het architecturale erfgoed. Archieven uit voorgaande historische perioden zijn in vele gevallen reeds terechtgekomen bij bewaarinstellingen, ofwel zijn ze vernietigd of in privé-handen gevallen. Bij de archieven uit de tweede helft van de twintigste eeuw kan nu nog het verschil worden gemaakt.

157

— Proactief beleid naar recente archieven van architecten én andere actoren

Een tweede accent in het acquisitiebeleid moet naar onze mening het verzamelen van een representatieve neerslag van de hedendaagse architectuurpraktijk worden. Onze analyses tonen aan dat het met de 'proactieve rol' van archivariissen in het veld van de architectuurarchieven bijzonder slecht is gesteld. Tijdens ons onderzoek troffen we zelden erfgoedbeheerders aan die gerichte contacten onderhielden met praktiserende architectenbureaus. In Nederland voert het NAI reeds jaren een proactief beleid rondom de archieven van belangrijke actieve architectenbureaus. Zo verwierf het NAI in 1984,³⁸⁷ 1988 en in de periode 1994-1996 belangrijke delen van het archief van de wereldvermaarde architect Rem Koolhaas en zijn ontwerp bureau OMA. Deze archiefdelen bevatten veertig projecten uit de periode 1978-1994 met hoogtepunten als het Nederlands Danstheater in Den Haag en de Kunsthal in Rotterdam.³⁸⁸ Recent werd ook gestart met het verwerven van losse projectdossiers van jonge ontwerp bureaus. Deze reeks projectdossiers vorm een mooie doorsnede van de kwaliteit van de hedendaagse Nederlandse architectuurproductie.³⁸⁹

Het partnership tussen de Victoria & Albert Museum en het RIBA ging onlangs nog een stap verder. Zij hebben een programma opgezet waarin jonge beloftevolle ontwerpers van bij het begin van hun carrière worden

gevolgd en advies krijgen van archivariissen.³⁹⁰ Met deze architecten wordt van bij het ontwerpproces de archivering van hun materiaal besproken.

Ook in Vlaanderen bezitten wij naar onze mening aangrijpingspunten om een dergelijke proactieve rol te spelen. De portfolio's die het VAI (in functie van het Jaarboek Architectuur Vlaanderen) en de Vlaams Bouwmeester (in functie van de Open Oproep) elk jaar verkrijgen van vele honderden architectenbureaus [zie hfdst. III, 1.4. Andere actoren], bieden een voortreffelijke basis om recente ontwikkelingen en aandachtspunten in het architectuurdebat en de ontwerppraktijk te documenteren. De verzameling portfolio's biedt immers een goed overzicht van de opdrachten en de benaderingen die de hedendaagse ontwerppraktijk karakteriseren. Hierdoor ontstaat als het ware een doorsnede van het architectuurlandschap.

In de toekomst zou deze doorsnede als basis kunnen fungeren voor een proactieve rol betreffende recente architectuurarchieven. Op basis van een representatieve selectie uit de doorsnede, zouden de archieven van bepaalde bureaus kunnen worden onderzocht en indien wenselijk verder worden opgevolgd. Rond de duurzame bewaring van hun archief zouden samenwerkingsverbanden kunnen worden opgezet.

Niet enkel de archieven van architecten verdienen proactieve aandacht. De gebouwde omgeving in Vlaanderen verandert nog steeds in een hoog tempo, mede dankzij grote infrastructurele werken zoals de HST-lijn, de aanleg van sociale woonwijken en de herwaardering van stationsgebieden. Het verzamelen van particuliere archieven van ontwerpers is onvoldoende om inzicht te bieden in deze belangrijke ontwikkelingen in de gebouwde omgeving in Vlaanderen. In overleg met de betrokken instanties moet dan ook worden onderzocht op welke wijze archieven waarin de effecten van de ingrepen in de inrichting van Vlaanderen zijn vastgelegd, voor het nageslacht bewaard kunnen blijven.

— Topstukken

Een derde accent in het acquisitiebeleid zijn naar onze mening de topstukken. Zoals we reeds stelden in het 4.4 leert ons onderzoek dat architectuurarchieven bijzonder vatbaar zijn om in commerciële circuits terecht te komen. Steeds vaker worden we geconfronteerd met de situatie waarin maquettes, plannen en studies van Vlaanderens meest vooraanstaande architecten voor veel geld op de (internationale) markt worden aangeboden. Dat heeft als consequentie dat soms belangrijke werken in het buitenland verdwijnen. In een enkel geval is het echter van zo groot belang dat een archief behouden blijft, dat aankoop gerechtvaardigd is. Voor die incidentele gevallen moeten –naar voorbeeld van andere landen– wellicht incidentele steun van de overheid mogelijk worden gemaakt.

— Digitale archieven

Een vijfde accent in het acquisitiebeleid zijn naar onze mening de digitale archieven. Zoals we stelden bestaan architectuurarchieven, met name uit de afgelopen decennia, steeds vaker uit ontwerpen en beelden die in geautomatiseerde systemen zijn vervaardigd (*digitally born material*). Behoud, beheer en ontsluiting van deze digitale bestanden vereist deskundigheid en gespecialiseerde software en hardware. In vele sectoren van onze maatschappij dient zich het vraagstuk van de digitale archivering aan, maar binnen het veld van de architectuur stellen zich een aantal specifieke problemen. Architecten werken vaak met programma's (Archicad, Autocad, Minicad ...) en formaten (perspectieven, walk-through, ...) die niet binnen andere domeinen worden aangewend. Het betreft bovendien vaak vrij complexe documenten die in verschillende lagen worden opgebouwd. Met het oog op deze ontwikkeling is het noodzakelijk dat er in Vlaanderen een actor wordt aangeduid die nauwgezet de ontwikkelingen betreffende duurzaamheid en standaardisering opvolgt en richtlijnen voor behoud en beheer van digitale archieven uit Vlaanderen opstelt.

4 De bewaring van architectuurarchieven in de toekomst

159

Het ontwikkelen van een acquisitieprofiel is vanzelfsprekend geen losstaand feit. Eens de archieven werden verworven, dient zich immers het complexe en arbeidintensieve proces van het beheer van architectuurarchieven aan. Zoals duidelijk werd uit onze schets, zijn er vandaag in Vlaanderen en Brussel een beperkt aantal instellingen dat zich gespecialiseerd hebben en exclusief toeleggen op architectuurarchieven. Op het gebied van de bewaring van architectuurarchieven zijn het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen (APA) en de Archives d'Architecture Moderne (AAM) belangrijke actoren. Beide instellingen hebben echter ofwel een duidelijke geografische afbakening (APA: provincie Antwerpen) of thematische afbakening (AAM: de stad (Brussel) en de Franstalige architectuurcultuur. [zie ook hfdst. III. Het veld van architectuurarchieven] Het *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief speelt een belangrijke rol op het vlak van de sensibilisering rond onroerend en roerend architecturaal erfgoed en heeft een beduidende documentaire collectie uitgebouwd. Het speelt in functie daarvan ook een rol wat betreft de bewaring van architectuurarchieven. Daarnaast zijn er andere actoren die binnen een bredere archief- of erfgoedopdracht architectuurarchieven bewaren.

TOEKOMSTPERSPECTIEVEN

4.1 **Bewaren: bijzonder aandachtspunt voor veld van architectuurarchieven**

Alle instellingen die architectuurarchieven bewaren in Vlaanderen – zowel deze die archiefbeheer als hoofdopdracht hebben als de andere die besproken werden in dit onderzoek – hebben uiteenlopende doelstellingen en een verschillend (of onbestaand) acquisitieprofiel in verband met architectuurarchieven. De grootste gemene deler van deze bewaarplaatsen is dat zij allemaal architecturaal erfgoed ‘bewaren’. Het woord “bewaren” kent drie betekenissen: bijhouden, behouden en behoeden. Naast het blijvend houden hoort dus ook het aspect van conservatie en veiligheid, dit juist om dit bijhouden te kunnen waarmaken.

Vanuit de Vlaamse overheid werd er de laatste jaren op aangestuurd de bewaarde documenten en artefacten te ontsluiten voor een breed publiek, zoals ondermeer blijkt uit de mogelijkheden tot projectsubsidies in het archief- en Erfgoeddecreet. [zie hfdst. II. Schets van het beleidsveld] Deze accentverschuiving in het beleid wil een antwoord bieden op het idee van de ‘archiefinstelling als een gesloten burcht’. Ons onderzoek leert dat ook in het veld van de architectuurarchieven sommige erfgoedbeheerders de reflex hadden om stukken voor zichzelf te houden, afgeschermd van de rest van de wereld. Het aanzetten tot het publiek bekend maken van aanwinsten en collecties zoals de Vlaamse overheid doet, noodzaakt de erfgoedactoren om bewust met hun stukken om te gaan.

De accentverschuiving heeft er ook toe geleid dat meerdere actoren in het veld van de architectuurarchieven de voorbije jaren de nadruk leggen op publieksprojecten. Hoewel we het publiek maken van architectuurarchieven toejuichen (en we zeker geloven dat dit nog in toenemende mate moet gebeuren, [zie hfdst. IV, 8. Beperkte valorisatie]), willen we hier toch ook enkele kritische kanttekeningen bij maken. We merken op dat hierbij het gevaar dreigt dat het werk achter de schermen, de bewaring van de archiefbestanden in de schaduw geraakt. Bovendien dreigen de documenten en artefacten die door omstandigheden minder presentabel zijn hierdoor verwaarloosd te worden. Er bestaat immers een tendens om aandacht en middelen te besteden aan pronkstukken waarmee men kan uitpakken. Publieksopkomst wordt gelijkgesteld met succes. Dit gaat voorbij aan het basale archiefbeheer, de voorwerpen in de marge, de stukken die mogelijk een andere waarde hebben dan deze van de publiekstoegankelijkheid.

In het veld van de architectuurarchieven is het noodzakelijk dat er zowel op het vlak van het archiefbewaring, als op het vlak van de publiekswerking grote inspanningen worden geleverd. Naar onze mening moeten beide spo-

ren gelijktijdig worden ontwikkeld. Publiekswerking sensibiliseert archiefvormers en beheerders over de waarde van architectuurarchieven. Archiefbewaring vormt vanzelfsprekend de noodzakelijke basis voor een goede archiefwerking.

4.2 Mogelijke scenario's voor de bewaring van architectuurarchieven in de toekomst

In wat volgt maken we een robotfoto van een aantal mogelijke werksenario's voor het bewaren van architectuurarchieven in de toekomst. Op basis van ons onderzoek leveren we een evaluatie van hun vermogen om een antwoord te bieden op de aandachtspunten die we hierboven schetsten [zie hfdst. v, 3.3. Concrete aandachtspunten voor een acquisitieprofiel].

A. Vliegende archivarissen

De voorbije jaren werd op meerdere fora het scenario gelanceerd om de thematische archiefbescheiden – die door de verschillende werkingen binnen het Archiefdecreet worden blootgelegd – onder te brengen in de bestaande rijks- provinciale, stedelijke en gemeentelijke bewaarinstellingen. In een dergelijk scenario zouden de verschillende bewaarinstellingen een veelheid aan archieven opnemen en zouden 'vliegende archivarissen' (met gespecialiseerde thematische kennis) deskundigheid verlenen bij de selectie, inventarisatie en het beheer van het archief. Inhoudelijk wordt dit scenario beargumenteerd als een onderbrengen van verschillende lokale archieven binnen een bewaarinstelling die lokaal is ingebed.

Voordelen

- Detailonderzoek kan verder worden gevoerd tijdens prospectie en plaatsbezoeken
- Er wordt gebruik gemaakt van de opvangcapaciteit van de bestaande instellingen

Nadelen

- Deze piste wordt niet gesteund door het veld van archiefvormers. Bij architecten overheerst nog steeds de wens om hun archieven onder te brengen bij een 'representatieve' instelling gespecialiseerd in architectuur.
- Deze piste wordt evenmin gesteund door het veld van archiefbeheerders. Tijdens het onderzoek werd meermaals gepeild bij rijks- provinciale, stedelijke en gemeentelijke bewaarinstellingen om architectuurarchieven op te nemen, het aantal positieve reacties was uitermate beperkt.
- De opvangcapaciteit van bestaande instellingen is te beperkt om het aanbod architectuurarchieven op te vangen. Architecten zijn talrijk (6.400

- actieve architecten in Vlaanderen) en architectuurarchieven zijn omvangrijk.
- De kwalitatieve bewaring kan slechts worden gegarandeerd indien de bestaande archiefinstellingen op diverse niveaus (privaat- en publiek-rechtelijk/stedelijk, provinciaal, gemeenschaps- en federaal niveau) bijkomende budgetten ter beschikking krijgen.
 - Het opstellen van een overkoepelend acquisitieplan voor architectuurarchieven in Vlaanderen wordt bemoeilijkt omwille van de aandachtspunten die er bij de verschillende provinciale, stedelijke en gemeentelijke archieven gelden.
 - De bewaarinstellingen vallen onder de bevoegdheid van verschillende overheden wat de samenwerking bemoeilijkt.
 - Redundantie van bepaalde archiefbescheiden of –reeksen lijkt in dit scenario onvermijdelijk. Ons onderzoek leert dat archieven die werden gegeneerd door tijdgenoten (architecten, stedenbouwkundigen, binnenhuisarchitecten,...) vaak sterk op elkaar lijkende delen bevatten. De meest voor de hand liggende delen zijn de grote collecties tijdschriften en de dossiers met productinformatie (staalboeken, technische specificaties van installaties en systemen, folders,...) die door de archiefvormers worden bewaard. Tijdschriften en productinformatie zijn van groot belang binnen de praxis van architecten. De gelijkaardige reeksen zullen binnen dit scenario in veelvoud (bij elke archiefinstelling) worden bewaard.
 - De kennis over architectuurarchieven zal vasthangen aan personen, met name de ‘vliegende archivariissen’, en niet duurzaam worden vastgelegd binnen de context van een expertisecentrum.

Dit model is een minimumscenario, zowel qua financiële investering als qua personeelsbezetting en opslagcapaciteit. Het bestendigt ons inziens de huidige versnipperde situatie. Voor de architectuurarchieven die momenteel geen bewaarplaats vinden, is er binnen dit model evenmin plaats.

B. Provinciale architectuurarchieven

Reeds in 1987 werd geopperd om in elke provincie een archiefdepot op te richten voor architectuurarchieven, onder een provinciale bevoegdheid. Behalve in de Provincie Antwerpen vond deze oproep geen navolging. Tijdens het onderzoek (2004) werd bij verschillende provinciale overheden gepeild naar de wil om dit scenario nieuw leven in te blazen. Dit bleef echter zonder resultaat.

Voordelen

- Het versnipperde archieflandschap zou een duidelijkere structuur krijgen.

- Er zou voor elk archief een bewaarplaats voorhanden moeten zijn, daar waar nu problemen zijn in bv. de provincies Oost- en West-Vlaanderen.
- Het acquisitiebeleid zou gemeenschappelijk kunnen worden opgesteld voor alle provinciale depots.

Nadelen

- Dit scenario wordt niet gesteund door het archiefveld. De huidige actoren in het veld van de architectuurarchieven zien weinig heil in het creëren van vier extra bewaarinstellingen gespecialiseerd in architectuurarchieven.
- Ook de provinciën zijn niet te vinden voor dit scenario.
- Voor een dergelijke kleine oppervlakte als Vlaanderen lijkt het oprichten van vier nieuwe depots gespecialiseerd in architectuurarchieven (provincie Vlaams-Brabant, Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Limburg) een zware financiële investering.
- Verdubbeling van collecties en archiefstukken lijkt ook in dit scenario onvermijdelijk. De gelijkaardige reeksen tijdschriften, materiaaldocumentatie, bestekken etc. die in de archieven van tijdsgenoten zijn terug te vinden, zullen binnen dit scenario in veelvoud worden bewaard.
- De versnippering van het landschap blijft bestaan, zij het in mindere mate.
- Expertise moet in elke instelling apart worden opgebouwd. Indien er een goede samenwerking wordt nagestreefd kunnen er wel taken worden verdeeld: digitale expertise, inventarisatiestandaarden etc.

163

C. 'Gedeconcentreerde bundeling' met centraal depot

Een derde scenario duiden we met het principe van 'gedeconcentreerde bundeling'. Gedeconcentreerde bundeling is een ruimtelijk begrip dat uit de stedenbouw komt, waarbij "bundeling" staat voor het selectief concentreren van de groei van het wonen, het werken en andere maatschappelijke functies in de steden en kernen. Daarnaast houdt dit model rekening met het bestaande (gedeconcentreerde) spreidingspatroon en met de gespreid voorkomende dynamiek van de functies. Het is een strategie die door het (toekomstig) concentreren van activiteiten verdere versnippering van het landschap tegengaat en ook de druk op het buitengebied vermindert. Een dergelijke strategie lijkt ons ook aangewezen voor het veld van architectuurarchieven in Vlaanderen.

Het scenario dat we voorstellen neemt het bestaande bewaarpatroon in Vlaanderen als uitgangssituatie. De bestaande gedeconcentreerde verankering van sommige archiefvondsen wordt behouden. Of deze versnipperde verankering nu het resultaat is van eerder genomen specifieke initiatieven rond architectuurarchieven of van het feit dat architectuurarchieven behoren tot (en betekenis krijgen binnen) een bredere verzameling aan erfgoed,

binnen dit scenario blijft deze toestand onveranderd. Bestaande (kwalitatieve) bewaarplaatsen blijven bestaan en hiermee worden samenwerkingsverbanden aangegaan.

Het landschap wordt gecomplementeerd met een model van bundeling: een gespecialiseerde centrale archiefwerking en depot met expertisecentrum. Deze aanvullende depotwerking dient voor het opvangen van architectuurarchieven die niet binnen de bestaande bewaarcontext passen.

Voor de uitwerking van deze aanvullende depotwerking zijn twee opties mogelijk: ofwel wordt een nieuwe zelfstandige depotwerking uitgebouwd, ofwel wordt een partnerschap aangegaan met een bestaande bewaarinstelling. In het tweede geval worden de kosten voor het onderhoud en de uitbouw van een depotwerking gedeeld.

Het principe van de 'gedeconcentreerde bundeling' wil een alternatief bieden voor de bestaande toestand, zonder daarbij het reeds bestaande versnipperde landschap op te heffen. Het is dus geenszins de bedoeling de architectuurarchieven die vandaag grotendeels versnipperd worden bewaard te verzamelen op één plaats. Integendeel, we suggereren veeleer een model voor een beter beheer van architectuurarchieven in de toekomst.

Voordelen

- Vanaf de opstart van dit scenario wordt er een halt toegeroepen aan de verdere versnippering van het landschap van architectuurarchieven in Vlaanderen.
- Er wordt tegemoet gekomen aan het probleem van het schrijnende en acute gebrek aan een gespecialiseerde opvang voor specifiek, noodlijdend en kwetsbaar roerend architecturaal erfgoed.
- De kwalitatieve bewaring kan worden geoptimaliseerd. Binnen dit scenario kan er een state-of-the-art bewaarplaats voor architectuurarchieven worden uitgebouwd die ook als expertisecentrum optreedt en haar deskundigheid ter beschikking stelt van het brede veld.
- Bundeling en eenmalige installatie van de kwalitatieve infrastructuur die noodzakelijk is voor een goede bewaring (plannenkasten, opbergruimte voor maquettes,...) en consultatie (grootformaat leestafels) van de veelsoortige documenten en artefacten die in een architectuurarchief zijn terug te vinden. De concentratie van dure infrastructuur en installaties voor bewaring en consultatie is financieel te verantwoorden.
- De gelijkaardige reeksen tijdschriften, materiaaldocumentatie, bestekken etc. die in de archieven van tijdsgenoten zijn terug te vinden, zullen binnen dit scenario slechts eenmaal moeten worden bewaard. Een gespecialiseerd en centraal depot laat immers toe dat de reeksen tijdschriften worden ondergebracht in een 'centrale bibliotheek' en de dossiers met

productinformatie in een 'centraal documentatiecentrum' binnen het depot. Vanuit de verschillende archiefbestanden kunnen er dan verwijzingen worden gemaakt naar de delen in het centrale depot.

- Voor archiefvormers en archiefbeheerders zal er een duidelijk aanspreekpunt en een identificeerbare bewaarplaats ontstaan voor heel Vlaanderen.
- Het samenbrengen van architectuurarchieven op één locatie creëert een meerwaarde voor wat betreft de opbouw en verdieping van expertise op het vlak van inventarisatie, bewaaromstandigheden, valorisatie, auteursrecht, digitalisering,... De expertise zal het bestemmings- en acquisitieonderzoek vereenvoudigen. Gevoeligheden die leven bij archiefvormers en die eigen zijn aan het veld van de architectuurarchieven, zijn dan ook makkelijker gekend en kunnen bepaalde acties van de depotwerking bijsturen.
- Het creëert mogelijkheden voor transversaal onderzoek doorheen verschillende archiefbestanden. De onderzoeker verkeert in de mogelijkheid bepaalde archiefstukken fysiek naast elkaar te leggen en te vergelijken.
- Een centraal depot biedt goede garanties voor de uitwerking en implementatie van een acquisitie- en selectieprofiel. Enkel door de juxtapositie van verschillende archieven kan een goed beeld verkregen worden van wat representatief is voor Vlaanderen en wat niet. Om een representatieve doorsnede van de brede architectuur- en bouwcultuur te bepalen is er nood aan een centrale plaats waar materiaal comparatief kan worden geëvalueerd.
- Dit model wordt over het algemeen positief geëvalueerd door de archiefvormers (in casu de architecten en de architectuurverenigingen). Bij hen leeft de nood aan een representatieve actor die architectuurarchieven op een kwaliteitsvolle manier kan ontsluiten. Van die actor wordt ook verwacht dat die een zekere neutraliteit heeft. Architecten zien het bovendien als een prestigezaak hun archief onder te brengen in een instelling die vertrouwen inboezemt.
- Dit scenario laat toe dat er deskundigheid wordt opgebouwd binnen een instelling op basis van concrete praktijkgevallen.
- De mogelijkheid ontstaat om het centraal depot naast een hedendaagse architectuurwerking te plaatsen. Hierdoor kan de wederzijdse band tussen erfgoed en hedendaags debat volop operationeel worden gemaakt. Vanuit de reflectie over de hedendaagse gebouwde omgeving kan het belang van architectuurarchieven worden aangekaart en omgekeerd kan het roerende architecturaal erfgoed worden aangewend om inzicht te verschaffen in de denkkaders en ontwerpbenadering die aan de hedendaagse gebouwde omgeving ten grondslag liggen.

Nadelen

- De piste wordt niet gedragen door het volledige veld van de huidige archiefbeheerders.
- Ook het nieuwe centraal depot zal op termijn een bepaalde signatuur meedragen en wellicht zullen niet alle archiefvormers hiermee ‘affiniteit’ hebben.
- Investeren in gespecialiseerd personeel voor behoud en beheer blijft een voortdurende kost.

Van deze drie scenario's geniet het laatste zeker onze voorkeur. Hoewel het in eerste instantie ongetwijfeld een grote investering van middelen en mensen vraagt, biedt deze oplossing veruit de meest kwalitatieve en duurzame oplossing voor het veld van de architectuurarchieven. De noden in het veld van de architectuurarchieven zijn immers groot. We baseren onze suggestie onder meer op eerdere studies naar de wenselijkheid en haalbaarheid van een gespecialiseerde depotwerking, waarin als belangrijkste motief wordt aangehaald dat:

"...binnen verschillende groepen van erfgoedbezitters een gemeenschappelijk probleem rond het beheer en behoud van een specifieke erfgoed-, materiaal- of objectsoort wordt vastgesteld. Om aan het probleem van gebrek aan een gespecialiseerde opvang voor specifiek, noodlijdend en kwetsbaar erfgoed tegemoet te komen wordt geopteerd voor het scenario van de gespecialiseerde depotwerking, uitgebouwd op één locatie."³⁹¹

De concentratie van deskundigheid en de kostbare infrastructuur was trouwens ook het belangrijkste argument bij vergelijkbare situaties in het buitenland [zie referentiemodellen hfdst. II] waar gelijkaardige initiatieven ontstaan zijn.

De mogelijkheid tot koppeling van dit scenario aan een hedendaagse werking over architectuur verzekert bovendien dat het beheer en de ontsluiting van architectuurarchieven geen zaak wordt van 'romantisch' of 'geamuseerd' terugkijken naar het verleden, maar veeleer dat het een volwaardig element wordt van reflectie over de gebouwde omgeving, zowel bij het brede publiek als in professionele kringen. Deze koppeling van heden en verleden biedt een solide basis voor de verdere uitbouw van een volwaardige architectuurcultuur in Vlaanderen. Bovendien biedt ze naar onze mening de beste garantie tot een voortdurend appreciëren van – en investeren in – architectuurarchieven door toekomstige generaties.

Voetnoten

- ¹ In België werd in 1835 de Koninklijke Commissie voor Monumenten opgericht. De opdracht verruimde reeds in 1912 met landschappen – KCML. In 1976 werd het langverwachte “Decreet tot bescherming van Monumenten en Stads- en Dorpsgezichten” uitgevaardigd
Van Loo, A (ed.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003, pp. 220-221.
- ² Laermans, R.; Vos, I.; Gielen, P., *Erfgoedeffecten. Working Paper*, Recreatief Vlaanderen, Leuven, 2004, pp. 2-3.
- ³ Boylan, P., “The Development Gateway: a major new Internet resource for information and debate about culture, heritage and development issues” in: *Museum International*, 2002, nr. 215, p. 53.
- ⁴ Laermans, R.; Vos, I.; Gielen, P., *Erfgoedeffecten. Working Paper*, Recreatief Vlaanderen, Leuven, 2004, p. 4.
- ⁵ Smiers, J., *Abandoning copyright: a blessing for artists, art, and society*. Bron: <http://www.hku.nl/hku/show/id=95113>
- ⁶ Carpentier, N.; Cammaerts, B.; Van Oost, O., *Cultuur en ICT Verkennende analyses en gevalstudies 2002-2003*, Recreatief Vlaanderen, Leuven, 2003, pp. 6-7.
- ⁷ Bijker, W.; Peperkamp, B. (ed.), *Geëngageerde geesteswetenschappen. Perspectieven op cultuurveranderingen in een digitaliserend tijdperk*, Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid, Den Haag, 2002, p. 41.
- ⁸ <http://www.archined.nl>
- ⁹ <http://www.nai.nl>
- ¹⁰ <http://www.vlaams-bouwmeester.be>
- ¹¹ <http://www.vai.be>
- ¹² <http://www.archinform.de>
- ¹³ <http://www.artnet.com>
- ¹⁴ Zie bijvoorbeeld Featherstone, M. (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, Sage, Londen, 1990.
- ¹⁵ Bijker, W.; Peperkamp, B. (ed.), *op.cit.*, p. 37.
- ¹⁶ De Houwer, V., *Handleiding architectuurarchieven: inventarisatie*, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, Antwerpen, 2004, p. 21.
- ¹⁷ Ibidem
- ¹⁸ Overzicht van de geraadpleegde historiografische werken in bijlage 3.
- ¹⁹ Overzicht van de gecontacteerde instellingen en personen in bijlage 2.
- ²⁰ Ibidem
- ²¹ De folder werd verspreid onder alle ingeschreven Vlaamse architecten via het tijdschrift A+ (september 2004). Verder stuurden we de folder ook naar bibliotheken, archiefinstellingen, onderwijsinstellingen, architectuurverenigingen en overheidsdiensten.
- ²² Het CVAa was in 2004 en 2005 telkens aanwezig op de Cultuurmarkt te Antwerpen. In 2005 nam het CVAa deel aan de Erfgoeddag, in samenwerking met het Amsab-ISG te Gent.
- ²³ O.a. “Centrum Vlaamse Architectuurarchieven” in: *Binnenkrant Ons Heem*, 2004, nr. 3, pp. 1-2; Dubois, M., “Architectuur in Vlaanderen – vijf jaar Vlaams Bouwmeester” in: *Kunsttijdschrift*

- Vlaanderen, 2004, nr. 11, p. 308; Rinckhout, E., "Centrum Vlaamse Architectuurarchieven reageert 'Niet alleen Sint-Lukas helpen maar alle archieven' " in: *De Morgen*, 21 december 2004."Gezocht: architectuurarchieven" in: *SIWE nieuwsbrief*, 2005, nr. 20, p. 8. "Nieuwe ontwikkelingen bij VAI/CVAa en AMVC-Letterenhuis" in: *Courant*, 2005, nr. 74, p. 35.
- ²⁴ Avermaete, T.; Nevejans, A.; Provo, B., "Architectuurarchieven in kaart" in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, Antwerpen, VVBAD, 2004, nr. 4, pp. 15-18.
- ²⁵ Lezing op de studiedag van de VVBAD, september 2004 door Annelies Nevejans: *De waarde van architectuurarchieven: tussen cultuur en commercie*; Lezing op de studiedag Meten is weten, FoKAV, 29 april 2005 door Tom Avermaete: *'Papieren bouwsels. Op zoek naar architecturaal erfgoed in Vlaamse congregatiearchieven'*; Lezing op de studiedag Bedreigd en Gered, KADOC en CVAa, 27 mei 2005 door Tom Avermaete: *Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven en de archieven van privé-architecten*; Lezing op de Contactavond voor roerend kerkelijk erfgoed, Provincie Oost-Vlaanderen, 5 december 2005 door Tom Avermaete: *Gebouwen in dozen*.
- ²⁶ Het FoKAV werkt aan een Digitale Bestandsinventaris Kerkelijke Archieven (DiBIKAV). Via een enquête worden gegevens over religieuze instituten en hun archieven op een gestructureerde manier opgevraagd en verwerkt in de digitale databanken ODIS en Archiefbank Vlaanderen. Voor informatie met betrekking tot belangrijke deelcollecties van het archief, het boekenbezit en het kunstpatrimonium werkt het FoKAV samen met andere organisaties, respectievelijk het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (architecturale erfgoed), Resonant (muzikale erfgoed), het Project identificatie en onderzoek van Bewaarbibliotheken in de provincie Antwerpen (boekenbezit) en het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (kunstpatrimonium).
- ²⁷ De werking van het Designarchief Vlaanderen richt zich op dit segment van de privaatrechtelijke archieven. Het Designarchief verzamelt en registreert informatie en documentatie over design en over vormgevingsarchieven.
- ²⁸ Informatiebrochure Cultureel Erfgoed, mei 2001, p. 5.
- ²⁹ *Cultuur & vrije tijd, een lokaal praktijkboek*, september 2004, p. 5. B/1.
- ³⁰ <http://www.nationaalarchief.nl/archiefbeheer/archiefbeleid/centra>
- ³¹ http://www.wvc.vlaanderen.be/regelgevingcultuur/wetgeving/culterfgoed/erfgoeddecreet_bekrachtiging_070504.doc
- ³² Voor de periode 2005-2008 worden de volgende convenantsteden gesubsidieerd: Antwerpen, Brugge, Gent, Hasselt, Ieper, Kortrijk, Leuven, Mechelen, Meetjesland, Sint-Truiden, Tongeren en het Land van Waas. De erfgoedcel Brussel wordt betaald via de Vlaamse Gemeenschapscommissie.
- ³³ De Keyser, B., *In de zon en in de schaduw. Gemeentearchieven in het Vlaamse erfgoedbeleid (Archiefkunde 7)*, VVBAD, Berchem, 2004, pp. 62-63.
- ³⁴ http://www.vcv.be/pdf/1_1/niveau11beleidculterfgoed.pdf
- ³⁵ "Beleidsbrief Cultureel Erfgoed" in: *Informatiebrochure Cultureel Erfgoed*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, mei 2001, p. 6.
- ³⁶ http://www.wvc.vlaanderen.be/regelgevingcultuur/wetgeving/culterfgoed/archiefdecreet_19072002_gecoord_tekst.pdf
- ³⁷ *Handleiding bij het Erfgoeddecreet en het Archiefdecreet*, Ministerie van de Vlaamse Gemeen-

- schap, Afdeling Beeldende Kunsten en Musea, Brussel, 2005, p. 87.
(<http://www.wvc.vlaanderen.be/erfgoed/documenten/handleiding%20V2%2020051025.pdf>)
- ³⁸ Cijfermateriaal over de invoerders, de ingevoerde en vrijgegeven beschrijvingsfiches en de aanmeldingen van private archieven via de website van Archiefbank kon in dit rapport nog niet worden opgenomen daar het jaarverslag 2005 van Archiefbank Vlaanderen nog niet gepubliceerd is.
- ³⁹ *Handleiding bij het Erfgoeddecreet en het Archiefdecreet*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Beeldende Kunsten en Musea, Brussel, 2005.
- ⁴⁰ Wet van 24 juni 1955, gepubliceerd in het Belgisch Staatsblad op 12 augustus 1955.
- ⁴¹ http://www.law.kuleuven.ac.be/icri/david/B_Bewaren_en_recht.php
- ⁴² Waals decreet van 6 december 2001 betreffende de openbare archieven.
- ⁴³ Enkele voorbeelden: het Algemeen Rijksarchief werkt met *Archeion*; het Stadsarchief Gent en Dendermonde werken met *Dulle Griet*.
- ⁴⁴ <http://www.wvc.vlaanderen.be/erfgoed/topstukken/lijst.htm>
- ⁴⁵ Toelichting bij het decreet, <http://www.wvc.vlaanderen.be/erfgoed>
- ⁴⁶ *Voor het eerst in kaart gebracht: topstukken uit archieven en bibliotheken*, lezing op de persconferentie Topstukken uit archieven en bibliotheken georganiseerd door de VVBAD op 22 april 2004.
- ⁴⁷ Voorbeelden van essays waarin het beleid of het ontbreken ervan, het algemene klimaat onder de loep wordt genomen: Heynen, H., "Ter inleiding. De plaats van architectuur in Vlaanderen" in het *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1994-95*, Strauven, F., "inleiding" in het *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1996-97*, Van Syngel, K., "De strijd om de opdracht" in het *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1998-99*.
- ⁴⁸ <http://www.cultuurnet.be/front/webpagina.jsp?id=22129>
- ⁴⁹ Mail Helena Vansteelant, Administratie Cultuur d.d. 29.03.2006.
- ⁵⁰ Zie Bijlage 7 (Overzicht toegekende subsidiebedragen in het Subsidiereglement voor architectuur en vormgeving 1995-2004)
- ⁵¹ 3.229.000 BEF in 1995, 5.835.000 BEF in 1996, 3.840.000 BEF in 1997, 2.600.000 BEF in 1998, 5.852.692 BEF in 1999.
- ⁵² Jaarverslagen VAi
- ⁵³ Wouters, E. (ed.), *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 00/01*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 2002, p. 285.
- ⁵⁴ Mail Jos Vandenbreeden, directeur *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief, d.d. 14.03.2006.
- ⁵⁵ Ibidem, citaat brief Jan Verlinden, afdelingshoofd administratie Cultuur, aan het *Architecture Archive* Sint-Lukasarchief d.d. 23.12.2002.
- ⁵⁶ *Jaarverslag 2001* – Afdeling Beeldende Kunst en Musea, p. 44.
- ⁵⁷ *Jaarverslag 2002* – Afdeling Beeldende Kunst en Musea, p. 52.
- ⁵⁸ Wouters, E. (ed.), *op. cit.*, p. 8.
- ⁵⁹ Van Syngel, K.; Van Broeck, L., *Eindrapport Voorstudie voor de oprichting van een centrum voor architectuur en vormgeving*, Heverlee, 2000.
- ⁶⁰ De vermelde archieven vormen slechts een greep uit architectuurarchieven wereldwijd. Deze selectie werd overgenomen uit: Blanco, M. (ed.), *Architectural Archives. Documents for Debate*,

- Proceedings 1st International Congress on Architectural Archives, ICA/SAR, Alcalá de Henares (Madrid), 2004, pp. 41-48.
- ⁶¹ Idem, p. 64.
- ⁶² Ford, H.; Sawyers, B., *International Architecture Centres*, Wiley-Academy, London, 2003, p. 162.
- ⁶³ <http://www.nagele.nl/museum/minindex.html>
- ⁶⁴ <http://www.arcam.nl>
- ⁶⁵ <http://www.archi.fr/IFA/index.php?g=10>
- ⁶⁶ "Archives d'Architecture du XXe siècle de l'Institut Français d'Architecture» in: *Colonnes*, numéro hors série: janvier 1991.
- ⁶⁷ <http://www.riba.org>
- ⁶⁸ Ford, H.; Sawyers, B., *op. cit.*, p. 127.
- ⁶⁹ Gesprek Charles Hind, Head of the Special Collections V&A/RIBA, d.d. 19-05-2005, London.
- ⁷⁰ Ford, H.; Sawyers, B., *op. cit.*, pp. 180-183.
- ⁷¹ Geen financiële gegevens beschikbaar
- ⁷² Ford, H.; Sawyers, B., *op. cit.*, pp. 144-146.
- ⁷³ <http://cca.qc.ca/pages/Niveau2.asp?page=survol&lang=eng>
- ⁷⁴ Geen financiële gegevens beschikbaar
- ⁷⁵ <http://www.columbia.edu/cu/lweb/indiv/avery>
- ⁷⁶ Ford, H.; Sawyers, B., *op. cit.*, p. 189.
- ⁷⁷ <http://www.wvc.vlaanderen.be/regelgevingcultuur/wetgeving/kunstendecreet>
- ⁷⁸ http://www.wvc.vlaanderen.be/regelgevingcultuur/wetgeving/kunstendecreet/overzicht_subsidies/index.htm
- ⁷⁹ <http://www.antwerpenaverechts.be>
- ⁸⁰ <http://permeke.antwerpen.be/Partners/antwerpenaverechts.htm>
- ⁸¹ <http://www.archipelvzw.be>
- ⁸² <http://www.culturelestudies.be/student/nieuwemedia/organisaties.htm>; <http://www.lab-au.com>
- ⁸³ <http://www.oostendewerft.be>
- ⁸⁴ Victor Broos, *de kracht van het alledaagse*, Stichting Stad en Architectuur, Leuven, 2002.
- ⁸⁵ http://www.wvc.vlaanderen.be/regelgevingcultuur/wetgeving/kunstendecreet/kunstendecreet_notavR_24062005.doc
- ⁸⁶ http://www.vai.be/CVAa/nl/activ/activ_detail.asp?id=1&subvar=proje
- ⁸⁷ <http://awi.vlaanderen.be/beleid/index.php?id=114>
- ⁸⁸ Zie Bestedingsanalyse 1991-2000 en Bestedingsanalyse 2000-2004 van het FWO. <http://sun.fwo.be/page10.php>
- ⁸⁹ <http://www.fwo-vlaanderen.be/subsidiewijzer/subsidiewijzer3.jsp?nr=193>
- ⁹⁰ <http://www.psw.ugent.be/comwet/wgfilmtv/wgfilm&tvNL/onderzoek/LCV.php>
- ⁹¹ <http://www.odis.be>
- ⁹² Eind 2005 omvatte de databank reeds 100900 steekkaarten, waarvan 3486 steekkaarten voor archiefmateriaal. Zowat 40 % daarvan is publiek toegankelijk. De overige 60 % is omwille van privacy, onvolledigheid,... enkel toegankelijk voor de leden van de gebruikersgroep van ODIS. Momenteel wordt een gebruikersgroep voor ODIS ontwikkeld via een vzw-structuur, die vanaf het voorjaar van 2006 operationeel zou moeten zijn. De invoerders zijn gebonden aan een aan-

tal regels door middel van een contract, betalen het gebruiksrecht van de databank en een bijdrage voor het technische onderhoud ervan. Momenteel telt ODIS 83 individuele invoerders, werkzaam bij een van de volgende instellingen: ADVN, Amsab-ISG, KADOC, Liberaal Archief, AMVB, CVAa en FoKAV.

⁹³ General International Standard Archival Description (ISAD(G)) en International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families (ISAAR(CPF))

⁹⁴ De Keyser, B., *op. cit.*, pp. 75-76.

⁹⁵ De Houwer, V.; Van Impe, E. en Verpoest, L. *Handleiding architectuurarchieven : inventarisatie*. Antwerpen, CVAa/VAI, 2004, 164 p.

⁹⁶ http://www.associatie-antwerpen.be/main.aspx?c=*AA&n=39067

⁹⁷ Voor een analyse van PWO onderzoek bij hogescholen zie: Inventarisatie van het projectmatig wetenschappelijk onderzoek en de maatschappelijke dienstverlening, rapport in opdracht van de Vlaamse Hogescholenraad, Brussel, 2000.

⁹⁸ <http://www.iwt.be>

⁹⁹ <http://rhodia.erfgoed.net/sdx/inventaris/index.xsp>

¹⁰⁰ http://www.vioe.be/nl/index.cgi?s_id=6&id=67&basis=|6|67

¹⁰¹ <http://www.vioe.be/nl/index.cgi?id=215&nav=true>

¹⁰² Strauven, F., "Het architectuurbeleid in Frankrijk en Nederland" in: Heynen, H., *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1994-95*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996, pp. 64-65.

¹⁰³ http://www.nai.nl/pagpdfs/NAi_beleidsplan_2005-2008.pdf

¹⁰⁴ <http://www.archfonds.nl>

¹⁰⁵ <http://www.belvedere.nu/index.php?pid=1>

¹⁰⁶ http://www.nai.nl/pagpdfs/NAi_beleidsplan_2005-2008.pdf

¹⁰⁷ http://www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOP_5SMFNL

¹⁰⁸ <http://www.ontwerpwedstrijden.nl/hoofdmenu.html>

¹⁰⁹ <http://www.prinsbernhardcultuurfonds.nl/>

¹¹⁰ <http://www.mondriaanstichting.nl/>

¹¹¹ E-mail van M. Willinge, hoofd collectie NAI, d.d. 13-04-2006.

¹¹² In artikel 4 van de wet van 20 februari 1939 betreffende de bescherming van de titel en het beroep van architect wordt bepaald dat voor alle bouwwerken waarvoor een bouwvergunning vereist is, de medewerking van een architect verplicht is.

¹¹³ Voor 1939 was het beroep van architect onbeschermd en kon in theorie iedereen een bouwvraag indienen. Evenwel dienden voornamelijk personen die de titel van architect of bouwmeester droegen, en meestal in het bezit waren van een diploma na studies aan de Koninklijke Academie of de Sint-Lucasscholen, de aanvraag in. Soms echter gebeurde het ook dat aannemers, metselaars of andere personen een dossier opstelden. Tussen 1938 en 1942 startte de Orde van architecten met een regularisatieprocedure. Architecten dienden een dossier in te dienen met informatie over hun opleiding, hun gerealiseerde werken etc. om in aanmerking te komen om een immatriculatienummer te ontvangen. Deze dossiers worden bewaard in het archief van de Orde van Architecten (gesprek Leen Meganck, doctorassistent vkgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen UGent, d.d. 28.03.2006)

¹¹⁴ <http://www.ordredesarchitectes.be/nl>

- ¹¹⁵ E-mail van Martine Jacobs, d.d. 12-09-2005.
- ¹¹⁶ *Gids voor de jonge architect*, Orde van Architecten, 2001, p. 64.
- ¹¹⁷ *Gids voor de jonge architect*, p. 64.
- ¹¹⁸ http://www.archi.fr/AAE/fichiers/t_pdf/16/pdf_fichier_en_Prescriptions_neer_version_web.pdf
- ¹¹⁹ *UNICLASS: Unified classification for the construction industry*. – London : RIBA Publications, 1997. (model om een classificatieschema voor op kantoor uit te tekenen)
- ¹²⁰ http://www.archi.fr/AAE/fichiers/t_pdf/16/pdf_fichier_en_Prescriptions_neer_version_web.pdf
- ¹²¹ <http://www.cobosystems.be>
- ¹²² Het NAI maakt daarbij gebruik van een schenkingsovereenkomst waarbij wordt bepaald dat de schenker bijvoorbeeld materiaal uit diens eigen archief kan ontlene zonder aan de gebruikelijke (museale) bruikvoorwaarden te hoeven voldoen. Zij hoeven dan ook geen verzekering af te sluiten, maar zijn wel zelf verantwoordelijk voor het materiaal.
- ¹²³ <http://www.samynandpartners.be/#>
- ¹²⁴ Levenscyclus van archiefmateriaal: de levenscyclus van archiefmateriaal is een archiefconcept dat de levensduur van een elektronisch dan wel papieren bescheid beschrijft, van het moment waarop het wordt aangemaakt of ontvangen tot zijn definitieve indeling. De levenscyclus van archiefmateriaal wordt in de volgende stadia of fasen ingedeeld: aanmaken/ontvangen, indelen, waarden en selecteren, bewaren en vernietigen.
- ¹²⁵ Mailing d.d. 12-10-2005, Beel architecten, Marie-José Van Hee, BLAF architecten, Robbrecht & Daem architecten.
- ¹²⁶ <http://www.b-rail.be/corp/N/history/moreinfo/archive>
- ¹²⁷ Bij wijze van voorbeeld: de standaard inhoud van een bouwdoos bij de Vlaamse Huisvestingsmaatschappij ziet er als volgt uit:
- projectdossier: de VHM moet zijn goedkeuring geven voor het project, nog voor er aan de ontwerpfase begonnen wordt. De VHM doet immers de controle van de financiële kant van de zaak. Dit projectdossier omvat documenten met betrekking tot het kadaster, de ligging van het terrein, subsidiëring van het project, de toelating van stedenbouw, infrastructuurwerken,...
 - ev. een exemplaar van het contract met de architect
 - ontwerpdoos: dit dossier omvat eventueel een aantal schetsen, maar zeker een voorontwerp. Dit voorontwerp moet goedgekeurd worden door de VHM vóór de bouwaanvraag.
 - uitvoeringsdossier: de VHM moet een machtiging verlenen en onder meer de kostprijs van het project bewaken.
 - bouwaanvraagdossier: dit dossier wordt meestal niet aan de VHM toegestuurd en de VHM bewaart het dan ook niet
 - bevestiging van de bouwaanvraag
 - documenten betreffende de toewijzing aan de aannemer(s). Deze toewijzing van de opdracht moet goedgekeurd worden door de VHM (laagste bieder toewijzing)
 - inschrijvingsdossier van de aannemer
 - er worden geen as-built-plannen bewaard door de VHM. Men gaat er van uit dat de SHM's

- dat wel doen, maar in de praktijk is dat alvast geen routine en de aannemers houden ook niet alles bij
- documenten met betrekking tot de oplevering van het gebouw: de VHM controleert de eindafrekening, want de VHM functioneert ook als bank voor de SHM's
 - eventuele inspectieverslagen van medewerkers van de VHM op de werf
- (bron: verslag bezoek d.d. 15.02.2005)
- ¹²⁸ Door de federalisering van de overheidsdiensten werden de Nationale Maatschappij voor de Huisvesting (NMH) en de afdeling Huisvesting van de Nationale Landmaatschappij (NLM) opgeheven. Uit beide diensten werd in 1988 de Vlaamse Huisvestingsmaatschappij (VHM) opgericht. De lokale sociale huisvestingsmaatschappijen (SHM) zijn ontstaan uit gemeentelijke initiatieven (één of meer gemeentebesturen) en hebben de vorm van handelsvennootschappen, maar zijn tegelijkertijd net zoals de VHM, openbare diensten. Momenteel bestaan er 116 lokale huisvestingsmaatschappijen in Vlaanderen.
- ¹²⁹ Archives d'Architecture Moderne, archief Victor Bourgeois.
- ¹³⁰ Archief met betrekking tot deze woonwijk wordt beheerd door de sociale huisvestingsmaatschappij Wonen te Zelzate.
- ¹³¹ Prospectiebezoeken aan de VHM te Brussel, Dijledal te Kessel-Lo en Elk zijn huis te Tervuren. Het Rijksarchief Beveren bewaart twee archieven van lokale huisvestingsmaatschappijen: Volkswelzijn te Sint-Gillis-Dendermonde, Geluk in ons Huis te Baasrode.
- ¹³² http://stadsarchief.antwerpen.be/Unrestricted/Folder.aspx?document_id=09041acf80000eb5&format=pdf
- ¹³³ Strauven, F., "Overheidsopdrachten in België en in Vlaanderen", in: *Jaarboek architectuur Vlaanderen 94-95*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996, pp. 32-33.
- ¹³⁴ Het provinciearchief Antwerpen en het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen bereiden momenteel een tentoonstelling (opening september 2006) en publicatie voor over het ambt van de provinciale architecten die tot ca. 1970 actief waren in Antwerpen.
- ¹³⁵ <http://www.vai.be>
- ¹³⁶ <http://www.vlaamsbouwmeester.be>
- ¹³⁷ <http://www.desingel.be>
- ¹³⁸ <http://www.stadenarchitectuur.be>
- ¹³⁹ Dubois, M. "Algemeen opzet van het jaarboek" in: *Jaarboek architectuur Vlaanderen 1990-1993*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1994, p. 12.
- ¹⁴⁰ Strauven, F. "Stichting Architectuurmuseum" in: Van Loo, A. (ed.), *op. cit.*, p. 519.
- ¹⁴¹ De Stichting Interieur is verantwoordelijk voor de organisatie van de tweejaarlijkse internationale designbiënnale Interieur in Xpo Kortrijk.
- ¹⁴² *Rapport Vormgeving in Vlaanderen en Brussel*. D-science lab, Antwerpen, 2003, p. 20.
- ¹⁴³ *Nota architectuur en vormgeving*, Administratie Cultuur en Vlaams Architectuurinstituut, 2004, p. 4.
- ¹⁴⁴ <http://www.bondvlaamsearchitecten.be/>
- ¹⁴⁵ Mailing d.d. 28.03.2006.
- ¹⁴⁶ Mail Jos Vandenbreeden, directeur *Architecture Archive* – Sint-Lukasarchief d.d. 14.03.2006.
- ¹⁴⁷ Van De Perre, D., *Op de grens van twee werelden. Beeld van het architectuuronderwijs aan het*

- Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*, Provincie Oost-Vlaanderen, Gent, 2003, p. 125.
- ¹⁴⁸ 'Sint-Lukasarchief staat op straat', in: *De Standaard*, 24.02.2000.
- ¹⁴⁹ *Brussel Breken Bouwen* (1979), *RIBA* (1980), *Brussel Straten en Stenen* (1982), *Le Corbusier* (1987), *Transfiguration* (1989), *profiel van een architect Philippe Samyn* (1989), *Horta* (1996-'97).
- ¹⁵⁰ <http://www.redhetmodernisme.be>
- ¹⁵¹ Van Loo A. (ed.), *op. cit.*, p. 508.
- ¹⁵² *Bouwen door de Eeuwen heen in Vlaanderen. Een inventaris van het cultuurbezit in België* (voor een overzicht van de verschenen boekdelen zie: <http://www.monument.vlaanderen.be/vioe/nl>).
- ¹⁵³ <http://www.monument.vlaanderen.be/aml/nl/index.html>
- ¹⁵⁴ http://www.vioe.be/nl/index.cgi?s_id=6&id=70&basis=|6|48|70
- ¹⁵⁵ Laureys D. (ed.), *Bouwen in beeld – De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Provinciebestuur Antwerpen – Brepols, Antwerpen/Tielt, 2004, p. 10.
- ¹⁵⁶ Laureys D. (ed.), *op. cit.*, pp. 10-11.
- ¹⁵⁷ Mail Anthony Demey d.d. 15.03.2006.
- ¹⁵⁸ *Entreprises Générales de Travaux Immobiliers*. Engetrim is de voortzetting van de Maatschappij voor het Bouwen van Burgerhuizen die werd opgericht om de wijk Zurenborg in Antwerpen te urbaniseren. Grieten, S., "Engetrim" in: Laureys, D. (ed.), *op. cit.*, p. 196.
- ¹⁵⁹ De K.M.B.A. is de oudste architectenvereniging van België. In 1980 smolt de K.M.B.A. samen met de Vlaamse Architectenvereniging onder de naam Architectenunie. Laureys, D., "Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen" in: Laureys, D. (ed.), *op. cit.*, p. 216.
- ¹⁶⁰ De Schelde-Dijle vzw werd opgericht om als overkoepelend en coördinerend orgaan een aantal universitaire studiecetra en specialisten in één of andere wetenschappelijke discipline te laten samenwerken aan een streeksurvey over de ruimtelijke ordening en ontwikkeling van de regio's Antwerpen en Mechelen. Het archief biedt een zeer goed zicht op de achterliggende ideeën en besluitvorming betreffende ruimtelijke ordening en stedenbouw. Spitaels, E., "Schelde-Dijle v.z.w." in: Laureys, D. (ed.), *op. cit.*, p. 231.
- ¹⁶¹ Het APA krijgt een deel van het budget van de dienst cultureel erfgoed afhankelijk van de lopende projecten.
- ¹⁶² De oude orde is de orde die oorspronkelijk in het archief werd aangebracht door de archiefvormer. Coppens, H., *De ontsluiting van archieven*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1997, p. 69.
- ¹⁶³ <http://www.sint-lukasarchief.be>
- ¹⁶⁴ <http://www.fondationlecorbusier.asso.fr>
- ¹⁶⁵ <http://jsp.vlaamsparlament.be/htmldocs/htm-vrg/284858.html>
- ¹⁶⁶ <http://www.wvc.vlaanderen.be/erfgoed/projecten/overzicht2004.htm>
- ¹⁶⁷ Rinckhout, E., 'Sint-Lukasarchief sluit deuren voor publiek', in: *De Morgen*, 16-12-2004, p. 19.
- ¹⁶⁸ <http://www.wvc.vlaanderen.be/erfgoed/documenten/0509%20NieuwsbrInfo%20Culterf.pdf>
- ¹⁶⁹ Hendrickx, K., 'Noodhulp voor het Sint-Lukasarchief in Brussel', in: *De Morgen*, 17-12-2004, p. 31.
- ¹⁷⁰ Info over het aantal bezoekers per jaar werd niet verstrekt.
- ¹⁷¹ Van Loo A. (ed.), *op. cit.*, p. 123.
- ¹⁷² Blanco, M. (ed.), *op. cit.*, pp. 44-45.

- ¹⁷³ Culot, M.; Van Loo, A. (ed.), *Musée des Archives d'Architecture Moderne*, AAM, Bruxelles, 1986, dl. 1 /
Culot, M.; Hennaut, E.; Liesens, L. (ed.), *Archives d'architecture Moderne. Catalogue des Collections*, AAM, Bruxelles, 1999, dl. 2.
- ¹⁷⁴ Van Loo, A. (ed.), *op. cit.*, pp. 123-124.
- ¹⁷⁵ http://www.civa.be/sub/04.aspx?content=&uc=C04_3
- ¹⁷⁶ www.aam.be
- ¹⁷⁷ <http://archives.lacambre-archi.be>
- ¹⁷⁸ Verpoest, L. "Architectuuronderwijs" in: Van Loo, A. (ed.), *op. cit.*, .Antwerpen, 2003, p. 531.
- ¹⁷⁹ Charles, L.; Everaert, G.; Laleman, M.C.; Lievois, D., *Erf, huis en mens, Huizenonderzoek in Gent*, Stadsarchief Gent / Stichting Mens en cultuur, Gent, 2001, p. 95.
- ¹⁸⁰ http://www.diksmuide.be/file_uploads/1102.DOC?_vs=0_N
- ¹⁸¹ Charles, L.; Everaert, G.; Laleman, M.C.; Lievois, D., *op. cit.*, 2001.
- ¹⁸² http://www.cevi.be/cevi/site_v2/producten/tgv/pdf/perstekst_huizenonderzoekbrugge.pdf
- ¹⁸³ Uitzonderlijk hebben stadsarchieven fiches opgesteld waarop alle verwijzingen naar bouw-aanvragen van éénzelfde architect, staan. In het Stadsarchief Brugge is dit bijvoorbeeld het geval voor Huib Hoste. Ook in het Antwerpse stadsarchief bestaan overzichten per architect.
- ¹⁸⁴ *Bouwen door de Eeuwen heen in Vlaanderen. Een inventaris van het cultuurbezit in België* (voor een overzicht van de verschenen boekdelen zie: <http://www.monument.vlaanderen.be/vioe/nl>).
- ¹⁸⁵ Er zijn onder meer belangrijke hiaten in de reeks bouwvergunningen voor de gemeenten Geel, leper, Oostende.
Mail d.d. 12.05.2004 van Michel De Bont (Stadsarchief Geel). Verslag prospectiebezoek Stadsarchief leper, d.d. 7.07.2004, door Tom Avermaete en Annelies Nevejans. Verslag telefonisch contact Stadsarchief Oostende.
- ¹⁸⁶ Maréchal, G. (ed.), *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijnen en advies*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1990, vol. 2, pp. 71-73.
- ¹⁸⁷ De stads- en gemeentearchieven werden aangeschreven in de periode april-augustus 2004.
- ¹⁸⁸ De Keyser, B., *op. cit.*, pp. 117-123.
- ¹⁸⁹ <http://www.gent-door-de-jaren.be/Welkom/html/print.php?sid=49>
- ¹⁹⁰ Onder meer de atlassen Van Lokeren, Vander Haeghen en Roelandt werden aangekocht. Schenkingen kwamen er van De Vigne, Van Loo en Heins. Charles, (L.); Everaert, (G.); Laleman (M. C.) en Lievois, (D.) (ed.), *op. cit.*, p. 89.
- ¹⁹¹ Cf. Oprachtoomschrijving op website van het Rijksarchief: <http://arch.arch.be>.
- ¹⁹² Archiefdecreet, art. 4.
- ¹⁹³ Decreet van 27 juni 1985.
- ¹⁹⁴ <http://kadoc.kuleuven.be/nl/orga/over.htm>
- ¹⁹⁵ Enkele voorbeelden: De Maeyer, J. (ed.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914*, KADOC, Leuven, 1988. *Neostijlen in de negentiende eeuw. Zorg geboden?* KADOC, Leuven, 2002. *Joris Helleputte (1852-1925), architect en politicus. Biografie. Oeuvrecatalogus*, KADOC, Leuven, 1998.
- ¹⁹⁶ 'Bedreigd en gered'. Studiedag over architectuur- en atelierarchieven. (d.d. 27.07.2005)
- ¹⁹⁷ <http://kadoc.kuleuven.be/nl/orga/jv/jv2004.pdf>

- ¹⁹⁸ Informatiebrochure Cultureel Erfgoed, december 2004, p. 26.
- ¹⁹⁹ Op basis van dit archief werd het boekje 'Rode Daken. De Goede Werkmanswoning 75 jaar' gepubliceerd. Van Causenbroeck, B. *Rode Daken. De Goede Werkmanswoning 75 jaar*. Amsab, Gent, 1998.
- ²⁰⁰ Het AMVC-Letterenhuis werd in 1933 opgericht als 'Museum van de Vlaamsche Letterkunde'. De collectie van dit nieuwe museum bestond o.m. uit het Conscience-archief en het legaat Hugo Verriest. In 1945 kreeg de instelling de benaming Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC). http://museum.antwerpen.be/amvc_letterenhuis
- ²⁰¹ <http://www.monument.vlaanderen.be/braem/nl/erfgoed.htm>
- ²⁰² <http://www.hortamuseum.be>
- ²⁰³ <http://www.soane.org>
- ²⁰⁴ Cohen, J.;Thomaes, J., *Jacques Dupuis. L'Architecte, La Lettre Volée / Communauté française de Belgique*, Brussel, 2000, p. 13.
- ²⁰⁵ "fonds: Fonds Raymond Lemaire. 1921-1997. -. (BE / 212934 / P 225)" in: *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders* [online], record nr. 3401, 12 april 2005.
- ²⁰⁶ Stephan Mortier was onder meer provinciaal architect van Oost-Vlaanderen (1889-1923). Hij werd opgeleid tot beeldhouwer en architect aan de Sint-Lucasschool te Gent. Verpoest, Luc. "Mortier, Stephan" in: Van Loo, A. (ed.), *op. cit.*, p. 428.
- ²⁰⁷ Hendrik Geirnaert behaalde het diploma van architect aan de Sint-Lucasschool in Gent en gaf nadien meer dan 45 jaar lang les aan deze instelling. Naast zijn loopbaan als lesgever was hij betrokken bij de uitbreiding en restauratie van verschillende kerken in Oost-Vlaanderen. Coomans, Thomas. "Geirnaert, Hendrik" in: Van Loo, A. (ed.). *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003, p. 315.
- ²⁰⁸ Pieter Van Kerkhove was de eerste architect die afstudeerde aan de Sint-Lucasschool in Gent. Van 1879 tot 1889 was hij provinciaal architect van Oost-Vlaanderen. Verpoest, Luc. "Van Kerkhove, Pieter" in: Van Loo, A. (ed.). *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003, p. 567.
- ²⁰⁹ Lezing *De collecties van de Sint-Lucasschool Gent: een stand van zaken* van Godfried Kwanten (KADOC) op de studiedag *Bedreigd en Gered*, 27 mei 2005, georganiseerd door het KADOC en het CVAa. Kwanten, G., "Een monument onthuld. Het historisch patrimonium van de Sint-Lucasschool Gent" in: *KADOC Nieuwsbrief*, 2005, nr. 9-10, p. 6.
- ²¹⁰ Lampo, J., "Departement Audiovisuele en Beeldende Kunst – campus Academie, Departement Architectuur – campus Henry van de Velde Instituut, Departement Productontwikkeling – campus Productontwikkeling" in: *Schatten uit de bibliotheek van de Hogeschool Antwerpen*, Hogeschool Antwerpen-Pandora, Antwerpen, 1996, pp.13-14.
- ²¹¹ Prospectiebezoek aan de Hogeschool Antwerpen, Departement Architectuur d.d. 27.04.2004.
- ²¹² Omwille van de privacy worden hier geen namen vrijgegeven.
- ²¹³ Met dank aan Johan Lagae voor het verstrekken van deze informatie. Voor een selectieve bibliografie en contactadressen, zie bijlage 5.
- ²¹⁴ De website <http://www.kadoc.be> biedt toegang tot verschillende databases: o.a. het KADOC-archief, Archiefbank Vlaanderen (<http://www.archiefbank.be>) en de ODIS-databank (<http://www.odis.be>)
- ²¹⁵ <http://www.jezuieten.org>

- ²¹⁶ <http://www.archief-museum.zvl.org>
- ²¹⁷ <http://www.africamission-mafr.org/archivesdocgb.htm>
- ²¹⁸ <http://www.monasteria.org>
- ²¹⁹ Projectmedewerker: Bram Cleys.
- ²²⁰ <http://www.diplomatie.be/nl/archives>
- ²²¹ Lagae, Johan, "Kongo zoals het is". *Drie architectuurverhalen uit de Belgische kolonisatiegeschiedenis (1920-1960)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, UGent, 2002.
- ²²² <http://www.africamuseum.be>
- ²²³ Voor contactgegevens zie bijlage 4.
- ²²⁴ Van Loo, A. (ed.), *op. cit.*, p. 420.
- ²²⁵ Vandenbreeeden, J., Vanlaethem, F., *Art deco en modernisme in België. Architectuur in het Interbellum*, Lannoo, Tielt, 1996, p. 44.
- ²²⁶ Smets, M. (ed.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Gemeentekrediet, s.l., 1985, p. 10.
- ²²⁷ Smets, M. (ed.), *op. cit.*, p. 10.
- ²²⁸ Notebaert, A.; Neumann, C.; Vanden Eynde, W., *Inventaire des archives de l'Office des Régions dévastées = Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, Algemeen Rijksarchief – Archives générales du Royaume*, Brussel, 1986.
- ²²⁹ In de Campusbibliotheek van Arenberg. Vanden Eynde, W. (ed.), *Inventaris van het archief van ingenieur-urbanist Raphaël Verwilghen*, 20 dln, K.U.Leuven, Leuven, z.d.
In Musée des Archives d'Architecture Moderne, AAM, Brussel, 1986, p. 390 wordt melding gemaakt van een aantal archiefstukken van Raphaël Verwilghen die zich in de collectie van het AAM bevinden.
- ²³⁰ Maes, K., *Inventaris van het plannenarchief Joris Helleputte 1852-1925*, KADOC, Leuven, 1993.
- ²³¹ Stynen, H., *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de Monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Stichting Vlaams Erfgoed, Brussel, 1998.
- ²³² <http://www.uvcv-vbbsg.be>
- ²³³ Van Loo, A. (ed.), *op.cit.*, p. 557.
- ²³⁴ Van Loo, A. (ed.), *op.cit.*, p. 296.
- ²³⁵ Zie databank <http://www.cvaa.be>
- ²³⁶ Stynen, H., Charlier, G., Beullens A., *Het verwoeste gewest 15/18. Mission Dhucque*, Stichting Monumenten- en Landschapszorg vzw / Marc Van de Wiele, Brugge, 1985.
- ²³⁷ Verslag prospectiebezoek Stadsarchief Diksmuide, d.d. 02-06-2004.
- ²³⁸ *La Cité (1919-1934)* verscheen voor het eerst in 1919 onder redactie van Van der Swaelmen en Verwilghen, Bodson, Hoste en Moenaert. De Dienst der verwoeste Gewesten gaf een *Bulletin de l'Office des Régions dévastées (1919-1921)* uit na de oorlog. De tijdschriften *De Bouwgids (1909-1914, 1919-1933)* en *Le Home (1908-1915;1920-1926)* boden aandacht voor de individuele woningbouw, de hygiëne, comfort en huiselijkheid. In *Le Home*, mei 1915 "Le relèvement de nos Ruines. La reconstruction des Cités détruites", kregen tegengestelde meningen een plaats: Paul Saintenoy (1862-1952), architect en lid van de KCML, hield in het artikel "Rebatissons en Beauté" een patriotistisch pleidooi voor traditie, lijnrecht tegenover "Comment reconstruire nos villes?" van Alexis Dumont (1877-1962), architect en lid van de Société Centrale des Architectes (SCAP).

- ²³⁹ Uyttenhove, P., 'Architectuur, stedenbouw en planologie tijdens de Duitse bezetting: de moderne beweging en het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw (1940-1944)' in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis - Revue belge d'Histoire contemporaine*, Brussels, XX, 3-4, 1989, pp. 465-510.
- ²⁴⁰ <http://www.cegesoma.be>
- ²⁴¹ Martin, D.; Poulain, N., *Interbellum Cahier 9 -10: Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Interbellum / SOMA, Gent / Brussel, 1997.
- ²⁴² Van Loo, A. (ed.), *op. cit.*, p. 205.
- ²⁴³ Zie bijlage 6 voor een overzicht van de samenstelling van de adviesraad.
- ²⁴⁴ http://www.vai.be/CVAa/nl/download/Jaarverslag2005_VERSLAG.pdf
- ²⁴⁵ <http://www.vvbad.be>
- ²⁴⁶ <http://www.culturelebiografie.be>
- ²⁴⁷ KAPA is een samenwerkingsverband van archivariissen uit de Antwerpse Provincie, dat werd geïnitieerd door het Stadsarchief Antwerpen in 1997. De organisatie heeft tot doel: de taken en werking van aangesloten archieven een grotere bekendheid te geven, een sluitend net te vormen van lokale en regionale archiefdiensten in de provincie Antwerpen, de bezoekers en gebruikers een betere dienstverlening te bieden, contacten en ervaringen met vakgenoten te ondersteunen, samenwerkingsvormen in archiefbeheer te stimuleren. Jaarlijks wordt een grote ledenvergadering georganiseerd. De organisatie telt 33 deelnemende archiefinstellingen. (<http://www.kapa.be>)
- ²⁴⁸ Het WAP is een feitelijke vereniging die in 2001 werd opgericht om het overleg tussen de archiefdiensten in de provincie te organiseren. Daartoe richt het Platformbestuur jaarlijks een algemene vergadering in waarop vertegenwoordigers van de West-Vlaamse archiefdiensten uitgenodigd worden. Er worden inhoudelijke archiefthema's besproken en zijn er informele momenten om de contacten tussen de deelnemers te bevorderen. Daarnaast biedt de Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen binnen zijn website aan : WAP-archievenbank. ([http://www.west-vlaanderen.be/cultuur&vrijetijd/archiefdienst/ARCHIEFDIENST%20-%20SITE/West-Vlaams%20Archievenplatform%20\(WAP\)/Wap.htm](http://www.west-vlaanderen.be/cultuur&vrijetijd/archiefdienst/ARCHIEFDIENST%20-%20SITE/West-Vlaams%20Archievenplatform%20(WAP)/Wap.htm))
- ²⁴⁹ <http://www.icam-web.org>
- ²⁵⁰ <http://www.ica.org>
- ²⁵¹ <http://www.ica.org/biblio.php?pdocid=176>
- ²⁵² Blanco, M. (ed.), *op. cit.*
- ²⁵³ <http://www.gaudi-programme.net> Het GAUDI-programma wil de samenwerking bevorderen tussen Europese instellingen die actief zijn op het vlak van publieke bewustwording, geschiedenis en hedendaagse architectuur of het architecturale erfgoed. GAUDI werkt via projecten op middellange termijn waarbij telkens verschillende partners worden samengebracht. Het GAUDI-programma wordt gedragen door: Institut Français d'Architecture (IFA) Cité de l'Architecture et du Patrimoine/Berlage Institute/ CCCB Centre de Cultura Contemporània de Barcelona/ CIVA Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage/ Istituto di Cultura Architettonica promosso dal Consiglio Nazionale degli Architetti, Pianificatori, Paesaggisti e Conservatori (ICAR)/ Fundació Mies van der Rohe/ Museum of Finnish Architecture/The Architecture Foundation/

- ²⁵⁴ <http://www.architecturearchives.net>
- ²⁵⁵ <http://www.archiefbank.be/61waarom.htm>
- ²⁵⁶ Denis, S. (ed.), *erfgoed publiek / publiek erfgoed*. Erfgoed en publieksontsluiting, Politeia, Brussel, 2006. (http://www.culturelebiografie.be/culturele_biografie_vlaanderen/index.cfm?id=3082)
- ²⁵⁷ DeWinter, L.; Verdonck, A.; Smets, M., *Huib Hoste 1881-1957*, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, Antwerpen, 2005, p. 173.
- ²⁵⁸ http://www.kuleuven.be/onderwijs/aanbod/opleidingen/N/SC_50074252.htm
- ²⁵⁹ <http://aivwww.ugent.be/Studentenadministratie/Studiegids/2005/NL/FACULTY/LW/BACH/ABKUNS/030201/INDEX.HTM>
- ²⁶⁰ http://www.flwi.ugent.be/nl/upload/courses/lvsantvo/Opracht_-_Kerken_in_Belgie_na_WOII.doc
- ²⁶¹ Er werden thesislijsten opgevraagd vanaf 1980 (oktober - december 2004). Aan de hand van die lijsten is het team eindverhandelingen gaan inkijken. De aantallen die in het schema worden aangegeven zijn enkel die scripties waarin verwezen wordt naar primaire archiefdocumenten. Het gaat dus niet om het totaal aantal scripties over architectuur(-geschiedenis) aan een faculteit of binnen een vakgroep.
- ²⁶² De reeks Bouwen door de eeuwen heen in België niet meegeteld.
- ²⁶³ Uyttenhove, P., "Een architectuurcultuur in Vlaanderen en Brussel?", in: Heynen, H. (ed.), *Jaarboek architectuur Vlaanderen 94-95*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996, p. 78.
- ²⁶⁴ <http://www.a-plus.be>
- ²⁶⁵ U vindt een overzicht op <http://www.monument.vlaanderen.be/aml/nl/index.html>
- ²⁶⁶ <http://www.naipublishers.nl/overons.html> NAI-Uitgevers is ruim tien jaar geleden ontstaan als publicatieafdeling van het Nederlands Architectuurinstituut, maar heeft sindsdien al snel een onafhankelijke positie verworven.
- ²⁶⁷ http://www.010publishers.nl/index_ie.htm
- ²⁶⁸ http://www.muhka.be/toont_beeldende_kunst_detail.php?la=nl&id=93&subbase=archief&jaa_rta=2004
- ²⁶⁹ <http://www.kunst.sintlucas.wenk.be/wittezaal/historiek.html>
- ²⁷⁰ Heynen, H. (ed.), *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1994-95*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996, p. 79.
- ²⁷¹ Voor een overzicht van de tentoonstellingen sinds 1986 bij de Fondation pour l'Architecture zie: <http://www.fondationpourlarchitecture.be/xpo/xpo.html>
- ²⁷² <http://www.aam.be/fr/mainfr.html>
- ²⁷³ Zie ondermeer <http://www.arcam.nl/>
- ²⁷⁴ <http://www.nai.nl/nl/overhetnai/index.html>
- ²⁷⁵ Werkbezoek CVAa aan het RIBA/V&A in London d.d. 19.05.2005.
- ²⁷⁶ Heynen, H. (ed.), *op. cit.*, p. 203.
- ²⁷⁷ Wouters, E. (ed.), *op. cit.*, p. 280.
- ²⁷⁸ <http://www.bozar.be/webpage.php?pageid=56&>
- ²⁷⁹ Charles, L., "Leven achter stenen muren: huizenonderzoek in Gent" in: *Introductie tot erfgoed-zorg en archieven*, VCM, Brussel, 2000, pp. 77-85.
- ²⁸⁰ idem, p. 77.

- ²⁸¹ De Werkgroep Huizengeschiedenis maakt deel uit van de vzw Levend Archief, de vriendenkring van het Stadsarchief Brugge.
- ²⁸² Deneweth, H.; D'Hondt, J. en Leenders, K., *Een huis in Brugge: vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners*, vzw levend Archief, Brugge, 2001.
- ²⁸³ D'Hondt, J., "Het Brugse stadsarchief en het huizenonderzoek: de werkgroep huizengeschiedenis" in: *Introductie tot erfgoedzorg en archieven*, VCM, Brussel, 2000, pp. 87-90.
Op de website van het Huizenonderzoek Brugge kan u aan de hand van het geo-loket voor het Brugse stadscentrum de historische kadastrale perceelskaarten uit de periode 1830-1890 consulteren. Bij heel wat percelen kan u bovendien gegevens opvragen over de eigenaars en/of bewoners uit de prekadastrale periode van de stad (1580-1800). (<http://www.huizenonderzoek-brugge.be>)
- ²⁸⁴ Een treffend voorbeeld is de tentoonstelling *Een groots werk van ontblooting?* (2001) waarin de resultaten van historisch en archeologisch onderzoek naar het Huis de Spiegel aan het Goudenleeuwplein werden uitgewerkt.
- ²⁸⁵ Charles, L. ; Everaert, G. en Laleman, C., op. cit., 2001.
- ²⁸⁶ Open Monumentendag Vlaanderen. Handleiding werkjaar 2002.
- ²⁸⁷ Mail Géraldine Leus, projectcoördinator Erfgoeddag, d.d. 24.03.2006.
- ²⁸⁸ <http://www.erfgoeddag.be>
- ²⁸⁹ <http://www.cultuurnet.be/front/inhoud/detail.jsp?id=3043>
- ²⁹⁰ http://www.vai.be/nl/actualiteit/actua_archi_detail.asp?id=597
- ²⁹¹ Uitspraken op basis van steekproevenbij vijf onderwijsinstellingen in Vlaanderen.
- ²⁹² <http://www.abc-web.be/nl/architectuur/onderzoeksrapport.pdf>
- ²⁹³ Charles, (L.); Everaert, (G.); Laleman (M. C.) en Lievois, (D.) (ed.), *op.cit.*, p. 89.
- ²⁹⁴ Voor meer informatie over het topstukkendecreet zie kadertekst 2.2. <http://www.wvc.vlaanderen.be/erfgoed/topstukken/index.htm>
- ²⁹⁵ http://www.kbs-frb.be/code/page.cfm?id_page=125&ID=870
- ²⁹⁶ <http://www.patrimoine-mobilier.be/nl>
- ²⁹⁷ Vints, L. "Bedreigd en gered. Middeleeuwse muurschildering op negentiende-eeuws papier" in: *KADOC-Nieuwsbrief*, 2005, nr. 3-4, pp. 10-13.
- ²⁹⁸ Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer, lade 1/3.
- ²⁹⁹ <http://www.archiefink.centerall.com/index.php>
- ³⁰⁰ <http://www.getty.edu/museum/conservation/index.html>
- ³⁰¹ <http://www.amsab.be>
- ³⁰² De Keyser, B., *op. cit.*, p. 142.
- ³⁰³ "Betty Mellaerts praat met...Lieve Watteuw" in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, 2005, nr. 4, pp. 20-25.
- ³⁰⁴ http://www.wvc.vlaanderen.be/regelgevingcultuur/wetgeving/culterfgoed/archiefdecreet_19072002_gecoord_tekst.pdf
- ³⁰⁵ Bezoek Parochie van de Heilige Sint-Amandus, Sint-Amandsberg, door Annelies Nevejans en Jurgen Vanhoutte (FOKAV), d.d. 21.12.2005.
- ³⁰⁶ Dubois, M., *Albert Van huffel 1877-1935*, Snoeck Ducaju & Zoon nv., Gent, 1983.
- ³⁰⁷ Informatie stage Elke Parrez Design Museum Gent (opleiding GGS archivistiek).

- ³⁰⁸ Universiteitsarchief, (Directie Bestuurszaken, Afdeling Communicatie), Sint-Pietersnieuwstraat 25, 9000 Gent. Archivaris: Anne-Marie Van der Meersch.
Universiteitsbibliotheek Gent, Kaartenzaal, Rozier 9, 9000 Gent. Bibliothecaris Sylvia Van Peteghem.
- ³⁰⁹ Bezoek Stadsarchief Dendermonde dd. 29-11-2005, mail Rijksarchief dd. 1-08-2005 dhr. Herman Coppens.
- ³¹⁰ Rotthier, I., "Agrippa, van literaire databank tot gestructureerde archievenbank" in: *Bibliotheek- en archiefgids*, 2005, nr.5, p. 9.
- ³¹¹ De Houwer, V.; Van Impe, E.; Verpoest, L., *Handleiding architectuurarchieven: inventarisatie*, CVAa, Antwerpen, 2004, p. 72.
- ³¹² De wet van 26 juni 1963 stelt een twee jaar durende stage vast voor afgestudeerde architecten die zich als zelfstandig architect willen vestigen. *Gids voor de jonge architect*, p. 2/7.
- ³¹³ Lezing *Unifying digitally the divided architectural archives of William Muschenheim* door Greg Kinney en Kent Kleinman op het XV International Congress on Archives, ICA Wenen, 24 augustus 2004.
- ³¹⁴ <http://images.umdl.umich.edu/cgi/i/image/image-idx?c=bhl2ic>
- ³¹⁵ De Winter, L.; Smets, M.; Verdonck, A., *Focus architectuurarchieven : Huib Hoste 1881-1957*, CVAa, Antwerpen, 2005.
- ³¹⁶ Zie ook <http://www.bonas.nl>
- ³¹⁷ Kenis, D. en Walterus, J., *Beleidsvisies voor 'digitaal erfgoed' in Vlaanderen. Een beleidsverken- nend onderzoek*, Ministerie van Cultuur, Brussel, 2005, p. 24.
- ³¹⁸ Het SCAN heeft als basisdoelstelling het toegankelijk maken van het Schotse archivalische erfgoed voor een breed publiek. Onder meer de catalogi van meer dan 50 Schotse archiefinstellingen worden geconverteerd naar een digitaal bestandsformaat. Ook belangrijke bronnenbestanden worden beschikbaar gesteld.
Bronnen: <http://www.scan.org.uk> en <http://www.scottishdocuments.com>
- ³¹⁹ Fontes Documentais is de benaming die werd gegeven aan het grote digitaliseringsproject van het bronnenmateriaal van het Portugese Departement voor Nationale bouwwerken en Monumenten (Direcção-Geral dos Edifícios e Monumentos Nacionais).
Bron : http://www.wien2004.ica.org/imagesUpload/pres_265_VIEIRA_SAR.pdf
- ³²⁰ De volledige plannencatalogoog van La Corbusier was tot voor kort enkel consulteerbaar op microfilm bij de Fondation Le Corbusier te Parijs. Sinds kort is de Fondation gestart met het digitaliseren van de 35000 plannen. Het gedigitaliseerde materiaal wordt te koop aangeboden in een dvd-box.
Bron: <http://www.fondationlecorbusier.asso.fr/fondationlc.htm>
- ³²¹ <http://www.unesco.org/webworld/mow>
- ³²² Bijker, W., Peperkamp, B. (ed.), *op. cit.*, pp. 37-38.
- ³²³ Carpentier, N., Cammaerts, B., Van Oost, O., *op. cit.*, p. 1.
- ³²⁴ Vos, I. "Behoud & beheer van digitale dragers" in: Kenis, D. en Walterus, J., *op. cit.*, p. 34.
- ³²⁵ Idem, pp. 34-35.
- ³²⁶ Carpentier, N., Cammaerts, B., Van Oost, O., *op. cit.*, p. 8.
- ³²⁷ Bijker, W., Peperkamp, B. (ed.) *op. cit.*, p. 36.
- ³²⁸ Rossenbacker, A., "werksessie 6: beeldbanken – een digitale kijk op erfgoed" in: *Reader Erf-*

- goed publiek, publiek erfgoed – Erfgoed en publieksonsluiting*, Studiedag Provinciehuis Vlaams-Brabant 16 maart 2006. Voor een overzicht van beeldbanken zie www.erfgoed.be
- ³²⁹ Grote steden zoals Gent, Brugge en Antwerpen hebben al dergelijke beeldbanken. Andere beeldbanken bundelen de collecties van verschillende instellingen in een bepaalde regio zoals de Regionale Beeldbank Mechelen of de Beeldbank Waasland. Een overzicht van de Vlaamse beeldbanken wordt gepubliceerd op de website van het CVAA. Ook het archief van de Zoo van Antwerpen werd ontsloten door middel van een beeldbank (http://www.zooantwerpen.be/nl/park/fs_park.asp?ID=100). Hiervoor kreeg de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde een projectsubsidie. *Informatiebrochure Cultureel Erfgoed*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, april 2005, p. 37.
- ³³⁰ Carpentier, N.; Cammaerts, B.; Van Oost, O., *op. cit.*, pp. 5-7.
- ³³¹ Idem, p. 5.
- ³³² Prott, L., "Individual or collective rights for cultural heritage in the information society?", in *Museum International*, 216, december 2002, p. 7.
- ³³³ idem, pp. 7-8.
- ³³⁴ Bijker, W.; Peperkamp, B. (ed.), *op. cit.*, p. 104.
- ³³⁵ Uit de dagelijkse werking van het CVAA blijkt dat zelfs geen eenduidigheid in regels bestaat bij alle stads- en gemeentearchieven.
- ³³⁶ Vaidhyanathan, S., *Copyrights and Copywrongs. The Rise of Intellectual Property and how it Threatens Creativity*, New York University Press, New York, 2001 (<http://homepages.nyu.edu/~sv24/>)
- ³³⁷ Vaidhyanathan, S., *op. cit.*
- ³³⁸ Seignette, J., "Implementatie en dan nog meer: Reactie op het Conceptwetsvoorstel voor de Implementatie van de Auteursrichtlijn", in *Tijdschrift voor Auteurs-, Media- en Informatierecht (AMI)*, Deventer, januari 2002 (26e jaargang), p. 7.
- ³³⁹ Bijker, W.; Peperkamp, B. (ed.), *op. cit.*, p. 78.
- ³⁴⁰ Kenis, D.; Walterus, J., *op. cit.*, p. 25.
- ³⁴¹ Bijker, W.; Peperkamp, B. (ed.), *op. cit.*, p. 30.
- ³⁴² De Houwer, V.; Van Impe, E.; Verpoest, L., *op. cit.*, p. 24.
- ³⁴³ Meer informatie over dit project op <http://www.cdavid.be>
- ³⁴⁴ Meer informatie over dit project op <http://www.gaudi-programme.net/description/a2.html>
- ³⁴⁵ Simons, L., *Over het nut van universiteitsbibliotheken*, Antwerpen, Ufsia, 2001, p. 20.
- ³⁴⁶ Bijker, W.; Peperkamp, B. (ed.), *op. cit.*, pp. 92-95.
- ³⁴⁷ Vos, I., *op. cit.*, p. 35.
- ³⁴⁸ <http://www.wvc.vlaanderen.be/erfgoed>
- ³⁴⁹ O.a. Digitaal Actieplan Vlaanderen (eFI@anders-project): <http://www.eflanders.be> Kenis, D.; Walterus, J., *op. cit.*, pp. 27-33.
- ³⁵⁰ Lezing Annelies Nevejans voor VVBAD 'Focus op collecties en bestanden' op 24 november 2004.
- ³⁵¹ 77 objecten van het project: *La Hutte d'Argent*, Inv. : AM 1992-1-311, AM 1992-1-316 à AM 1992-1-330.
- ³⁵² 2 objecten van het project: *Centre Américain a Paris*, AM 1992-1-111, AM 2003-2-155.
- ³⁵³ <http://www.centrepompidou.fr>

- ³⁵⁴ Richardson, M., "Introduction" in: Bingham, N.; *Wright to Gehry, drawings from the collection of Barbara Pine*, Sir John Soane's Museum, Londen, 2005, pp. 7-8.
- ³⁵⁵ <http://www.nai.nl/oma>
- ³⁵⁶ Godts, H. en M., *Archives Henry van de Velde : fonds Eugène Delatte*, Godts, Brussel, 2002.
- ³⁵⁷ http://lib1.ugent.be/cmsites/Default.aspx?alias=BO_gebouw_restauratie_uitleg
- ³⁵⁸ <http://www.bernaerts.be>
- ³⁵⁹ Van Dijk was een van de architecten die een belangrijke stempel drukte op de ontwikkeling van de haven en gekende Antwerpse wijken zoals Zurenborg en het Zuid, de omgeving van de Warande en de Jan Van Rijswijcklaan.
- ³⁶⁰ *Architectuurarchieven over het Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen onder de hamer*. Persbericht CVAA, 16 juni 2005.
- ³⁶¹ Email Dirk Laureys, APA, d.d. 14.06.2005.
- ³⁶² "Sint-Lukasarchief doet deur dicht" in: *De Standaard*, 11 december 2004, p. 33.
- ³⁶³ "Armlastig architectuurarchief dreigt met verkoop Le Corbusier-topstuk" in: *De Morgen*, 16 december 2004, p. 19.
- ³⁶⁴ Hoftijzer, P., "Familiezinver in de verkoop ? Leiden op zijn smalst" in: *Nieuwsbrief, Forum Faculteit der Letteren*, jg. 2, nr. 6, 2002. (http://www.let.leidenuniv.nl/forum/02_6/discussie/1.htm, geraadpleegd d.d. 20 oktober 2005)
- ³⁶⁵ http://www.getty.edu/research/conducting_research/finding_aids/ciam.html
- ³⁶⁶ <http://www.cca.qc.ca>
- ³⁶⁷ De Keyser, B., *op. cit.*, pp. 117-123.
- ³⁶⁸ De Houwer, V.; Van Impe, E.; Verpoest, L., *op. cit.*, p. 34.
- ³⁶⁹ *Ibidem*, p. 35.
- ³⁷⁰ Enkele voorbeelden in: Wythe, D. (ed.), *Museum Archives, an introduction*, Society of American Archivists, Museum Archives Section, Chicago, 2004, pp. 210-232.
- ³⁷¹ Coppens, H., *op. cit.*, p. 109.
- ³⁷² De Houwer, V.; Van Impe, E.; Verpoest, L., *op. cit.*, p. 60.
- ³⁷³ Courtois, R. "Vedetten maken niet noodzakelijke goeie films. Of illusievrije bedenkingen omtrent architectuurwedstrijden" in: *A +*, 1986, nr. 89, pp. 12-14.
- ³⁷⁴ Watkin, D., *De Westerse architectuur: een geschiedenis*, Roularta Books, Roeselare, 2001, p. 212.
- ³⁷⁵ *idem*, p. 308.
- ³⁷⁶ Van Synghe, K., "De strijd om de opdracht...", p. 29.
- ³⁷⁷ Lievevrouw, P., "Zeebrugge Sea Trade Center" in: *A +*, nr. 105, 1989, p. 38.
- ³⁷⁸ Verslag Adviesraad CVAA, d.d. 24.01.2005.
- ³⁷⁹ De Houwer, V.; Van Impe, E.; Verpoest, L., *op. cit.*, p. 023.
- ³⁸⁰ "Sint-Lukasarchief doet deur dicht" in: *De Standaard*, 11-12-2004.
- ³⁸¹ Het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen verhuist daarom naar de oude gebouwen van de Openbare Bibliotheek Antwerpen in de Lange Nieuwstraat. Er wordt depotruimte en een leeszaal voorzien in de zogenaamde boekentoren. De verhuis van het archiefmateriaal is voorzien in 2008.
- ³⁸² Verslag propectiebezoek NAI, d.d. 01.02.2005 en verslag prospectiebezoek V&A, d.d. 19.05.2005.

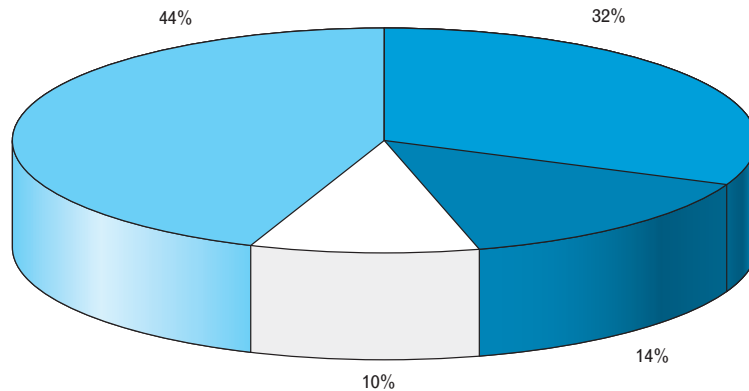
- ³⁸³ <http://www.nai.nl> ; <http://www.archi.fr/IFA-CHAILLOT/index.php?g=10>
- ³⁸⁴ De problematiek van selectie stelt zich in Vlaanderen momenteel enkel op het niveau van overheidsarchieven. De documenten worden meestal *en masse* aangemaakt en vrij snel dringt zich het probleem van plaatsgebrek op. Het is in dit kader dat het CVAA samenwerkt met het Algemeen Rijksarchief om de selectiecriteria op de stellen voor de archieven van de Vlaamse huisvestingsmaatschappij en de lokale sociale huisvestingsmaatschappijen.
- ³⁸⁵ Deze paragraaf werd ondermeer gebaseerd op de resultaten van het onderzoeksproject: 'De wenselijkheid en de mogelijkheden van een gemeenschappelijke depotwerking in een stedelijke context', uitgevoerd door Sofie De Ruysser in opdracht van Musea, Bewaarbibliotheken en Erfgoed stad Antwerpen, 2004. (http://www.culturelebiografie.be/culturele_biografie_vlaanderen/index.cfm?id=2452)
- ³⁸⁶ Het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen hanteert de meest duidelijke visie op welke architectuurarchieven het wenst te bewaren. Hier geldt vooral een geografische afbakening (de grenzen van de provincie Antwerpen).
- ³⁸⁷ Toen heette het NAI nog Nederlands Documentatiecentrum voor Bouwkunst.
- ³⁸⁸ In de periode 27 maart t/m 23 mei 2004 toonde het Nederlands Architectuurinstituut onder de titel START het volledige archief van Rem Koolhaas/OMA uit de periode 1978-1995.
- ³⁸⁹ <http://www.nai.nl/oma>
- ³⁹⁰ Lezing van Charles Hind op de vergadering van de adviesraad van het CVAA, 9 mei 2005.
- ³⁹¹ Driesen, P., *Onderzoeksproject: wenselijkheids- en haalbaarheidsstudie voor een open, geïntegreerde en integrale depotwerking in Limburg*, Hasselt, PCCE, 2003, p. 128.

Grafiek 01

Overzicht status van de archieven van architecten, geselecteerd op basis van het *Repertorium voor de architectuur in België 1830-heden*

Als werkbaar criterium selecteerden we ca. 220 architecten die een architectuurpraktijk in Vlaanderen uitoefenden in het *Repertorium voor de architectuur in België 1830-heden*. Vervolgens gingen we voor elk van deze architecten op zoek naar hun privaat archief. In onderstaande grafiek hebben we de globale resultaten van deze zoektocht in kaart gebracht.

185

- Gelocaliseerde archieven, continuïteit van de bewaring is verzekerd
- Gelocaliseerde archieven, continuïteit van de bewaring is niet verzekerd
- Vernietigde archieven
- Niet gelocaliseerde archieven

Er werden procentueel 46% archieven gelocaliseerd, 44% niet gelocaliseerd en 10% werd met zekerheid vernietigd. In de groep gelocaliseerde archieven wordt een onderscheid gemaakt tussen die waarvan de bewaring op lange termijn verzekerd is (32%) en die waarbij dat niet het geval is

GRAFIEKEN

(14%). Onder bewaring waarvan de continuïteit verzekerd is, verstaan we archiefbestanden die zijn ondergebracht bij een instelling. De bewaring is in dat geval niet gebonden aan individuele personen (erfgenamen, verzamelaars,...) en we kunnen ervan uitgaan dat de bewaring van deze archieven op lange termijn vrij zeker is. Voor die archiefbestanden waarvan de bewaring persoonsgebonden is, blijkt de continuïteit minder zeker. Overlijden, andere interesses, geldnood,... kunnen ervoor zorgen dat de bewaring van het bestand in het gedrang komt.

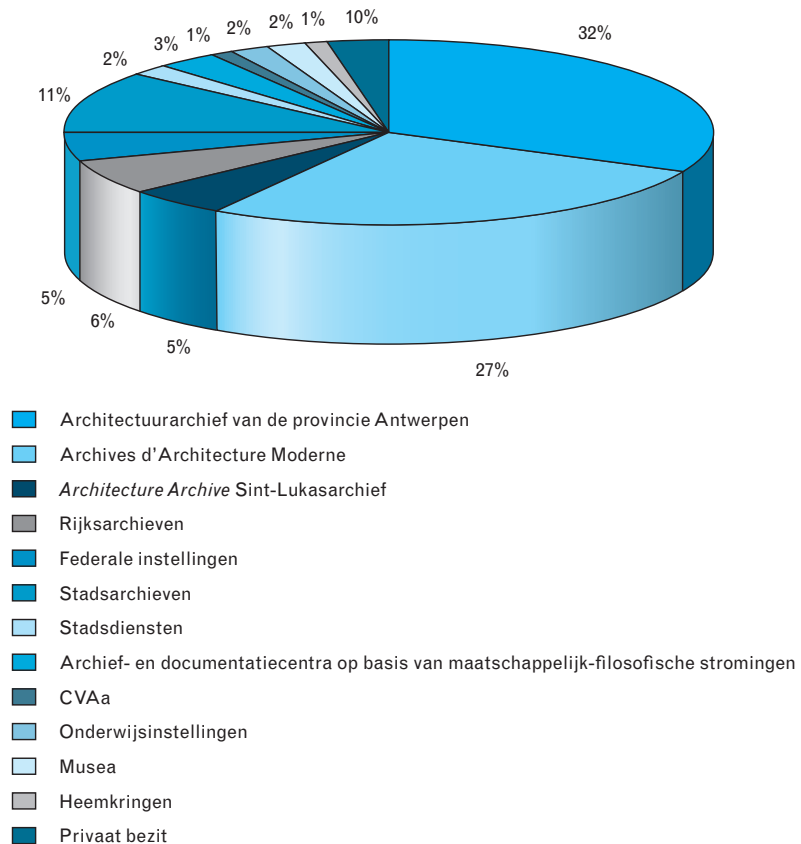
Een belangrijke opmerking bij deze resultaten: in het *Repertorium voor de architectuur in België 1830 – heden* zijn niet alle praktiserende architecten van 1830 tot heden opgenomen. Enkel die architecten die behoren tot de bestaande canon worden dus gerepresenteerd in de grafiek.

Grafiek 02

Overzicht bewaarplaatsen van architectuurarchieven in Vlaanderen

De bewaring van architectuurarchieven is in Vlaanderen niet gereguleerd door middel van een landelijk beleid of acquisitieprofiel. Dit heeft geleid tot een nevel aan bewaarplaatsen. In onderstaande grafiek brachten we de spreiding van gelokaliseerde architectuurarchieven over de verschillende (types) bewaarinstellingen in kaart:

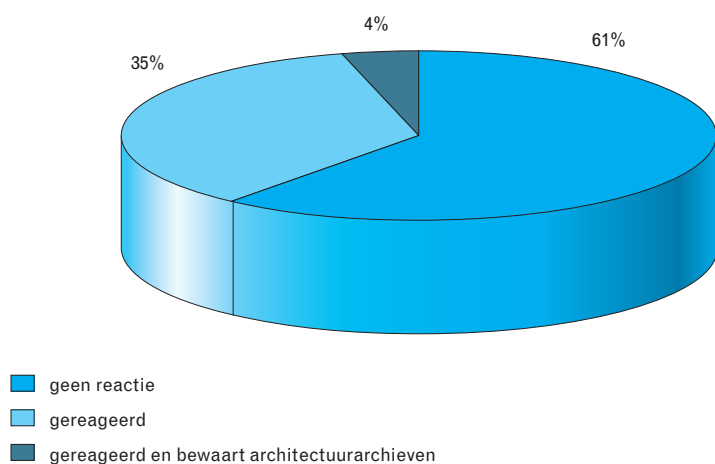
187

GRAFIEKEN

Grafiek 03

Overzicht van de resultaten van de gecontacteerde stads- en gemeentearchieven

Grafiek 04

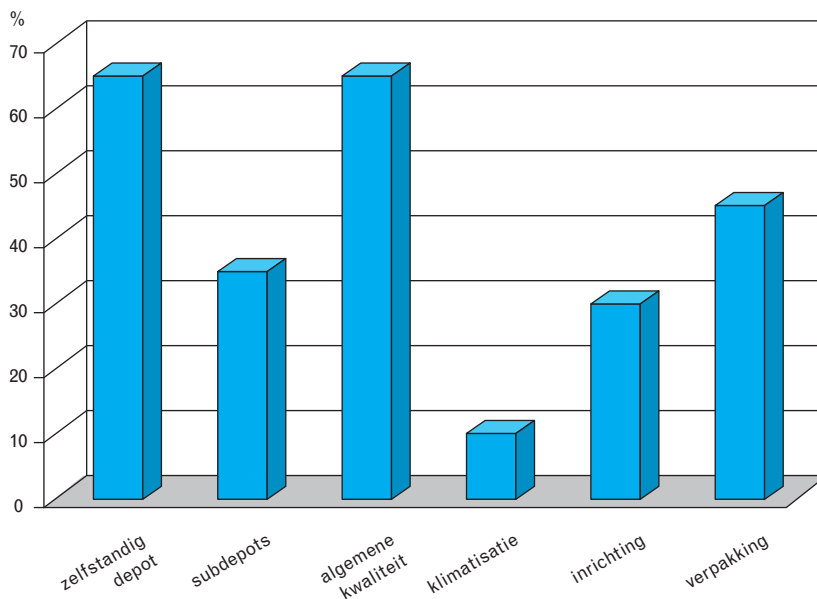
Overzicht kwaliteit van de bewaarplaatsen voor architectuurarchieven

Tijdens de prospectiebezoeken brachten we ook de bewaaromstandigheden van de archiefbestanden in kaart. Belangrijke aspecten hierbij waren:

- De aanwezigheid van een zelfstandig depot voor het opbergen van archieven.
Onder een zelfstandig depot verstaan we een ruimte waarbij de depot-functie niet vermengd is met andere functies zoals bureau, berghok, leeszaal,...
- de aanwezigheid van subdepots voor bepaalde types archiefbescheiden (foto's, maquettes, plannen,...)
- de algemene kwaliteit en netheid van het depot
- de aanwezigheid van een klimatisatiesysteem dat temperatuur en vochtigheidsgraad in het depot regelt
- de aanwezigheid van een aangepaste inrichting (rekken, ladenkasten,...)
- gebruik van aangepast verpakkingsmateriaal (zuurvrije of neutrale omslagen, dozen,...)

De meeste instellingen scoren goed op de algemene criteria zoals een zelfstandige depotruimte en de algemene kwaliteit en netheid van het depot. Aangepast verpakkingsmateriaal, subdepots en een aangepaste inrichting waren minder vaak aanwezig. Geklimatiseerde depotruimtes zijn in Vlaanderen slechts bij enkele instellingen te vinden. Klimatisering, luchtzuivering, brandveiligheid, enz. vergen dure ingrepen. De meeste archiefinstellingen beschikken over onvoldoende middelen om optimale bewaarcondities te garanderen. Nochtans zijn propere depotruimtes een must voor (architectuur-)archieven. Vaak vinden we ze echter terug in kelders, ongeschikte kantoorruimtes, op stoffige en tochtige zolders,...

De inrichting van de depotruimtes en het verpakkingsmateriaal is in ca. 30% van de instellingen niet aangepast aan de specifieke eisen voor architectuurarchieven.

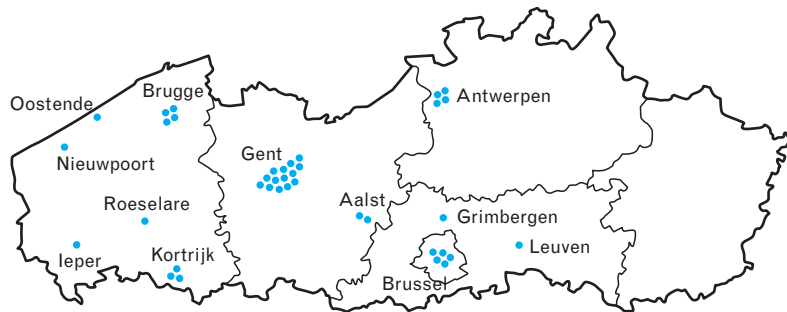

Grafiek 05

Geografische spreiding van de gelocaliseerde archieven waarvan de continue bewaring niet is verzekerd

Deze grafiek toont de geografische spreiding van het segment 'gelocaliseerde archieven, continuïteit van de bewaring is **niet** verzekerd' uit grafiek 01. Grafiek 05 toont aan dat het probleem van archiefbestanden die nog geen definitieve bestemming hebben gevonden, zich in de eerste plaats voordoet in Oost- en West-Vlaanderen. In mindere mate bestaat het probleem ook voor archiefbestanden in Brussel.

191

GRAFIEKEN

Archives d'Architecture Moderne
Archives d'Architecture Moderne
Archives d'Architecture Moderne
Archives d'Architecture Moderne
Archives d'Architecture Moderne
Archives d'Architecture Moderne
Archives d'Architecture Moderne
Archives d'Architecture Moderne
Algemeen Rijksarchief
Algemeen Rijksarchief
Algemeen Rijksarchief
Algemeen Rijksarchief
Algemeen Rijksarchief
Algemeen Rijksarchief
Amsab-ISG
Amsab-ISG
Amsab-ISG
Archief Abdij van Park
Archief Zusters Annunciaten Heverlee

Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen

Archief van Gabriel Van Dievoet
Archief van Emile Van Leemputen
Archief van François Van Meulecom
Archief van Charles Van Nueten
Archief van Flor Van Reeth
Archief van Pierre A. Vanbeginne
Archief van Auguste Vanden Nieuwenborg
Archief van Pierre Verburggen
Archief van Jean-Jacques Winders
Archief van Maxime Winders
Archief Cels
Archief van Roeland Delens
Plannenarchief Dewez
Archief van Emile Janlet
Archief van Paul Rome
Archief van Charles Van der Straeten
Archief van Fernand Brunfaut
Archief van Frans Van Rompaey
Archief van Alex Vinck
Archief Abdij van Park
Plannenarchief van Frans en Robert Vandendael
Collectie Abeels
Archief van Huib Hoste
Archief van Marcel Lambrichs
Archief van Philippe Samyn
Archief van Camile Bal
Archief van Eduard Bilmeyer
Archief van Frank Blockx
Archief van Victor Blommaert
Archief van Lode De Barsée
Archief van Louis De Barsée
Archief van Frans De Grootd
Archief van Bernand De Meyer
Archief van Paul De Meyer
Archief van Jul De Roover
Archief van de n.v. Engetrim
Archief van Luc Fornoville
Archief van Alfons Francken
Archief van Léon Fux
Archief van Jos Gabriëls
Archief van Roger Groothaert
Archief van Louis Hamaïde

Dienst voor Monumentenzorg- en Stadsvernieuwing	Archief van Alphonse De Pauw
Dienst voor Monumentenzorg- en Stadsvernieuwing	Archief van Charles De Wulf
Dienst voor Monumentenzorg- en Stadsvernieuwing	Archief van Louis Delacenserie
Dienst voor Monumentenzorg- en Stadsvernieuwing	Archief van Jean Brunon Rudd
Doc.cent. voor Streekgesch. dr. M. Gysseling	Archief van Jan Rooms
Gemeentearchief Middelkerke	Archief van de Promotiemaatschappij Westende-Bad
Guido De Decker	Fotocollectie religieuze gebouwen van Guide De Decker
Heemkundige Kring Rijkevorsel vzw	Collectie van de Heemkundige Kring Rijkevorsel vzw
Hogeschool Antwerpen - Campus Henry Van de Velde Instituut	Archief van Frans en Lodewijk Baeckelmans
Hogeschool Antwerpen - Campus Henry Van de Velde Instituut	Archief van Sint-Lucasgilde
Hogeschool Antwerpen - Campus Henry Van de Velde Instituut	Archief van Paul Stordiau
Horta Museum	Archief van Victor Horta
KADOC-K.U.Leuven	Archief van de Internationale Bouworde
KADOC-K.U.Leuven	Archief van de familie Casier
KADOC-K.U.Leuven	Archief van de Christelijke Centrale Hout en Bouw
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Mathieu Christiaens
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Marc Dessauvage
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Willy Dierick
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Julien Dony
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Joris Helleputte
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Paul Huys
KADOC-K.U.Leuven	Archief van de familie Lammens- Verhaegen
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Pieter Langerock
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Michiel Leenknecht
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Stéphane Mortier
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Paul Roemaet
KADOC-K.U.Leuven	Archief van de Sint-Lucasschool Gent
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Frank Swaelen
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Karel Van Burm
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Theodoor en Paul Van Dormael
KADOC-K.U.Leuven	Archief van Gaston Voutquenne
Kasteel van Gaasbeek	Archief van de familie Scockaert de Trimont & Arconati Visconti
K.U.Leuven - Campusbibliotheek Arenberg	Archief van Raphaël Verwilghen

Katholieke Universiteit Leuven - Universiteitsarchief	Plannenarchief van Joris Helleputte
Katholieke Universiteit Leuven - Universiteitsarchief	Archief van Huib Hoste
Katholieke Universiteit Leuven - Universiteitsarchief	Fonds Raymond Lemaire
Koninklijk Museum voor Midden Afrika	Archief van Charles Girault
Koninklijke Bibliotheek van België	Archief van Henry Van De Velde
Kon. Maatschappij voor Dierkunde Antwerpen	Beeldbank Zoo Antwerpen
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	Archief van Bourgniet
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	Archief van Chambon
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	Archief van Eggerickx
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	Archief van Paul Hankar
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	Archief van Wynand Janssens
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	Archief van Puttaert
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	Archief van Tulpinck
Kunstcentrum deSingel	Archief van deSingel
Les Archives de La Cambre	Archief van Jean-Pierre Blondel
Les Archives de La Cambre	Archief van Jacques Dupuis
Les Archives de La Cambre	Archief van Charles Van Nueten
MIAT	Archief van n.v. Serc
Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed	Archief van Renaat Braem
Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed	Collectie van de Mission Dhuicque
Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed	Tekeningenarchief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen
Rijksarchief Beveren	Archief van de Algemene Ondernemingen Jules Hillaert pvba
Rijksarchief Beveren	Archief van Algemene Zonneweringen en raamgarniering (AZR) pvba
Rijksarchief Beveren	Archief van Conducta nv.
Rijksarchief Beveren	Archief van Jules Eysermans
Rijksarchief Beveren	Archief van Gaston Heene pvba
Rijksarchief Beveren	Archief van de huisvestingsmaatschappij Geluk in ons huis uit Baasrode
Rijksarchief Beveren	Archief van de huisvestingsmaatschappij Volkswelzijn uit Sint-Gillis-Dendermonde
Rijksarchief Beveren	Archief van Carlo en Jan Van Grimbergen
Rijksarchief Brugge	Archief van Jozef De Wulf
Rijksarchief Gent	Legaat Vandenheuvel
Rijksarchief Hasselt	Archief van Mathieu Driesen
Rijksarchief Kortrijk	Archief van Jozef Demeyere
Rose Werckx en Luc Dhooghe	Archief en documentatiecollectie van Rose Werckx en Luc Dhooghe
Stadsarchief Aalst	Archief van de Academie voor Schone Kunsten te Aalst

Stadsarchief Aalst	Archief van Willem Mertens
Stadsarchief Antwerpen	Archief van c.v. Huisvesting
Stadsarchief Antwerpen	Archief van de familie Van Kuyck
Stadsarchief Brugge	Archief van de Academie voor Schone Kunsten te Brugge
Stadsarchief Brugge	Archief van Jozef Priem
Stadsarchief Brussel	Fonds Dangotte
Stadsarchief Brussel	Fonds van de Société anonyme du quartier Notre-Dame-Aux-Neige
Stadsarchief Dendermonde	Archief van Frans en Octaaf Van Severen
Stadsarchief Gent	Archief van de Academie voor Schone Kunsten te Gent
Stadsarchief Gent	Atlas Goetghebuer
Stadsarchief Gent	Archief van de architectenfamilie Janssens
Stadsarchief Gent	Archief van de Naamloze Maatschappij van de Wereldtentoonstelling van Gent in 1913
Stadsarchief Gent	Schenking Seeuws-Langeraeet
Stadsarchief Hasselt	Archief van Joseph Deré
Stadsarchief Hasselt	Archief van Emiel Droogmans
Stadsarchief Ieper	Archief van Raphaël Speybroeck
Stadsarchief Tienen	Archief van A. Knap

Bijlage 2

Overzicht van de in kaart gebrachte archiefbescheiden

Onderstaande lijst geeft een opsomming van de in kaart gebrachte archiefbescheiden. Het gaat in tegenstelling tot de opsomming in bijlage 1 niet om complete archiefbestanden, maar slechts om fragmenten (bv. enkele plannen of tekeningen).

Archives d'Architecture Moderne	Archief van Ernest Acker
Archives d'Architecture Moderne	Archief van James Allard
Archives d'Architecture Moderne	Archief van William Barber
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Henri Beyaert
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Hubert Boekmeijer
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Paul Bonduelle
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Joseph Caluwaers
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Alfred Chambon
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Fernand Chambon
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Gabriel Charle
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Jean Combaz
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Léon Cornelis
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Gédéon De Backere
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Fernand De Pape
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Lucien De Vestel
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Valéry De Wilde
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Alfred Debra
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Roland Delers
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Ernest Delune
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Albert Demesmaeker
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Marcel Depelsenaire
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Henri Deree
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Victor Dirickx
Archives d'Architecture Moderne	Archief van A. Engels
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Gaston Eysselinck
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Maurice Gaspard
Archives d'Architecture Moderne	Archief van Charles Girault

Archives d'Architecture Moderne
 Archives d'Architecture Moderne
 Archives d'Architecture Moderne
 Archives d'Architecture Moderne
 Archives d'Architecture Moderne
 Archives d'Architecture Moderne
 Archives d'Architecture Moderne
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Architecture Archive - Sint-Lukasarchief
 Archief van Walter Van Kuyck
 Archief van Luc Van Malderen
 Archief van Maurice Van Nieuwenhuyse
 Archief van Octaaf Van Rysselberghe
 Archief van Richard Vandendaele
 Archief van Raphaël Verwilghen
 Archief van Paul Vizzavona
 Archief van Maxim Wynants
 Collectie Abeels
 Archief van Huib Hoste
 Archief van Marcel Lambrichs
 Archief van Philippe Samyn
 Archief van Ernest Acker
 Archief van Albert Bruno
 Archief van C. Almain De Hase
 Archief van Arnou
 Archief van Pierre Arnould
 Archief van A.U.S.I.A.
 Archief van Baeckelmans
 Archief van Jean Baes
 Archief van Georges Baines
 Archief van Alphonse Balat
 Archief van Jules Barbier
 Archief van Joseph Bascourt
 Archief van Louis Berden
 Archief van John Berhaut-Streel
 Archief van Hendrik Beyaert
 Archief van Dirk Bigarde
 Archief van Jules Bilmeyer
 Archief van Gédéon Bordiau
 Archief van Victor Bourgeois
 Archief van C. J. Breeus
 Archief van Walter Bresseleers
 Archief van Fernand Brunfaut
 Archief van Maxime Brunfaut
 Archief van C. J. Brusselaire
 Archief van BULS (Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles)
 Archief van C. Castermans
 Archief van Paul Cauchie
 Archief van Alban Chambon
 Archief van Albert Charle
 Archief van Jean-Pierre Cluysenaar

Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
UGent - Centrale Bibliotheek
UGent - Centrale Bibliotheek

Archief van R. Vaes
Archief van Emiel Van Averbeke
Archief van Alfons Van Braekel
Archief van Frans Van Dijk
Archief van Alexis Van Mechelen
Archief van Gustaaf Van Meel
Archief van Flor Verbraeken-van Artselaar
Archief van François Verly
Archief van Ernest Wauters
Archief van Eugène Wauters
Archief van Maxime Winders
Archief van Minard
Archief van Roelandt

Bijlage 3

Overzicht van de gecontacteerde personen en instellingen

A.B.C.

AAM

AAM

ADV N

Algemeen Rijksarchief

Algemeen Rijksarchief

Algemeen Rijksarchief

Algemeen Rijksarchief

Amsab-ISG

Amsab-ISG

Amsab-ISG

Amsab-ISG

Amsab-ISG

Amsab-ISG

Amsab-ISG

Archief en Documentatiecentrum Deerlijk

Archief Paters Karmelieten

Archief Sint-Andriesabdij

Archief van de abdij van Affligem

Archief van de Congregatie van de Zusters van de H. Familie

Archief van de Minderbroeders

Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuiten

Archief van de Paters Benedictijnen

Archief van de Vlaamse Provincie der Jezuiten

Archief van de Vlaamse Provincie der Jezuiten

Archief van de Witte Paters

Archief van de Zusters der Christelijke Scholen

Archief van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria

Archief van het Koninklijk Paleis

Archief van het Ministerie voor Buitenlandse Zaken,
Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking –
Afrika-Archief

Archief Vlaamse Minderbroeders

mevr. Anne Lauwers

dhr. Maurice Culot

dhr. Karel velle

mevr. Lieve De Mecheleer

dhr. Luc Janssens

dhr. Marc Coppens

mevr. Brigitte De Mulder

dhr. Hendrik Ollivier

mevr. Lieve Cosyns

dhr. Michel Vermote

dhr. Piet Creve

mevr. Sofie Vrielynck

dhr. Wouter Steenhaut

Carlos Noyen

archivaris

W. Verleyen

Godelieve Decoster

Zr. Francis

dhr. Gustaaf Janssens

208

BIJLAGEN

Archipel	dhr. Marc Felix
Architectenbureau Serck	dhr. Francis Serck
Architectenbureau Serck	dhr. Thomas Serck
Architectenunie	dhr. Patrick Derycker
<i>Architecture Archive</i> - Sint-Lukasarchief vzw	dhr. Jos Bellinx
<i>Architecture Archive</i> - Sint-Lukasarchief vzw	dhr. Jos Vandenbreede
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen	dhr. Dirk Laureys
Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen	dhr. Stefaan Grieten
Architectuurwijzer	dhr. Dimitri Minten
Architectuurwijzer	dhr. Hans Maes
Archives Nationales du Congo	
Belgische vereniging van steden en gemeenten	
Beter Wonen	
Bibliotheek van het Ministerie voor Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking – Afrika-Afdeling	
Bisschoppelijk archief Mechelen-Brussel	
Bisschoppelijk Archief Antwerpen	
Bisschoppelijk Archief Brugge	
Bisschoppelijk Archief Gent	
Bouwmaatschappij De Noorderkempem	
Bouwmaatschappij van Temse	
Brabantse Huisvestingsmaatschappij	
Brugse Maatschappij voor Huisvesting	
CCA	dhr. Dirk De Meyer
Centraal Huis Zusters Franciscanessen	Zr. Maria Van De Putte
Centraal Huis zusters van Maria	Zrs. Georgette Moerman, Georgette T'jampens en Lieve Wieme
Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur VZW	Zm. Agnes
Clarissenklooster	mevr. Moniek Bucquoye
Commissie voor Architectuur en Vormgeving	Zr. Mily Buckins
Convent van Betlehem	mevr. Géraldine Leus
Culturele Biografie Vlaanderen	mevr. Els Michielsens
Cultuurbeleidscoördinator Aalst	mevr. Hilde De Brandt
Cultuurbeleidscoördinator Aalter	mevr. Kaat Peeters
Cultuurbeleidscoördinator Aarschot	mevr. Sarah Vanderveken
Cultuurbeleidscoördinator Aartselaar	mevr. Iris Verhoeven
Cultuurbeleidscoördinator Alken	mevr. Linda Vandromme
Cultuurbeleidscoördinator Anderlecht	mevr. Niki D'Heere
Cultuurbeleidscoördinator Antwerpen	dhr. Karel Hermans
Cultuurbeleidscoördinator Anzegem	mevr. Chantal Demeulemeester

Cultuurbeleidscoördinator Ardoioe	mevr. Rika Depreiter
Cultuurbeleidscoördinator As	mevr. Linda Brodala
Cultuurbeleidscoördinator Asse	mevr. Katelijne Ringoot
Cultuurbeleidscoördinator Baarle-Hertog	mevr. Gitte Tilburgs
Cultuurbeleidscoördinator Beerse	mevr. Elle Verwaest
Cultuurbeleidscoördinator Beersel	mevr. Geertrui Overloop
Cultuurbeleidscoördinator Berlare	dhr. Bob Pieters
Cultuurbeleidscoördinator Bierbeek	dhr. Davy De Laeter
Cultuurbeleidscoördinator Bilzen	dhr. Jannie Nijssen
Cultuurbeleidscoördinator Bocholt	mevr. An Wynants
Cultuurbeleidscoördinator Bonheiden	mevr. Barbara Maes
Cultuurbeleidscoördinator Boom	dhr. Alex Ramael
Cultuurbeleidscoördinator Borgloon	mevr. Emmy Vandersmissen
Cultuurbeleidscoördinator Bornem	mevr. Els Snackaert
Cultuurbeleidscoördinator Brasschaat	dhr. Koen Pallinckx
Cultuurbeleidscoördinator Brecht	dhr. Johan De Feyter
Cultuurbeleidscoördinator Bredene	dhr. Steve Dobbelaere
Cultuurbeleidscoördinator Bree	mevr. Annemie Martens
Cultuurbeleidscoördinator Brugge	dhr. Steven Slos
Cultuurbeleidscoördinator Brussel (VGC)	dhr. Wies Jespers
Cultuurbeleidscoördinator Buggenhout	dhr. Henk Vande Velde
Cultuurbeleidscoördinator De Haan	dhr. Dennis Bouwens
Cultuurbeleidscoördinator De Panne	dhr. Geert Vanthuynne
Cultuurbeleidscoördinator De Pinte	dhr. Bram De Lameilleure
Cultuurbeleidscoördinator Deinze	dhr. Wim Van der Cruyssen
Cultuurbeleidscoördinator Dendermonde	mevr. Katrien Aerts
Cultuurbeleidscoördinator Diest	mevr. Bieke Van Gelder
Cultuurbeleidscoördinator Diksmuide	mevr. Greet Desodt
Cultuurbeleidscoördinator Dilbeek	mevr. Marianne Vanden Houte
Cultuurbeleidscoördinator Dilsen-Stokkem	dhr. Philip Bouchet
Cultuurbeleidscoördinator Edegem	dhr. Ben Helsen
Cultuurbeleidscoördinator Etterbeek	dhr. Steve Van Roy
Cultuurbeleidscoördinator Evere	mevr. Sophie Waterkeyn
Cultuurbeleidscoördinator Gavere	dhr. Alex Vertenten
Cultuurbeleidscoördinator Geel	dhr. Koen Claessens
Cultuurbeleidscoördinator Genk	dhr. François Mylle
Cultuurbeleidscoördinator Gent	dhr. Bart Doucet
Cultuurbeleidscoördinator Gistel	dhr. Dirk Ghys
Cultuurbeleidscoördinator Gooik	dhr. Ludo Dehandschutter
Cultuurbeleidscoördinator Haacht	dhr. Luc Rillaer
Cultuurbeleidscoördinator Halle	mevr. Elke Decuyper
Cultuurbeleidscoördinator Hamme	dhr. Pat Vanderhaeghe
Cultuurbeleidscoördinator Hamont-Achel	dhr. Björn de Waal

Cultuurbeleidscoördinator Harelbeke	dhr. Patrick Huysentruyt
Cultuurbeleidscoördinator Hasselt	dhr. Jean-Pierre Swerts
Cultuurbeleidscoördinator Hechtel-Eksel	mevr. Liesbeth Westhof
Cultuurbeleidscoördinator Heist-op-den-berg	mevr. Amaryllis Luyten
Cultuurbeleidscoördinator Hemiksen	mevr. Els Vervaeet
Cultuurbeleidscoördinator Herent	dhr. Jeroen Janssens
Cultuurbeleidscoördinator Herentals	mevr. Sarah Van Balen
Cultuurbeleidscoördinator Herk-de-stad	dhr. Wilfried Ramaekers
Cultuurbeleidscoördinator Herselt	mevr. Lut Willems
Cultuurbeleidscoördinator Herzele	mevr. Hielde De Bruycker
Cultuurbeleidscoördinator Heuvelland	dhr. Stefaan Decrock
Cultuurbeleidscoördinator Hoeilaart	mevr. Beatrijs Dhont
Cultuurbeleidscoördinator Hoeselt	dhr. Yves Voncken
Cultuurbeleidscoördinator Holsbeek	mevr. Sandra Boon
Cultuurbeleidscoördinator Houthalen-Helchteren	mevr. Greet Vandenzavel
Cultuurbeleidscoördinator Houthulst	mevr. Hannelore Schotte
Cultuurbeleidscoördinator Huldenberg	mevr. Karlien Craps
Cultuurbeleidscoördinator Ieper	dhr. Alexander Declercq
Cultuurbeleidscoördinator Izegem	dhr. Christiaan De Forche
Cultuurbeleidscoördinator Jette	mevr. Rachel Vanderhaegen
Cultuurbeleidscoördinator Kapellen	mevr. Hilde Seuntjes
Cultuurbeleidscoördinator Kapelle-op-den-bos	mevr. Diane Van der Aa
Cultuurbeleidscoördinator Kasterlee	mevr. Cindy Van den Heuvel
Cultuurbeleidscoördinator Koksijde	mevr. Ann-Sofie Beun
Cultuurbeleidscoördinator Kontich	mevr. Karen Van de Velde
Cultuurbeleidscoördinator Kortenaeken	mevr. Wendy Creten
Cultuurbeleidscoördinator Kortenberg	dhr. Freek Rombouts
Cultuurbeleidscoördinator Kortesseme	dhr. Jean Pierre Derwael
Cultuurbeleidscoördinator Kortrijk	dhr. Paul De Marez
Cultuurbeleidscoördinator Kuurne	mevr. Wendy Rogge
Cultuurbeleidscoördinator Laken	dhr. Johan Ackermans
Cultuurbeleidscoördinator Lanaken	dhr. Gie Vranken
Cultuurbeleidscoördinator Langemark-Poelkapelle	mevr. Heidi Vanackere
Cultuurbeleidscoördinator Lebbeke	mevr. Sarah Verheyden
Cultuurbeleidscoördinator Lendeledede	dhr. Wim Dierick
Cultuurbeleidscoördinator Lennik	dhr. Dirk Sturtewagen
Cultuurbeleidscoördinator Leopoldsburg	mevr. Liesbeth De Winter
Cultuurbeleidscoördinator Leuven	dhr. Steven Dusoleil
Cultuurbeleidscoördinator Liedekerke	dhr. Stefan Van den Bossche
Cultuurbeleidscoördinator Lier	mevr. Karin Beullens
Cultuurbeleidscoördinator Lint	dhr. Jan De Vocht
Cultuurbeleidscoördinator Lommel	mevr. An Verspecht
Cultuurbeleidscoördinator Londerzeel	dhr. Robert Meert

Cultuurbeleidscoördinator Lubbeek
Cultuurbeleidscoördinator Maaseik
Cultuurbeleidscoördinator Maasmechelen
Cultuurbeleidscoördinator Maldegem
Cultuurbeleidscoördinator Malle
Cultuurbeleidscoördinator Mechelen
Cultuurbeleidscoördinator Meerhout
Cultuurbeleidscoördinator Meeuwen-Gruitrode
Cultuurbeleidscoördinator Meise
Cultuurbeleidscoördinator Melle
Cultuurbeleidscoördinator Menen
Cultuurbeleidscoördinator Merelbeke
Cultuurbeleidscoördinator Merksplas
Cultuurbeleidscoördinator Mesen
Cultuurbeleidscoördinator Meulebeke
Cultuurbeleidscoördinator Middelkerke
Cultuurbeleidscoördinator Mol
Cultuurbeleidscoördinator Moorslede
Cultuurbeleidscoördinator Mortsel
Cultuurbeleidscoördinator Nazareth
Cultuurbeleidscoördinator Nieuwerkerken
Cultuurbeleidscoördinator Ninove
Cultuurbeleidscoördinator Olen
Cultuurbeleidscoördinator Oostende
Cultuurbeleidscoördinator Oostkamp
Cultuurbeleidscoördinator Oostrozebeke
Cultuurbeleidscoördinator Opglabbeek
Cultuurbeleidscoördinator Opwijk
Cultuurbeleidscoördinator Overijse
Cultuurbeleidscoördinator Overpelt
Cultuurbeleidscoördinator Peer
Cultuurbeleidscoördinator Pepingen
Cultuurbeleidscoördinator Poperinge
Cultuurbeleidscoördinator Putte
Cultuurbeleidscoördinator Puurs
Cultuurbeleidscoördinator Ranst
Cultuurbeleidscoördinator Ravels
Cultuurbeleidscoördinator Roeselare
Cultuurbeleidscoördinator Rumst
Cultuurbeleidscoördinator Schaarbeek
Cultuurbeleidscoördinator Schelle
Cultuurbeleidscoördinator Scherpenheuvel-Zichem
Cultuurbeleidscoördinator Schoten

dhr. Daniël Noë
dhr. Martin Goossens
dhr. Kurt Claesen
dhr. Mathias De Prest
dhr. Luc Van Roy
dhr. Wim Marien
dhr. Rik Van Gompel
mevr. Lieve Wouters
dhr. Guido Van den Troost
mevr. Katrien De Bruycker
dhr. Ronny Titeca
mevr. Els Uytterhoeven
dhr. Nico Verhoeven
dhr. Steven Reynaert
mevr. Veva Baert
mevr. Ingrid Raes
dhr. Erwin Vandenbergh
dhr. Sammy Vermeersch
mevr. Greet Drooghmans
dhr. Stijn Vandeplass
dhr. Simon Kempeneers
dhr. Luk Tas
mevr. Inge Gerlo
mevr. Martine Meire
mevr. Gertrude Steevens
dhr. Wouter Linseele
dhr. Dirk Roelandts
mevr. Jeanine Van Nieuwenborgh
dhr. Ilya De Roey
dhr. Lode Vanhelden
dhr. Guido Guens
mevr. Tine De Groote
dhr. Bart Wemaere
dhr. Robby Goovaerts
dhr. Willy Boom
dhr. Ben Croon
dhr. Bob Van den Bosch
dhr. Gino Dehullu
mevr. Mieke Fleurackers
mevr. Hylke Gryseels
mevr. Els Vervae
mevr. Liesbeth Tielens
mevr. An Broeckx

Cultuurbeleidscoördinator Sint-Agatha-Berchem	dhr. Bram Bresseleers
Cultuurbeleidscoördinator Sint-Gillis	mevr. Katleen De Ridder
Cultuurbeleidscoördinator Sint-Lievens-Houtem	mevr. Elke De Schutter
Cultuurbeleidscoördinator Sint-Niklaas	mevr. Irida Verellen
Cultuurbeleidscoördinator Sint-Pieters-Woluwe	mevr. Joke Deblaere
Cultuurbeleidscoördinator Sint-Truiden	mevr. Ellen Frissaer
Cultuurbeleidscoördinator Staden	mevr. Gina Pype
Cultuurbeleidscoördinator Temse	mevr. Sophie Vermeire
Cultuurbeleidscoördinator Ternat	mevr. Marleen Platteau
Cultuurbeleidscoördinator Tervuren	mevr. Elisabeth Sanders
Cultuurbeleidscoördinator Tessenderlo	dhr. Tom Thijsmans
Cultuurbeleidscoördinator Tielt	mevr. Susie Delbeke
Cultuurbeleidscoördinator Tielt-Wingene	dhr. Piet Celis
Cultuurbeleidscoördinator Tienen	dhr. Erwin Van Dycke
Cultuurbeleidscoördinator Tongeren	dhr. René Jans
Cultuurbeleidscoördinator Torhout	dhr. Michiel Mestdagh
Cultuurbeleidscoördinator Turnhout	dhr. Pieter Sprangers
Cultuurbeleidscoördinator Vilvoorde	mevr. Elke Valckenaers
Cultuurbeleidscoördinator Waasmunster	mevr. Lien Verwaeren
Cultuurbeleidscoördinator Waregem	mevr. Hannelore Vermoere
Cultuurbeleidscoördinator Wervik	dhr. Steven Masil
Cultuurbeleidscoördinator Westerlo	mevr. Kristine Behets
Cultuurbeleidscoördinator Wetteren	mevr. Bénédicte Buylen
Cultuurbeleidscoördinator Wevelgem	dhr. Geert Knockaert
Cultuurbeleidscoördinator Wielsbeke	mevr. Griet Delanghe
Cultuurbeleidscoördinator Wijnegem	dhr. Jan Dewint
Cultuurbeleidscoördinator Willebroek	mevr. Gerda Goosens
Cultuurbeleidscoördinator Wingene	dhr. Rik Pattyn
Cultuurbeleidscoördinator Wuustwezel	mevr. Sarah Kennis
Cultuurbeleidscoördinator Zedelgem	mevr. Pieternel Verbeke
Cultuurbeleidscoördinator Zoersel	dhr. Bart Van Santvliet
Cultuurbeleidscoördinator Zoutleeuw	mevr. Petra Mombaerts
Cultuurbeleidscoördinator Zulte	mevr. Klaartje Van der Bauwhede
Cultuurbeleidscoördinator Zutendaal	dhr. Jos Bamps
Cultuurbeleidscoördinator Zwevegem	mevr. Paulette Loosveldt
Cultuurbeleidscoördinator Zwijndrecht	dhr. Dirk Verelst
Cultuurcentrum Casino	dhr. Ivo Van Dessel
cv Elk Zijn Huis	dhr. Jan Verhulst
Dawaco-Werkerswelzijn	
De Gelukkige Haard	
De Gentse Haard	
De Goede Haard	
De Goede Werkmanswoning	

De Goede Woning
De Heibloem
De Ideale Woning
De Leie
De Mandel
De Mandelbeek
De Mechelse Goedkope Woning
De Nieuwe Haard
De Nieuwpoortse Volkswoning
De Oostendse Haard
De Vlashaard
De Voorkempen
De Vrije Woonst
De Zonnige Woonst
De Zuid-Westhoek
Deinse Sociale Bouwmaatschappij
Dendermondse Volkswoningen
Design museum Gent
Design museum Gent
Designarchief Vlaanderen
Diest-Uitbreiding
Dijledal cvba
Dochters van Jezus' H. Hart
Documentatiecentrum Antwerpse Noorderpolders -
Documentatiedienst
Documentatiecentrum en archief voor Daensisme en
Hedendaagse geschiedenis van de Denderstreek
Documentatiecentrum Maaseik
Documentatiecentrum Vlaams-Brabant
Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis
Dr. Maurits Gysseling
Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis
Dr. Maurits Gysseling
Eigen Dak
Eigen Gift - Eigen Hulp
Eigen Haard
Eigen Haard
Eigen haard is goud waard (Gistel)
Eigen Haard is Goud Waard (Menen)
Eigen Woning
Elk zijn dak
Erfoedcel Antwerpen
Erfoedcel Brugge

dhr. Lieven Daenens
mevr. Marijke Detremmerie
mevr. Lieve Compernelle

dhr. Hans Geenens

214

dhr. Bert Vervaeet

mevr. Martine De Raedt

dhr. Frank Herman

BIJLAGEN

Erfgoedcel Brussel	mevr. Ingeborg De Cooman
Erfgoedcel Gent	
Erfgoedcel Hasselt	
Erfgoedcel Ieper	mevr. Eva Wuyts
Erfgoedcel Ieper	dhr. Jan Stofferis
Erfgoedcel Kortrijk	
Erfgoedcel Leuven	
Erfgoedcel Mechelen	mevr. Annelies Lieten
Erfgoedcel Tongeren	
FOKAV	dhr. Jürgen Vanhoutte
FOKAV	mevr. Kristien Suenens
Franciscaans Studie- en Documentatiecentrum	
Gasthuiszusters Augustinessen van Mol	Zr. Norbert Hendrickx
Geelse Bouwmaatschappij	
Gemeentearchief Aalter	
Gemeentearchief Alveringem	
Gemeentearchief Ardoie	
Gemeentearchief Beernem	
Gemeentearchief Beersel	
Gemeentearchief Beveren	
Gemeentearchief Bocholt	
Gemeentearchief Bredene	
Gemeentearchief Buggenhout	
Gemeentearchief De Haan	
Gemeentearchief De Pinte	
Gemeentearchief Denderleeuw	
Gemeentearchief Dentergem	
Gemeentearchief Dilbeek	
Gemeentearchief Duffel	
Gemeentearchief en Documentatiecentrum Bornem	
Gemeentearchief Gooik	
Gemeentearchief Haaltert	
Gemeentearchief Heis-op-den-Berg	dhr. Luc Herteleer
Gemeentearchief Herk-de-Stad	
Gemeentearchief Heusden-Zolder	
Gemeentearchief Hoeilaart	
Gemeentearchief Hoogstraten	
Gemeentearchief Houthulst	
Gemeentearchief Ichtegem	
Gemeentearchief Izegem	
Gemeentearchief Jabbeke	
Gemeentearchief Kalmthout	
Gemeentearchief Kinrooi	

Gemeentearchief Knokke-Heist	dhr. Rudy Vanhalewyn
Gemeentearchief Koekelare	
Gemeentearchief Koksijde	
Gemeentearchief Kontich	
Gemeentearchief Landen	
Gemeentearchief Lebbeke	
Gemeentearchief Lichtervelde	
Gemeentearchief Liedekerke	
Gemeentearchief Londerzeel	
Gemeentearchief Lubbeek	
Gemeentearchief Maldegem	dhr. Erik Blomme
Gemeentearchief Meulebeke	
Gemeentearchief Middelkerke	dhr. Marc Constandt
Gemeentearchief Mol	
Gemeentearchief Nijlen	
Gemeentearchief Oostkamp	
Gemeentearchief Oostrozebeke	
Gemeentearchief Overpelt	dhr. Peter Spooren
Gemeentearchief Pittem	
Gemeentearchief Ruiselede	mevr. Kathy Vanbruwaene
Gemeentearchief Schelle	
Gemeentearchief Sint-Amands	
Gemeentearchief Sint-Katelijne-Waver	
Gemeentearchief Sint-Lievens-Houtem	
Gemeentearchief Staden	
Gemeentearchief Temse	
Gemeentearchief Westerlo	
Gemeentearchief Wetteren	
Gemeentearchief Wingene	
Gemeentearchief Zedelgem	
Gemeentearchief Zonnebeke	
Gemeentearchief Zwevegem	
Gentse Maatschappij voor de Huisvesting	
Geschied- en Heemkundige Kring Bocholt	
Geschied- en Heemkundige Kring De Gaverstreke	
Geschied- en Heemkundige Kring De Goede Stede Hamont	
Geschied- en Heemkundige Kring Helchteren vzw	
Geschied- en Heemkundige Kring Kortenberg	
Geschied- en Heemkundige Kring Millen	
Geschied- en Heemkundige Kring Rotem	
Geschied- en Heemkundige Kring Sint-Guthago	
Geschied- en Heemkundige Kring Tessenderlo	
Geschied- en Heemkundige Kring van Londerzeel	

Geschied- en Heemkundige vereniging Het Land van Aalst	
Geschied- en Oudheidkundige Kring	
Geschied- en Oudheidkundige Kring Leuven en Omstreken	
Geschied- en Oudheidkundige Kring van Alken	
Geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van dan lande tusschen Maercke en Ronne	
Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde	
Geschied- en oudheidkundige studiekkring Sint-Ursula	
Geschiedkundige Kring Hoepertingen	
Geschiedkundige Kring Kanunnik Daris-Borgloon	
Geschiedkundige Kring Sint-Truiden	
Geschiedkundige Studiegroep Ten Boome	
Geschiedkundige Vereniging Het Land Van Aalst	
Gewestelijke Bouwmaatschappij Tongershuis	
Gewestelijke Huisvestingsmaatschappij voor het arrondissement Veurne-Diksmuide	
Gewestelijke Maatschappij voor de Kleine Landeigendom Turnhout	
Gewestelijke Maatschappij voor de kleine landeigendom van Mechelen en omstreken	
Gewestelijke Maatschappij voor Volkshuisvesting	
Gewestelijke Maatschappij voor Volkswoningen van Sint-Gillis-Waas	
Gewestelijke Maatschappij voor Woningbouw Gezellige Woningen	
Goed Wonen.Rupelstreek	
Goedkope Woning	
Groep Planning	dhr. Paul Lievevrouw
Haard en Kouter	
Hasseltse Huisvestingsmaatschappij	
Heem- en Geschiedkundige Kring Sicca-Silva Droogenbosch	
Heemhof Museum Woutershof	
Heemkring Balen vzw	
Heemkring De Drie Rozen	
Heemkring De Root	
Heemkring Libbeke	
Heemkring Mortzevic	
Heemkring Sint Aldegondis	
Heemkring 't Kaaskot, Bonheiden	
Heemkundekring Marcbias vzw, Merksplas	dhr. Karel Govaerts
Heemkundig Documentatiecentrum Wijk Werking Mariaburg	

Heemkundig Hagelands Museum
Heemkundig Museum Bree
Heemkundig Museum Brugwachtershuis
Heemkundig Museum De Pastorie
Heemkundig Museum Gaasbeek
Heemkundig Museum Rietgaverstede
Heemkundig Museum Sincfala voor Polder en Visserij vzw
Heemkundig Museum Tempelhof
Heemkundig Museum Waasmunster
Heemkundige en Historische Kring Gent
Heemkundige Kring Aartselaar vzw, Aartselaar
Heemkundige Kring Bierbeek
Heemkundige Kring Braem
Heemkundige Kring Castra
Heemkundige Kring Coclariensia
Heemkundige Kring Cuerna
Heemkundige Kring De Klonkviool
Heemkundige Kring De Sempste Spiegel Historiael
Heemkundige Kring Demer & Herk
Heemkundige Kring Eigen Schoon
Heemkundige Kring Ernigahem
Heemkundige Kring Grijsloke
Heemkundige Kring Groot-Sint-Truiden
Heemkundige Kring Haaltert
Heemkundige Kring Huldenberg
Heemkundige Kring Itegem
Heemkundige Kring Jet Nieuwhuys
Heemkundige Kring Ledegem
Heemkundige Kring Marka vzw
Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle
Heemkundige Kring Meerhouts Patrimonium
Heemkundige Kring Meise-Oppem-Wolvertem Berla
Heemkundige Kring Oud-Wachtebeke
Heemkundige Kring Parva sed apta
Heemkundige Kring Ruddervoorde
Heemkundige Kring Sint-Kristoffel
Heemkundige Kring Strumbeke
Heemkundige Kring Twee Neten
Heemkundige Kring van de Antwerpse Polder, Lillo
Heemkundige Kring van Herzele De Hellebaard
Heemkundige Kring Velpeleven
Heemkundige Kring Vochte
Heemmuseum Alken

Heemmuseum van de Eeklose VVV	
Heemmuseum Wissekerke	
Helpt Elkander	
Het Lindenhof	
Het Volk	
Historische Kring Membruggen	
Hogeschool Antwerpen	dhr. Piet Lombaerde
Hogeschool voor Wetenschap & Kunst, departement Architectuur Sint-Lucas, campus Brussel – Bibliotheek	dhr. Georges Vandewinkel
Hogeschool voor Wetenschap & Kunst, departement Architectuur Sint-Lucas, campus Brussel	dhr. Yves Schoonjans
Hogeschool voor Wetenschap & Kunst, departement Architectuur Sint-Lucas, campus Gent	dhr. André Coene
Hogeschool voor Wetenschap & Kunst, departement Architectuur Sint-Lucas, campus Gent	dhr. Marc Dubois
Hogeschool voor Wetenschap & Kunst, departement Architectuur Sint-Lucas, campus Gent	dhr. Yves Schoonjans
Hogeschool voor Wetenschap & Kunst, departement Architectuur Sint-Lucas, campus Gent - Bibliotheek	mevr. Béatrice De Clippeleir
Huisvesting Scheldevallei	
Huisvesting Tienen	
Huisvesting Zennevallei-Halle	
Huisvesting-Antwerpen	
Huisvestingsmaatschappij voor Midden West-Vlaanderen	
Hulp in Woningnood	
Iconografisch Archief Stad Oostende	
Instituut voor het Onroerend Erfgoed	dhr. Jo Braeken
Interbellum vzw	dhr. Norbert Poulain
Interbrugse Maatschappij voor de Huisvesting	
Inter-Vilvoordse Maatschappij voor Huisvesting	
Izegemse Bouwmaatschappij	
K.U.Leuven - ASRO	dhr. Bruno De Meulder
K.U.Leuven - ASRO	mevr. Ellen Van Impe
K.U.Leuven - ASRO	mevr. Inge Bertels
K.U.Leuven - ASRO	mevr. Krista De Jonghe
K.U.Leuven - ASRO	dhr. Luc Verpoest
K.U.Leuven - ASRO	dhr. Piet Geleyns
K.U.Leuven - ASRO	dhr. Pieter Martens
K.U.Leuven - Campusbibliotheek Arenberg	dhr. Paul Peeters
K.U.Leuven - Universiteitsbibliotheek	dhr. Mark Derez
KADOC-K.U.Leuven	dhr. Godfried Kwanten
KADOC-K.U.Leuven	dhr. Jan De Maeyer
KADOC-K.U.Leuven	mevr. Lieve Dhaene

KADOC-K.U.Leuven	dhr. Luc Vints
KADOC-K.U.Leuven	dhr. Peter Heyrman
KADOC-K.U.Leuven	mevr. Rie Vermeiren
Kantonnale Bouwmaatschappij van Beringen voor Huisvesting	
Kempisch Tehuis	
Klein Brabant	
Kleine Landeigendom (Tongeren)	
Kleine Landeigendom Zuiderkempen	
Klooster van de Zusters van de H. Vincentius à Paulo	Zr. Benigua Devolder
Klooster Zr. H. Vincentius	Zr. Ameye Maria
Klooster Zusters OLV Presentatie Beveren	Zr. Aleydis
Koninklijk Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Vlaams-Brabant	
Koninklijk Museum voor Midden Afrika Schuylenbergh	mevr. Patricia Van
Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen	
Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk	
Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Brecht en omstreken vzw, Brecht	
Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Studiekring	
Koninklijke Heemkring Ascania vzw	
Koninklijke Kring van Oudheidkunde	
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	dhr. Werner Adriaenssens
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	dhr. Wouter Claes
Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België vzw	
Kring voor kunst en heemkunde van Hingene De Casteleyn	
LACA, Geschied- en Heemkundige Kring Laken Landwaarts	
Les Archives de La Cambre	dhr. Patrick Burniat
Liberaal Archief	dhr. Jeroen Buysse
Liberaal Archief	dhr. Luc Pareyn
Liers Genootschap voor Geschiedenis	
Lierse Maatschappij voor de Huisvesting	
Limburgs Tehuis	
Maaslands Huis	
Maatschappij voor de Huisvesting (Beveren)	
Maatschappij voor de Huisvesting van het kanton Heist-op-den-berg	
Meetjeslandse Bouwmaatschappij voor Volkswoningen	
Merelbeekse Sociale Woningen	
Mijn huis	

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - AZF	mevr. Anke Dehuisser
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - AZF	mevr. Ilse Baert
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - AZF	mevr. Isabel Vandecandelaere
Missionarissen van het H. Hart	
Modemuseum Antwerpen	dhr. Dieter Suls
Molse Bouwmaatschappij voor de Huisvesting	
Monumenten & Landschappen	mevr. Veerle De Houwer
NAi	mevr. Mariet Willinge
Nieuw Dak	
Nieuw Sint-Truiden	
Ninove-Welzijn	
NTGent	mevr. Yvonne Peiren
Ons Dak	
Ons Dorp	
Ons Onderdak	dhr. Peter Pillen
Onze Landelijke Woning	
Onze Woning	
Oostendse Heem- en Geschiedkundige Kring	
Orde van Architecten	mevr. Martine Jacobs
Oudheidkundige en Culturele Kring Sint-Aldegondis	
Oudheidkundige kring van het land van Dendermonde vzw	
Paters van het H. Sacrament	Frans Stalmans
Providentia	
Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed	dhr. Marc laenen
Provincialaat Zuster van de Heilige Harten	Zr. José Vivys
Provincialaat Zusters van de Voorzienigheid	Zr. Maria Van Campenhout
Provinciale Hogeschool Limburg - Departement Architectuur	dhr. Joris Capenberghs
Provincie Antwerpen	dhr. Bart Sas
Provincie Limburg	dhr. Jacques Moors
Provincie Oost-Vlaanderen	mevr. Marga Bonte
Provincie Oost-Vlaanderen, Dienst Cultuur	mevr. Carine Stevens
Provincie West-Vlaanderen	mevr. Johan Vannieuwenhuize
Religieus instituut	
Rijksarchief Beveren	mevr. Chantal Vancoppenolle
Rijksarchief Beveren	dhr. Dries Vandaele
Rijksarchief Beveren	dhr. Geert Leloup
Rijksarchief Beveren	mevr. Sylvie De Smet
Rijksarchief Beveren	dhr. Tom Haeck
Rijksarchief Brugge	mevr. Bernadette Roose-Meier
Rijksarchief Brugge	dhr. Michel Nuytten

Rijksarchief Gent
Rijksarchief Gent
Rijksarchief Hasselt
Rijksarchief Kortrijk
Rijksarchief Leuven
Rijksarchief Ronse
Samenwerkende Maatschappij voor de Volkshuisvesting
Samenwerkende Maatschappij voor Goedkope Woningen
Samenwerkende Maatschappij voor Huisvesting Gewest
Aalst
Scot - Documentatiecentrum
SHM Denderstreek
Sint-Niklase Maatschappij voor de Huisvesting
Sint-Vincentiusklooster
Sociaal Wonen
Sociale Bouw- en Kredietmaatschappij Arrondissement
Antwerpen
Sociale Bouw- en kredietmaatschappij arrondissement
Dendermonde
Sociale Bouw- en Kredietmaatschappij voor het
arrondissement Leuven
Sociale Bouwmaatschappij Schelle
Sociale Huisvestingsmaatschappij Vlaamse Ardennen
Sociale Woningen van Landen
Stad Brugge - Dienst Monumentenzorg
Stad en Architectuur

Stad Hasselt, Dienst Cultuur
Stadsarchief Aalst
Stadsarchief Aalst
Stadsarchief Antwerpen
Stadsarchief Bilzen
Stadsarchief Blankenberge
Stadsarchief Brugge
Stadsarchief Brussel
Stadsarchief Deinze
Stadsarchief Dendermonde
Stadsarchief Dendermonde
Stadsarchief Diest
Stadsarchief Diksmuide
Stadsarchief Eeklo
Stadsarchief Geel
Stadsarchief Geel / Geels Geschiedkundig Genootschap

dhr. Marc Carnier
dhr. Willy Buntinx
dhr. Michel Van der Eycken
dhr. MarcTherry
dhr. Herman Van Isterdael
mevr. Bea Augustyn

Het Arsenal

Zr. Christien

222

mevr. Brigitte Beernaert
mevr. Eline Dehullu
mevr. Liesbet Silverans
mevr. Kathleen Bessemans
dhr. Igual Pacheco
mevr. Lieve Arnouts
mevr. Inge Schoups

dhr. André Vandewalle
mevr. Anna Vandenbulcke

dhr. Aimé Stroobants
mevr. Véronique Bonkoffsky

dhr. Chris Vandewalle
dhr. Erik De Smet
dhr. Michel De Bont

BIJLAGEN

Stadsarchief Genk	
Stadsarchief Gent	mevr. Leen Charles
Stadsarchief Gistel	
Stadsarchief Halle	mevr. Hermione L'Amiral
Stadsarchief Harelbeke	
Stadsarchief Hasselt	dhr. Bart De Keyser
Stadsarchief Herentals	dhr. Jan Goris
Stadsarchief Ieper	dhr. Rik Opsommer
Stadsarchief Kortrijk	mevr. Ann Augustyn
Stadsarchief Leuven	
Stadsarchief Lier	dhr. Luc Coenen
Stadsarchief Lokeren	dhr. Nico Van Campenhout
Stadsarchief Maaseik	
Stadsarchief Mechelen	dhr. Willy Van de Vijver
Stadsarchief Menen	
Stadsarchief Nieuwpoort	
Stadsarchief Ninove	
Stadsarchief Oostende	
Stadsarchief Oudenaarde	Elie Verhaeghe
Stadsarchief Poperinge	
Stadsarchief Roeselare	
Stadsarchief Sint-Niklaas	
Stadsarchief Sint-Pieters-Leeuw	dhr. Joris Vanderborght
Stadsarchief Sint-Truiden	
StadsarchiefTielt	
StadsarchiefTienen	
StadsarchiefTongeren	
StadsarchiefTorhout	
StadsarchiefTurnhout	
StadsarchiefVeurne	dhr. Jan Van Acker
StadsarchiefWaregem	Sandrin Coorevits
StadsarchiefWervik	
Stedelijk Museum Aalst	dhr. Luc Geeroms
Studie- en documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij	
t 'Heist Best	
Tieltse Bouwmaatschappij	
Timmermans-Opsomerhuis	
Tuinwijk	
Turnhoutse Maatschappij voor de Huisvesting	
Turninum - Volksmuseum Deurne	dhr. Ludo Peeters
UGent	mevr. Anna Bergmans
UGent	mevr. Leen Meganck

UGent
UGent - Centrale Bibliotheek
UGent - FaculteitTW
UGent - FaculteitTW
UGent - FaculteitTW
UGent - FaculteitTW
UGent - FaculteitTW
UGent - FaculteitTW
UGent - FaculteitTW
Universiteitsarchief KULeuven
Vereniging voor heemkunde in het Meetjesland vzw
Veurnse Bouwmaatschappij
Vlaams Bouwmeester
Vlaams Bouwmeester
Vlaams Bouwmeester
Vlaams Mijnmuseum
Vlaams Mijnmuseum
Volkshaard
Volkswelzijn
Volkswoningbouw
Volkswoningen van Duffel
Vooruitzien
VTI
VTI
VUB – Vakgroep Architectuur
VUB – Masters in de Archivistiek
vzw Zusters Augustinessen van het OLV-Hospitaal
Waasse Landmaatschappij
Witte Zaal
Wonen
Zonnige Kempen
Zuid-West-Vlaamse Sociale Huisvestingsmaatschappij
Zusters Ursulinen van Overpelt
Zusters van de H. Jozef
Zusters van de H. Vincentius a Paulo
Zusters van de H. Vincentius a Paulo
Zusters van het H. Hart van Maria
Zwijndrechtse Huisvestingsmaatschappij
V&A / RIBA
–
–

mevr. Linda Van Santvoort
mevr. Sylvia Van Peteghem
dhr. Emiel De Kooning
mevr. Fredie Floré
dhr. Iwan Strauven
dhr. Johan Lagae
dhr. Kristiaan Borret
dhr. Pieter Uyttenhove
mevr. Rika De Vos
dhr. Ronny De Meyer
dhr. Marc Nelissen

dhr. Bob Van Reeth
dhr. Marc Santens
dhr. Marcel Smets
dhr. Filip Delarbre
dhr. Filip Delarbre

dhr. Dries Moreels
mevr. Yasmina Boudia
dhr. Yves Schoonjans
dhr. Frank Scheelings
Zr. Maria Waelkens

dhr. Dirk Manesse

Zr. Emma Recko
Zr. Krista Devogel
Zr. Stevens Marie Louise

Zr. Veriana Van Bael

dhr. Charles Hind
dhr. G. De Wulf
mevr. Elke Parrez

-
-
-
-

dhr. Pierre Tack
mevr. Hanne Van Herck
mevr. Ann Verdonck
mevr. Sara Vermeulen

Bijlage 4

bibliografische leidraad

1. Algemeen / Overzichtswerken

- Reeks *Architectuur in België*, Lannoo, Tiel.
- Tijdschrift A+.
- *L'architecture vivante en Belgique*, Editons Albert Morancé, Parijs, 1958.
- Bekaert, G. en Strauven, F., *Bouwen in België 1945-1970*. Nationale confederatie van het bouwbedrijf, Brussel, 1971.
- *Belgique. Urbanisme. Architecture. Situation 1970*, FAB, Brussel, 1970.
- Bergmans, A., *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*, KADOC, Leuven, 1998.
- Bontridder, A., *Dialogo tussen licht en stilte*, Helios, Antwerpen, 1963.
- *De Bouwnijverheid*, Nationale confederatie van het bouwbedrijf, Brussel, 1966.
- Culot, M.; Hennaut, E. en Liesens, L., *Musée des Archives d'architecture moderne: catalogue des collections*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1999.
- Culot, M. en Van Loo, A. (ed.), *Musée des Archives d'architecture moderne : Fondation Robert-L. Delevoey, collections*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1986.
- De Kooning, M. (ed.). *Horta and After. 25 Masters of Modern Architecture in Belgium*, Universiteit Gent Departement Architectuur en Stedenbouw, Gent, 1999.
- De Meulder, B., *Kuvuande Mbote : een eeuw koloniale architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet, Antwerpen, 2000.
- Duvosquel, J.-M. en Deraeve, J. (ed.), *Resurgam : de Belgische wederopbouw na 1914. Gemeentekrediet, Brussel, 1985*.
- Hennaut, E. en Liesens, L., *Cités-jardins 1920-1940 en Belgique*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1994.
- Lagae, J., "Kongo zoals het is". *Drie architectuurverhalen uit de Belgische kolonisatiegeschiedenis (1920-1960)*, Universiteit Gent, Gent, 2002 (doctoraatsverhandeling).
- Laureys, D. (ed.), *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Brepols, Turnhout, 2004.
- Loeckx, A.; Neuckermans, H. en Dillemans, R., *Wegwijs wonen*, Davidsfonds, Leuven, 1993.
- Loze, P. en Loze, F., *België Art Nouveau | Van Victor Horta tot Antoine Pompe*, Snoeck-Ducaju & Zoon, Gent, 1991.
- Midant, J.-P. (ed.), *Académie de Bruxelles: deux siècles d'architecture*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1989.
- Tijdschrift M&L.
- Peirs, G., *Uit klei gebouwd. 2: Baksteenarchitectuur na 1945*, Lannoo, Tiel, 1982.
- Puttemans, P., *Architecture moderne en Belgique*, Vokaer, Brussel, 1974.
- Van Alsenoy, J., *Ruimtelijke planning : praktijkboek voor stedenbouw en stadsvernieuwing*,

huisvesting en milieu met beschrijvende inventaris van de organisatie in Vlaanderen, Van Loghum Slaterus, Antwerpen, 1981.

- Vanhaecke, F. (ed.), *1951-1991: een tijdsbeeld*, Paleis voor Schone Kunsten, Brussel, 1991.
- Van Loo, A. (ed.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003.
- Verschaffel, B.; Uyttenhove, P.; Verpoest, L. e.a., *De beschikbare ruimte: reflecties over bouwen*, Lannoo, Tielt, 1990.

2. Monografieën

- Reeks *Vlees en beton*.
- Avermaete, T. en Provo, B. (ed.), *Huib Hoste: 1881-1957*, Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, Antwerpen, 2005.
- Basyn, J.-M.; Cordeiro, P.; Moutury, S., *De Brunfauts sociaal bewogen architectuur*, Patrimoine historique de Bruxelles, Brussel, 2004. (cd-rom)
- Bekaert, G. en De Meyer, R., *Léon Stynen, een architect*, deSingel, Antwerpen, 1990.
- Bekaert, G. en De Meyer, R., *Paul Felix: architectuur 1913-1918*, Lannoo, Tielt, 1981.
- Choay, F.; Lievevrouw, P. en Desimpelaere, W., *Groep Planning|Verweven als leidraad*, Marc Van de Wiele, Brugge, 1997.
- Constandt, M., *Architect Désiré François : een rusteloze zoeker naar vernieuwing*, Heemkring Graningate, Middelkerke, 2005.
- Culot, M. en Mierop, C. (ed.), *Paysages d'architecture*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1986.
- Culot, M. en Pirlot, A.-M. *Antoine Courtens: créateur art deco*. Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 2002.
- Culot, M.; Strauven, F. en Lamy, D. *Robert Schuiten: architecte et peintre*. Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 2002.
- Culot, M. en Terlinden, F. *Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique 1890-1940*. Musée d'Ixelles, Brussel, 1969.
- De Baecker, C. en Verpoest, L. (ed.) *Marc Dessauvage 1931/19*. deSingel, Antwerpen, 1987.
- De Maeyer, J. *Arthur Verhaegen 1847-1917: de rode baron*. KADOC, Leuven, 1994.
- De Maeyer, J. en Van Molle, L. (ed.). *Joris Helleputte (1852-1925), Architect en politicus. Bibliografie*. KADOC, Leuven, 1998.
- Demey, A. *Architect Oscar Vande Voorde 1871-1938*. Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 1997.
- Demey, A. *Valentin Vaerwyck | Van Oud-Vlaendren tot nieuw Provinciehuis*. Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 1993.
- Demeyer, H. *Gaston Eysselinck, architect en meubeldesigner (1907-1953)*. Stad Gent, Gent, 1978.
- Deseyn, G. *Geo Henderick 1879-1957*. Stad Gent, Gent, 1984.
- Dessiy, G.; Dierkens, F.; Fornari, B.; e.a. *Paul Cauchie: Decorateur, Architecte, Peintre*. Maison Cauchie, Brussel, 1994.

- Draps, W.; Loze, P.; Hoste, G.; e.a., *Constantin Brodzki, architecte*, Mardaga, Sprimont, 2004.
- Dubois, M., *Albert Van Huffel: 1877-1935*, Snoeck-Ducaju, Gent, 1983.
- Huybrechts, J., *Frans Van Dijk: architect te Antwerpen 1853-1939*, Pelckmans, Kapellen, 1994.
- Jacobs, S., *Henry van de Velde: wonen als kunstwerk, een woonplaats voor kunst*, Van Halewyck, Leuven, 2005.
- Lampens, J.; Vandenhoute, G. en Vermeulen, P., *Juliaan Lampens 1950-1991*, deSingel, Antwerpen, 1991.
- Liesens, L. en Hennaut, E., *Een fantasierijk Art Déco. Henry Lacoste architect*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel.
- Loze, P. en Vandenbreeden, J., *Het huis Blondel van Hendrik Beyaert*, Snoeck-Ducaju & Zoon, Gent, 1993.
- Maes, K., *Joris Helleputte (1852-1925), Architect en politicus. Oeuvrecatalogus*, KADOC, Leuven, 1998.
- Mierop, C.; Van Loo, A.; Cohen, J.-L. e.a., *Louis Herman De Koninck. Architecte des Années Modernes. Architect of Modern Times*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1989.
- Pirlot, A.-M. en Midant, J.-P., *Albert Dumont, architect 1853-1920*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel.
- Sembach, K.-J.; Schulte, B. e.a., *Henry van de Velde | een kunstenaar in zijn tijd*, Pandora, Antwerpen, 1993.
- Smets, M., *Huib Hoste: voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Nationale confederatie van het bouwbedrijf, Brussel, 1972.
- Strauven, F. *Renaat Braem: de dialectische avonturen van een Vlaams functionalist*. Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1983.
- Strauven, I., *De gebroeders Bourgeois: architectuur en plastique pure*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 2005.
- Van den Bogaerde, C., *Jean Van den Bogaerde: architectuur 1955-198*, Lannoo, Tielt, 1989.
- Vermeiren, R., *Joris Helleputte en de neogotische ateliers*, Stedelijk Museum Vanderkelen-Mertens i.s.m. KADOC, Leuven, 1997.
- Vermeulen, P., *Eugeen Liebaert*, deSingel, Antwerpen, 1991.
- Victoir, J. en Vanderperren, J., *Hendrik Beyaert | Van Classicisme tot Art Nouveau*, De Dijle, St.-Martens-Latem, 1992.

3. Lokale geschiedenis

- Reeks *Bouwen door de eeuwen heen*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Reeks *Gids voor architectuur*, Lannoo, Tielt.
- *Architectuur als buur*, Architectuur als buur, Gent, 1988.
- Aron, J. *La Cambre et l'architecture: un regard sur le Bauhaus belge*. Mardaga, Brussel, 1982.
- Aron, J.; Burniat, P. en Puttemans, P., *Moderne architectuurgids Brussel en omgeving 1890-1990*, Didier Hatier, Brussel, 1990.
- Aubry, F. *Victor Horta in Brussel*, Lannoo, Tielt, 1996.
- Aubry, F.; Bastin, C. en Evrard, J., *Huizen van Victor Horta in Brussel*, Lannoo, Tielt, 1996.

- Bosschem, J. en Viaene, P. (ed.), *250 jaar architecten van de Academie Gent*, Hogeschool Gent, Gent, 2001.
- Burniat, P. (ed.), *50 jaar architectuur Brussel*, CERAA, Brussel, 1989.
- De Bont, Y., *100 jaar wonen in Turnhout, Architectuur van 1895 tot 1995*, Roularta Books, Zellik, 1995.
- Delevoy, R.; Culot, M. en Van Loo, A., *La Cambre 1928-1978. L'Ecole fondée par Henry van de Velde*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 1979.
- De Maeyer, J. (ed.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek. 1862-1914*, KADOC, Leuven, 1988.
- Demey, A.; Dubois, M. en Poulain, N., *Interbellum architectuur in Oost-Vlaanderen*, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 1990.
- Demey, A. en Van Campenhout, N., *Architectuur te Lokeren tussen 1890 en 1914*, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 1992.
- Deseyn, G.; Dubois, M.; Fredericq-Lilar, M.; e.a., *Gent en architectuur: trots, schande en herwaardering in een overzicht*, Van de Wiele, Brugge, 1985.
- Devos, P. *Interbellumarchitectuur in Ronse*, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 2005.
- De Wolf, K., *Architectuurgids Zuid-Oost-Vlaanderen. Art deco en modernisme (1918-1965)*, Marnixkring Sotteghem, Zottegem, 2000.
- Dubois, M.; Goffin, G.; Lernout, N.; e.a., *Modern Bouwen in Mortsel 1920-1940*, Roularta Books, Zellik, 1998.
- Eyckerman, T., *Gids voor Antwerpen. Moderne architectuur*, Brepols, Turnhout, 1989.
- Foffin, G.; Lernout, N.; Moereels, J., e.a., *Modern Bouwen in Deurne 1920-1940*, Roularta Books, Zellik, 1996.
- Geysens, G.; Goffin, G.; Lernout, N. e.a., *Modern Bouwen in Brasschaat 1920-1940*, Roularta Books – De Standaard, Brussel, 1993.
- Hennaut, E., *De Prévoyance Sociale*, Archives d'Architecture Moderne, Brussel, 2004.
- Hustache, A.; Jacobs, S. en Boenders, F., *Victor Horta, Het Paleis voor Schone Kunsten van Brussel*, Gemeentekrediet - Snoeck-Ducaju & zn, Brussel - Gent, 1996.
- Moerman, K. *Vier architecten te Brugge. Lannoo, Tielt, 1983.*
- Meganck, L.; Poulain, N. en Demey, K., *Het miljoenenkwartier: een Gentse woonwijk uit het Interbellum*. Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 1995.
- Meganck, L.; Poulain, N. en Van Campenhout, N., *Interbellumarchitectuur in Lokeren. Tussen traditie en vernieuwing*, Stadsbestuur Lokeren, Lokeren, 1999.
- Meul, V. en Jaminé, W., "Van Waterstaatskerk tot mijncité. Een historiek van het bouwen in Limbug door 3 generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832-1921)" in: *Cultureel erfgoed in Limburg*, deel 2, Provinciebestuur Limburg - Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed, Rijkkel-borgloon, 1999.
- Spitaels, E., *Pruis & Apache : een kijk op de architectuur van luchtbal*, Stadsbestuur Antwerpen, Antwerpen, 1995.
- Strauven, F., *Jos Bascourt 1863-1927 | Art Nouveau in Antwerpen*, Archives d'Architecture Moderne i.s.m. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1993.
- Van Cauteren, R. (ed.), *Een eeuw architectuur in Kalmthout*. Werkgroep een eeuw architectuur in Kalmthout, Kalmthout, 2000.
- Vandenbreen, J. en Wangermée, R., *Studio 4 : Omroepgebouw, Flagey 1933-2002: Joseph*

- Diongre, Philippe Samyn, architecten, Académie Royale de Belgique, Brussel, 2004.*
- Van de Perre, D., *Op de grens van twee werelden: beeld van het architectuuronderwijs aan het Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, 2003.
 - Vanthuynne, G. en Schockaert, R., *Architectuurgids De Panne: 50 architecturale getuigen van het verleden en heden van de badplaats*, Gemeentebestuur, De Panne, 2002.

4. Eindverhandelingen

Eindverhandelingen waarin architectuurarchieven genoemd en gelokaliseerd worden van de afdelingen kunstgeschiedenis en architectuur aan de Vlaamse universiteiten en hogescholen:

- Universiteit Gent - Vakgroep kunst-, muziek- en theaterwetenschappen (meer dan 30)
- UGent – Vakgroep architectuur en stedenbouw (meer dan 30)
- VUB – Vakgroep kunstwetenschappen en archeologie en Faculteit Ingenieurswetenschappen
 - opleiding burgerlijk ingenieur-architect (10-tal)
- K.U.Leuven – Vakgroep Kunstwetenschappen (meer dan 30)
- K.U.Leuven – opleiding burgerlijk ingenieur-architect (meer dan 30)
- Provinciale Hogeschool Limburg – opleiding architectuur (5-tal)
- Provinciale Hogeschool Limburg – opleiding interieurarchitectuur (-)
- Hoger Instituut Henry van de Velde (10)
- VUB, UGent, UFSIA, K.U.Leuven – GGS Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer (6-tal)
- Hogeschool WENK – Sint-Lucas Architectuur Gent (-)
- Hogeschool WENK – Sint-Lucas Architectuur Brussel (12-tal)
- Katholieke Hogeschool Mechelen – departement architectuur (-)

Bijlage 5

contactgegevens van instellingen die archieven in verband met de wederopbouw beheren

Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen

Brugmannalaan 52-54
1190 Brussel
tel: (+32) 02/346.40.62
fax (+32) 02/346.53.45
e-mail: kcml@mbhg.irisnet.be

Algemeen Rijksarchief

Ruisbroekstraat 2
1000 Brussel
tel: (+32) 02/513.76.80
fax: (+32) 02/513.76.81
e-mail: algemeen.rijksarchief@arch.be

Belgische vereniging van steden en gemeenten

Aarlenstraat 53, bus 4
1040 Brussel
tel: (+32) 02/238.51.78
fax: (+32) 02/231.15.23
e-mail: fed@uvcb-vbsg.be

Studie- en documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij

Luchtvaartsquare 29
1070 Brussel
tel.: (+32) 02/556 92 11
fax: (+32)02/556 92 00
e-mail: cegesoma@cegesoma.be

Bijlage 6

Selectieve bibliografie en contactgegevens betreffende koloniale archieven

Selectieve bibliografie

- Van Loo, A., *Page Coloniale*, in AA.VV., *Paysages d'Architecture*, AAM, Brussel, 1986, pp. 52-55.
- De Meulder, B., *Reformisme thuis en overzee. Geschiedenis van de Belgische planning in een kolonie (1880-1960)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 4 vols., KULeuven, 1994.
- De Meulder, B., *De Kampen van Kongo. Arbeid, kapitaal en rasveredeling in de koloniale planning*, Meulenhoff/Kritak, Amsterdam/Antwerpen, 1996.
- Lagae, J., 'Authentieke Vertoningen. Tentoonstellingsarchitectuur en de mythes over de Belgische kolonie en het moederland 1930-1939', in *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie* (Historische Uitgeverij, Groningen, the Netherlands), IV, nr. 2, lente 1999, pp. 89-106. (in een herwerkte, engelstalige versie verschenen als 'Displaying Authenticity and Progress. Architectural Representation of the Belgian Congo at international Exhibitions' in the 1930s', in *Third Text*, nr. 50, spring 2000, pp. 21-32 en ook opgenomen in Ziauddin Sardar, Sean Cubitt and Rasheed Araeen (ed.), *The Third Text Reader on Art, Culture and Theory*, Continuum, London/New York, 2002, pp. 47-61)
- De Meulder, B., *Kuvuande Mbote. Een eeuw architectuur en stedenbouw in Kongo*, Houtekiet/deSingel, Antwerpen, 2000.
- Lagae, J. (i.s.m. Denise Laurens), *Claude Laurens. Architecture. Projets et Réalisations* [oeuvrecatalogus], nrs. 53-54 in de reeks *Vlees & Beton*, Vakgroep Architectuur en Stedenbouw, Universiteit Gent, 2001, 348 p.
- Lagae, J., "*Kongo zoals het is*". *Drie architectuurverhalen uit de Belgische kolonisatiegeschiedenis (1920-1960)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 3 vols., UGent, 2002.
- Lagae, J., 'In search of a « comme chez soi ». The ideal colonial house in Congo (1885-1960)', in Vellut, J. (ed.), *Itinéraires croisés de la modernité au Congo Belge (1920-1950)*, nrs. 43-44 in de reeks *Cahiers africains/Afrika studies*, CEDAF/L'Harmattan, Tervuren/Parijs, 2001, pp. 239-282.
- Lagae, J., 'De kolonie als architectuurlaboratorium? Bouwen in Belgisch Kongo 1885-1960' & « Un majestueux palais nègre ». De Kongolese sectie op de *Exposition Coloniale Internationale* te Vincennes 1931 (arch. H. Lacoste)', in Grieten, S. (ed.), *Vreemd Gebouwd. Westerse en*

niet-westerse elementen in onze architectuur, Provinciebestuur Antwerpen/Brepols NV, Antwerpen, 2002, pp. 467-490 & 491-503.

- Lagae, J., 'Modern Architecture in the Belgian Congo. A forgotten legacy and a "shared" heritage', in *Docomomo Journal*, nr. 28, March 2003, pp. 43-50
- Lagae, J., 'Koloniale architectuur', in Van Loo, A. (ed.), *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003, pp. 476-478 (ook diverse lemma's over architecten werkzaam in de kolonie)
- Lagae, J., 'Colonial encounters and conflicting memories. Shared colonial heritage in the Belgian Congo', in *Journal of Architecture*, vol. 9, Summer 2004, pp. 173-197
- Lagae, J., 'Le Petit Belge a voulu faire grand. The troublesome construction of the Résidence du Gouverneur Général du Congo Belge in Leopoldville (1922-1960)', in *METU-Journal of Architecture*, vol. 20, nrs. 1-2, 2000 [pas verschenen in 2004], pp. 6-27
- Lagae, J., 'Modern Living in the Congo: the 1958 colonial housing exhibit and postwar domestic practices in the Belgian Congo', in *Journal of Architecture*, vol. 9, Winter 2004, pp. 477-494.

Contactgegevens

Koninklijk Museum voor Midden-Afrika

Leuvensesteenweg 13

3080 Tervuren - België

<http://www.africamuseum.be>

Geschiedenis en algemene wetenschappelijke diensten: Stanley-Paviljoen (diensthoof: Philippe Maréchal). Collecties enkel op afspraak te bezichtigen, Jos Libotton - tel 02 769 52 89

Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (KADOC-K.U.Leuven)

Vlamingenstraat 39

B-3000 Leuven

Tel. 0032 16 32 35 00

Fax 0032 16 32 35 01

e-mail: postmaster@kadoc.kuleuven.ac.be

<http://kadoc.kuleuven.be>

Archief van het Ministerie voor Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking – Afrika-Archief

Karmelietenstraat 15

1000 Brussel

t +32 2 501 81 11

f +32 2 501 38 57

<http://www.diplomatie.be/nl/archives>,

contactpersonen: Françoise Peemans, Pierre Dandoy

**Bibliotheek van het Ministerie voor Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en
Ontwikkelingssamenwerking – Afrika-Afdeling**

Karmelietenstraat 15

1000 Brussel

t +32 2 501.80.98

f +32 (0)2 501.37.36

<http://www.diplomatie.be/nl/archives>

Contactpersoon: michel.erkens@diplobel.fed.be

Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur VZW (CRKC)

Abdij van Park 7

B-3001 Heverlee

Tel.: 016/40.60.73

Fax: 016/40.33.02

<http://www.crkc.be>

Archief van de Vlaamse Provincie der Jezuiten

Aanvragen schriftelijk sturen naar:

Pater Daniël Butaye S.J.

Waversebaan 220

B 3001 Heverlee (Leuven)

telefoon ++32 (0)16 40 40 21

<http://www.jezuiten.org>

234

Archief van de Paters Benedictijnen

Zevenkerken 4

8200 Sint-Andries

t +32 (0)50 38 01 36

Archief van de Zusters van Liefde van Jezus en Maria

Molenaarsstraat 28

9000 Gent

t +32 (0)9 235 82 32

f +32 (0)9 235 82 20

<http://www.archief-museum.zvl.org>

Archief van de Witte Paters

Missionari d'Africa

Via Aurelia 269

CP 9078/ 00100 Roma Italia

tel (39) 06 39 36 34 1

e-mail: archivio@mafroma.org

<http://www.africamission-mafr.org/archivesdocgb.htm>

BIJLAGEN

Archief Vlaamse Minderbroeders (Franciscanen)

Minderbroedersstraat 5

B-3800 Sint-Truiden

Tel. 011/705730

<http://www.museum-minderbroeders.be>

contactpersoon: P. Alex Coenen

Archives Nationales du Congo

B.P. 11122

Kinshasa 1

République du Congo

directeur: Monsieur Antoine Kobe Lumenga-Neso

e-mail: prof_lumenganeso@yahoo.fr

archieven te bezichtigen op afspraak

Bijlage 7

Samenstelling van de adviesraad van het CVAa

De adviesraad van het CVAa is een informeel platform waar actoren uit de architectuur- en archiefwereld elkaar ontmoeten. Het CVAa nodigt de leden enkele keren per jaar uit om te debatteren over actuele problemen.

Leden

- Willem Aerts (diensthoofd Dienst Cultureel erfgoed Provincie Antwerpen)
- Inge Bertels (onderzoeksmiddewerker K.U.Leuven, Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening)
- Jo Braeken (adjunct van de directeur, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen)
- Joris Capenberghe (coördinator van het Departement Architectuur van de Provinciale Hogeschool Limburg)
- Jan Cools (directeur Culturele Biografie Vlaanderen vzw)
- Veerle De Houwer (medewerker AROHM - Afdeling Monumenten en Landschappen)
- Jan De Maeyer (directeur KADOC– K.U.Leuven. Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving)
- Stefaan Grieten (medewerker Architectuurarchief Provincie Antwerpen)
- Charles Hind (Director Special Collections, Curator of Drawings RIBA/Victoria & Albert Museum London (GB))
- Johan Lagae (assistent, UGent, vakgroep Architectuur & Stedenbouw)
- Dirk Laureys (medewerker Architectuurarchief Provincie Antwerpen)
- Piet Lombaerde (hoogleraar Hogeschool Antwerpen, Departement Ontwerpwetenschappen)
- Els Michiels (consulent Archieven, Documentatiecentra en Bewaarbibliotheken, Culturele Biografie Vlaanderen vzw)
- Yves Schoonjans (docent Vrije Universiteit Brussel, Departement Architectuur /WENK Hogeschool Sint-Lucas Gent, dep. architectuur)
- Inge Schoups (bestuurscoördinator-stadsarchivaris Stadsarchief Antwerpen)
- Michael Snodin (Assistant Director Special Collections, Curator of Drawings RIBA/Victoria & Albert Museum London (GB))
- Jos Vandenbreeden (directeur *Architecture Archive* - Sint-Lukasarchief vzw)
- Katrien Vandermarliere (directeur Vlaams Architectuurinstituut)

- Luc Verpoest (hoogleraar K.U.Leuven, Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening)
- Marc Santens (adjunct van de Vlaams Bouwmeester)
- Mariet Willinge (verantwoordelijke Collectie, Nederlands Architectuurinstituut (NL))

Bijlage 8

overzicht van de subsidieaanvragen bij de Commissie Vormgeving & Architectuur, sedert 1995

aanvrager en titel aanvraag	subsidie (BEF)
SUBSIDIES 1993	1.000.000
VLAANDEREN + INTERNATIONAAL: 1 mio BEF	geen gegevens
SUBSIDIES 1994	1.000.000
VLAANDEREN + INTERNATIONAAL: 1 mio BEF	geen gegevens
SUBSIDIES 1995 (BEF)	3.229.000
VLAANDEREN (progr. 44.1, ba. 34.02)	
Arch. Architectuur als Buur vzw, Gent: publicatie 'dynamiek en ruimte'	100.000
A Aa50, Mechelen: publicatie Peter Callebout in 'Vlees en Beton'	250.000
A H.Arch.inst. Sint-Lucas, Gent: publicatie 'Walter Steenhoudt, architect'	200.000
A Fondation pour l'Architecture: tento. en publicatie Architecten uit Vlaanderen'	1.000.000
A Koning Boudewijnstichting: studiedag 'Publieke gebouwen en ruimten'	350.000
A K.U.Leuven, dep. ASRO: intern. studiedag 'De zij-kant van architectuur'	80.000
A Jan Thomaes, Antwerpen: werkbeurs voor onderzoek arch. Jacques Dupuis	99.000
A Studio Open Stad, Antwerpen: werkingskosten	400.000
	2.479.000
INTERNATIONAAL: (progr. 44.4, ba. 01.02)	
A Archis, Rotterdam: architectuurtijdschrift	400.000
A Aa50, Mechelen: transportkosten Willy Van Der Meeren naar Griekenland	150.000
A BASTT vzw, Antwerpen: reiskosten deelname Praagse Quadriënnale 1995	200.000
	750.000
SUBSIDIES 1996 (BEF)	5.835.000
VLAANDEREN (progr. 44.1, ba. 34.02)	
Arch. K.U.Leuven, dep. ASRO: publ. Van 'De Kampen van Kongo'	60.000
A Aa50, Mechelen: monogr. Public. 'Hommage Martinitoren Brussel'	200.000

238

A	Nederlands Arch. Instituut: publicatie Luc Deleu 'De onaangepaste stad'	190.000
A	Stichting Europalia International: tentoonstelling 'Victor Horta'	2.050.000
A	Archis, Rotterdam: redactiekosten	445.000
A	Studio Open Stad, Antwerpen: werkingskosten Schooljaar 67-68	445.000
A	Architectuur als buur vzw, Gent: werkingskosten	445.000
A	WENK, St.Lucas, Gent: project 'Jeugd en Architectuur'	200.000
	Vormg.Fonds Kunstambachten vzw Gent: public. 'Pieter De Bruyne 1931-1987'	200.000
		4.035.000

INTERNATIONAAL: (progr. 44.4, ba. 01.02)

A	Architectuurbiënnale van Venetië: aanmaak en verspreiding folder	240.000
A	Centre d' Architecture, Bordeaux: tento 'Nouvelle Architecture en Flandre'	1.200.000
A	Peter Swinnen: werkbeurs	80.000
A	Adinda Van Geystelen: werkbeurs	80.000
A	Aa50, Mechelen: 3 werkbeurzen i.f.v. oeuvrecatalogus Jozef Lietaert	200.000
V	Triënnale van Milaan ism VIZO	230.000
		1.800.000

NEGATIEF

A	Aa 50, Mechelen: monogr. Public. 'Hommage Nautilus Antwerpen'	
A	Stad en Architectuur vzw, Leuven: startsubsidie	
A	Maarten Delbeke: werkbeurs	
A	Bright Image - Peter De Laet, Antwerpen, productie CD-rom Architectuur in VI.	
A	Luc Deleu en TOP-Office, Antwerpen: project 'De onaangepaste stad'	
A	Jan Thomaes: werkbeurs	
A	WENK, St. Lucas, Brussel, conferentie 'computerondersteunend ontwerpen'	
A	Jeval nv., Harelbeke: aanmaak van beeld 'Loftin Mira'	
A	Arch & Life, Luik: ondersteuning Architectural Awards 1996	

SUBSIDIES 1997 (BEF)**3.840.000**

VLAANDEREN (progr. 45.3, ba 34.02)

A.	KUL, Davidsfonds, stad Leuven: tento & publicatie 'De ingenieuze neogotiek'	500.000
A	TOP Office (Luc Deleu): 'De onaangepaste stad II'	500.000
A	cAD Kortrijk: tentoonstelling en publicatie 'Kortrijk 1990-2000'	300.000
A	Stadsland vzw, Antwerpen: organisatie congres ' Architectuur in beroep'	300.000
A	Jan Thomaes, Antwerpen: onderzoek over arch. Dupuis	300.000
A	Ludion, Gent: publicatie Stéphane Beel	250.000
A	Aa50, Mechelen; publicatie essays Maarten Delbeke	200.000
A	Studio Open Stad, Antwerpen: werkingskosten	600.000
A	Architectuur als buur vzw, Gent: werkingskosten	400.000
		3.350.000

INTERNATIONAAL (progr. 45.5, ba 33.05)

A	Tom Broeckaert: postgraduaatbeurs voor Berlage Instituut Amsterdam	90.000
A	Archis, Rotterdam: tussenkomst in redactiekosten	400.000
		490.000

BIJLAGEN

NEGATIEF

- A Pieter Uyttenhove - de overheidsopdracht
- A Ugent - Claude Laurens
- A Amarant - lezingenreeks
- A Jan Verheyden - Supernova

SUBSIDIES 1998 (BEF) 2.600.000

VLAANDEREN (prog.45.3, ba 34.02)

- A Studio Open Stad, Antwerpen: werkingskosten 510.000
- A Architectuur als buur, Gent: werkingskosten 400.000
- A Stichting Stad en Archeologie, Leuven: werkingskosten 250.000
- A A.Spinoy vzw, Mechelen: tentoonstelling ' Bob Van Reeth' 100.000
- A cAD, Kortrijk; project 'Publieke Ruimte: stationsbuurten' 300.000
- A KULeuven, dep. ASRO: tento en publicatie koloniale architectuur in Congo 180.000
- A RUGent, vakgroep Architectuur en Stedenbouw: publicatie 'Karel Elnó' 150.000
- A t Casteelken, Rumbeke: tentoonstelling over Catalaans design 100.000
- A Hera Van de Sande, Gent: werkbears 120.000
- V Fonds voor Vormgeving, Gent: opstellen van inventaris over vormgeving 250.000

2.110.000

INTERNATIONAAL (prog. 45.5, ba 33.05)

- A Archis, Rotterdam: tussenkomst in redactiekosten 400.000
- A Frank Tack: postgraduaatbeurs voor Berlage Instituut Amsterdam 90.000

490.000

240

NEGATIEF

- V BASTT vzw - deelname quadriënale Praag

SUBSIDIES 1999 (BEF) 5.852.692

VLAANDEREN (prog. 45.3, ba 34.02)

- A Hogeschool Limburg: lezingen nav 30 jaar productdesign 50.000
- A VTI: onderzoeksproject kunstencentra 100.000
- A Anno O2: Gestructureerde atlas van de regio 300.000
- A aankoop boeken ludion:Eugeen Liebaut 300.000
- A cAD, Kortrijk: 'Hommage aan Vanderplaetse' 100.000
- A Stichting Stad en Architectuur; werkingskosten 250.000
- A Ola Dele Kuku: publicatie monografie 150.000
- A de Singel; tentoonstelling over koloniale architectuur 400.000
- A TOP Office (Luc Deleu) 250.000
- A NETHCA, Leuven: colloquium 'Inside Density' 125.000
- A Studio Open Stad: jaarwerking 400.000
- A OSA: colloquium 'The generic city' 150.000
- A Amarant; lezingen architectuur 64.000
- A A+ architectuur: tussenkomst in redactiekosten 400.000
- A Brussel 2000: project Kunstberg 700.000

BIJLAGEN

A	caAD, Kortrijk: project 'Bernardo Secchi'	200.000
		3.939.000
	INTERNATIONAAL (progr. 44.4, ba. 01.02)	
A	deelname Architectuurbiënnale Sao Paulo, Brazilië	750.000
A	SUN-Nijmegen: vertaling boek 'Architectuur en kritiek van de moderniteit'	143.692
A	Jens Aerts: postgraduaat Barcelona	120.000
A	tijdschrift Archis	400.000
A	EASA Summerschool 2000	250.000
V	Cepro: I-material	250.000
		1.913.692

NEGATIEF

A	Anno O2 - N-Z as Kortrijk
V	Paul Ibou - Reis naar China
A	Jo Crepain - publicatie
V	Villa eksternest - Glascentrum
A	Vlaamse deelnameTento Madrid
A	Erik van Belleghem - werkbeurs 1999
A	Supernova - Stedelijke interventies
A	2de natuur - George Baines
V	Casteelken - tento zitcultuur
A	Frank Demulle - Project Praag

SUBSIDIES 2000 (BEF)

16.310.000

241

VLAANDEREN (prog. 45.3, ba 34.02)

A	vzw Vlaams Architectuurcentrum - studie ifv oprichting VAI	1.950.000
A	deSingel - Onderzoek De Geyter Architecten	1.500.000
A	51N4E	400.000
A	Studio Open Stad vzw - jaarwerking	500.000
A	UGent - conferentie GUST	200.000
A	UGent - publicaties	400.000
A	UGent - tento Praag	500.000
A	Netwerk Aalst - tento Eugeen Liebaut	200.000
A	Prov. Hogeschool Limburg - lezingen	50.000
A	Anno '02 vzw - tento Bob Van Reeth	400.000
A	Han Vandevyvere - project Matrix	150.000
A	Sint Lukasarchief - voorbereiding Vlaams Architectuurarchief (VAA)	6.000.000
V	IDEM - workshop	200.000
V	CEPRO vzw - jaarwerking	500.000
V	t Eksternest (CIC vzw) - Eva Evenement	50.000
		13.000.000

INTERNATIONAAL (prog. 45.5, ba 33.05)

A	Katrien Embrechts - werkbeurs	200.000
A	Oswald Devisch - werkbeurs	200.000

BIJLAGEN

A	Pieter-Jan Versluys - werkbeurs	200.000
A	Katrien Theunis - werkbeurs	200.000
A	UGent - reizende tento Japan	1.410.000
V	Cepro vzw - productie tento Forms From Flanders (F3)	1.100.000
		3.310.000

NEGATIEF

V	't eksternest - jaarwerking	
A	Luc van der Hallen - WOOD workshops	
A	Ugent - Karel Elnó	
V	Philippe Lemineur - 'Le Pays Dogon'	
A	BASA vzw - een tuin van de vormen	
V	EXIT - project FRAME SHIFT	
A	2de Natuur - Publicatie georges Baines	
A	Rauw Architecten - A. Hendrickx	
A	Ugent - Publicatie Claude Laurens	
A	Uitg. Houtekiet - Planning in Belgisch Congo	
A	Jurgen Persoons - 'united home studio Tokyo'	
A	St. Lucas Gent - Tento over Copenhagen	
A	Studio Open Stad - Nieuwe infrastructuren	
A	TOP office - De onaangepaste stad 2000	
A	Ira van de Vondel - Hymne aan de beweging	
A	OSA-KUL - internationaal Labo voor het hedendaagse stadslandschap	
A	St Lucas Gent - Maerlantcentrum	
A	T.U. Delft - Proefschrift Kint	
A	Verda van Laer - Geometrie San Francisco	
V	Ludion - Maarten van Severen	
A	Cultuurraad Kalmthout - Een eeuw architectuur in Kalmthout	

SUBSIDIES 2001 (BEF)

22.565.054

VLAANDEREN (prog. 45.3, ba 34.02)

A	Academie Gent - 250 jaar architecten van de academie	250.000
A	Ugent - Vakgroep architectuur & stedenbouw, 'Vlees & Beton'	150.000
A	KULeuven - OSA, Nethca-colloquium Leuven	250.000
A	Stadsland vzw - Prachtige gebouwen Antwerpen	150.000
A	Jos Delbroek - vertalingen	7.800
A	Stad & Architectuur vzw. Leuven - jaarwerking	500.000
A	KULeuven - OSA, Sociale woningbouw (studie)	500.000
A	KULeuven - OSA, Over het marginale wonen (studie)	500.000
A	KULeuven - OSA, Architecture, gender & domesticity (congres, publicatie)	400.000
A	Ugent Vakgroep Architectuur & Stedenbouw - Deleu Atlas (fase I)	400.000
A	KA Deurne - School maken in architectuur	450.000
A	Studio Open Stad - Het stedelijk debat	750.000
A	Provincie West-Vlaanderen - tentoonstelling Provinciale Prijs	250.000

BIJLAGEN

A	Hogeschool voor Wetenschap en Kunst - Project Alfons Hoppenbrouwers	850.000
A	Stad Aalst - tentoonstelling Christian Kieckens	484.452
A	Supernova - website en portaalsite architectuur	800.000
A	Uitgeverij Sun - vertaling werk «Architecture and Modernity»	143.692
A	Brugge 2002 - paviljoen Toyo Ito - Burg	3.500.000
A	Sint Lukasarchief - Vlaams Architectuurarchief (VAA)	6.000.000
V	VIZO - 3de Triënnale voor Vormgeving	500.000
V	Mus. voor Sierkunst & Vormg Gent - tento 100 jaar vormgeving in Vlaanderen	750.000
V	Stichting Interieur vzw - Manifestatie Transit I/DE/Ain Brussel	500.000
V	KULeuven - departement Materiaalkunde, MTC Composieten in design	1.235.000
V	Stichting voor Vormgeving ism. Wenk - tento en publicatie Gaston Eysseleinck	583.000
		19.903.944
	INTERNATIONAAL (prog. 45-5, ba 33-05)	
A	Katrien Embrechts – werkbeurs Barcelona	200.000
A	Katrien Theunis - werkbeurs Barcelona	200.000
A	Anneleen Lagae – werkbeurs Madrid	200.000
A	Gwenn Texier – werkbeurs Londen	200.000
A	Oswald Devisch – werkbeurs Londen	200.000
A	Alexander D'Hooghe – werkbeurs Harvard	200.000
A	Pieter-Jan Versluys – werkbeurs Barcelona	200.000
A	Jens Aerts – werkbeurs Barcelona	80.000
A	Ugent - Vakgroep A&S, New trends in European and Japanese architecture	150.000
A	UGent – Vakgroep A&S, Dwelling & modernity	230.000
A	KULeuven - OSA, Kinshasa hier en nu	300.000
A	Kora Van den Bulcke – tentoonstelling Friedrichshafen	200.000
V	Sylvie Vandenhoucke – werkbeurs Londen	200.000
V	Luc Van Der Hallen, Idem 13, International design educational meeting, Brasil	101.110
		2.661.110
	NEGATIEF	
V	Marie Wabbes - Publicatie Monografie 'Jules Wabbes (1919-1949)'	
V	Ninette Murk - Designers do denim	
A	FAB - Architecture Awards	
V	Eksternest - Versteend en Verglaasd	
A	Stichting 2de natuur - Georges Baines	
A	CC Mechelen - tento actuele Japanse arch	
A	Archipel - Lezingenreeks 'bouwmeester, kunstenaars, visionairs'	
A	Ets. D'en Face - inrichting van een ruimte	
A	Flat Space - Flat Space	
A	Huis voor Kunst- en restauratieambacht - jaarwerking	
A	Kamers op een kier - Kamers op een kier	
A	Anno 02 - Wegen & Bewegen	
A	U.G. VG A&S - De vreemdeling in de stad	
A	Stichting Archis - Redactionele kracht	

A	the maze corporation - Blitz beton workshop	
V	Franciska Goussaert - Juweelontwerp	
V	Firmin Henau - wereldcongres maatcuture	
V	Anne-Sophie Rouffaert - internationale beurs San Fransisco	
A	Oswald Devisch - Swan City	
V	U.G. VG A&S - Dwelling & modernity (etappe Japan)	
SUBSIDIES 2002 (EURO)		417.404

VLAANDEREN (prog. 45.3, ba 34.02)

A	Vlaams Architectuurinstituut v.z.w. - Dag van de Architectuur	150.000
A	Prov. Hogeschool Limburg, dep. Architectuur - Euregionale Architectuur	4.500
	Prijs 2002 Hasselt (EAP)	
A	ABC v.z.w. - project architectuureducatie ism WenK, Sint Lucas Gent	12.900
A	ABC v.z.w. - ontwikkeling modules voor architectuureducatie	22.330
A	vzw Densiteit - Shelter	10.000
A	CCNOA vzw - Topos/Atopos/Anatopos	19.500
A	vakgroep architectuur U.G. - tentoonstelling Alfred Hardy	4.850
A	stadsbestuur Kortrijk - studie Buda-eiland Kortrijk	40.000
A	Stichting Stad en Architectuur vzw - Auditorium: 8 architectuurlezingen	6.000
A	Bunkerhotel vzw - Metropolitan Diamond, ikv Arch.biënnale R'dam 03	50.000
V	't Eksternest v.z.w. - Europa in Art-o-nivo	10.000
V	stichting voor vormgeving vzw - vormgeving in de Jan Breydelstraat	10.000
V	Stichting EXIT vzw - EXIT 2002	3.720
		343.800

244

INTERNATIONAAL (prog. 45.5, ba 33.05)

A	Sofie Bullynck - werkbeurs Barcelona	5.000
A	Jan Leenknecht - werkbeurs Columbia University, N.Y.	5.000
A	Michiel Helbig - werkbeurs Pompeu Fabra Barcelona	5.000
A	Agency (Kobe Matthys) - Tentoonstelling "Lobby in Rear"	4.000
A	Arc en Rêve Bordeaux - New Trends of Architecture, productie expositie	3.049
A	evr.architecten - productie deelname "New Trends ..."	2.500
A	ABC vzw - reisbeurs congres Berkeley	3.565
A	Carl De Smet - New Hotels for Global Nomads	5.000
A	Kora Van den Bulcke - Virtual World of Art	12.000
V	Anne-Sophie Rouffaert - werkbeurs : Masters in Fine Art San Francisco	5.000
V	Phidias v.z.w. - "Project Piet Stockmans" (Academia Belgica, Rome)	11.500
V	Centre Céramique Maastricht - the Elements of Design	6.000
V	KdG Hogeschool Sint Lucas Antwerpen - typografieproject in kader van ELIA congres Dublin	5.000
V	Thomas De Bruyne - deelname wedstrijd bloemschikken	990
		73.604
LOTTOGELDEN		
V	Stichting voor vormgeving	18.500

BIJLAGEN

NEGATIEF

A	deSingel - Deename "NewTrends in Architecture in Europe & Japan
A	deSingel - Presentatie "NewTrends in Architecture in Europe & Japan
A	Vereniging voor tentoonstellingen vzw - inrichting multimedia- en documentatiecentrum
A	Wenk St Lucas Brussel - Hoppenbrouwers Fase II
A	evr.architecten - productie deelname "NewTrends in Arch. in Europe&Japan"
A	Han Vandevyvere - Matrix Deel II
A	VAi - uitbouw bibliotheek
A	Voorkamer vzw - onderzoek naar nieuwe modellen kunstgalerie
A	Tabula Rasa Europa vzw - Muziek en Ruimte
A	Studio Open Stad vzw - het stedelijk debat fase B
A	Lia Schelkens - 2de natuur
V	Werkgroep Kunst & Cultuur Beernem v.z.w. - Multidisciplinair project "Tricotri"
V	Stichting Paul Ibou - Bauhaus promotie
V	UDB Plus vzw - UDB Guidelines (vadecum voor designers)
V	Tale of Tales (Michael Samyn) - prototype en ontwerp computerspel "8"
V	AXUM vzw - Artisanart 2002
V	Mirador vzw - de verborgen stad
V	MIAT Gent - parcours: stof tot feesten
A	Supernova v.z.w. - Supernova internationale tentoonstelling
A	BASTT vzw - reiskosten OISTAT japan
V	Museum Le Mayeur Indonesië - uitbouw museum tot werkplaats

SUBSIDIES 2003 (EURO)**310.500**

VLAANDEREN (prog. 45.3, ba 34.02)

A	Labau vzw - Mediaroom	10.000
A	Stichting Stad en Architectuur vzw - jaarwerking	35.000
A	Studio Open Stad vzw - jaarwerking	35.000
A	Archipel vzw - jaarwerking	35.000
A	ABC vzw - architectuureducatieprojecten	15.000
A	Kunstadstroom vzw - Versus, architectuur/kunst 2003	10.000
A	Kenny Cupers - tento. Spaces of Uncertainty	10.000
A	Provincie West-Vlaanderen - foto's bij tento W-VI Prijs voor Architectuur	5.000
A	UGent, Labo Stedenbouw - tento landschap in transformatie: 1904-2004	15.000
A	Fondation pour l'Architecture vzw - kunstinstallaties bij tento H. Lacoste	15.000
V	Designcentrum Vlaanderen vzw - tento Maarten van Severen	80.000
A	Jeroen Geurst - de stille steden van de eerste wereldoorlog	doorverwijzing
A	U.G. Vakgroep Arch.&StedenbouwHorta in Havana	doorverwijzing
A	U.G. Vakgroep Arch.&StedenbouwPaul Neefs in Kyoto	doorverwijzing
A	Van Eyck Academie NLtento «het Stedelijke Paradigma» L. De Boeck	doorverwijzing
V	Stichting voor Vormgeving vzw - het verhaal achter de dingen	doorverwijzing
		265.000

BIJLAGEN

INTERNATIONAAL (prog. 45-5, ba 33.05)

projecten

A	vzw Juliaan Lampens - tento Lampens ikv MIRA 2003 Rio, Brazilië	18.500
A	U.G. Vakgroep Arch.&Stedenbouw - IAEE workshop Washington	5.000
V	David Huycke - catalogus voor tento in Zweden	1.500
V	Carl De Smet - Installatie Noumenon	16.000
<i>punctuele tussenkomsten in buitenlandse reizen</i>		
A	Iwan Strauven	1.000
V	Anita Nevens - tento Keulen	2.500
V	Pia Raeymaekers - stage Sars Poteries, Frankrijk	1.000
		45.500

NEGATIEF

A	Supernova vzw - jaarwerking
A	NAV vzw - website
A	Nethca vzw - Nethca colloquium
A	De Polikliniek van de Cultuur - huis der ontmoetingen
A	VTB-VAB vzw - cursus hedendaagse architectuur
A	51N4E architecten - Eurospace, ruimtelijke ontwikkeling
V	CIC vzw - Art-O-Nivo 2003
V	Stichting voor Vormgeving vzw - cd-rom en website designmusea
V	Vriendenkring Kunst Houtland vzw - Batik 2003
V	I ModeYou vzw - European Fashion Awards 2003
V	Stichting Interieur vzw - lezingendag n.a.v. I/De/A 2003
V	Stichting Gebouw F- Bredafototentent. De grenzen voorbij
V	Phidias vzw - tento. Stockmans in Pesaro, Italië
A	Ann-Sophie Rouffaert - werkbeurs San Francisco U.S.
A	Fredie Floré - punctuele tussenkomst
A	Pieter Uyttenhove - punctuele tussenkomst
V	Piet Stockmans - punctuele tussenkomst
V	Pia Raeymaekers - stage Zelezny Brod

SUBSIDIES 2004 (EURO)**406.258**

VLAANDEREN

A	Archipel vzw - jaarwerking	20.000
A	Stichting Stad en Architectuur vzw - jaarwerking	35.000
A	Studio Open Stad vzw - jaarwerking	15.000
V	vzw Stedelijke Musea Kortrijk - tento Tijdelijk Verblijf	20.000
V	Internationale Kantbiënnale - Hedendaagse Kunst - Kantbiënnale 2004	3.700
V	KMKG/VIZO - vierde Triënnale voor Vormgeving	25.000
A	Hogeschool A'pen, Henry vd Velde - colloquium 'publieke ruimte ...'	7.000
V	Z33 vzw - Living in Motion	50.000
A	CVAa (VAi vzw) - Wonen in Welvaart	40.000
A	Lab[au] vzw - Mediaruimte (vervolg)	20.000

BIJLAGEN

A	ABC vzw - workshop arch en vormg voor leerkrachten	4.950
A	ABC vzw - ifv Dag v Arch: rondleidingen en spelen	12.100
A	Fondation pour l'Architecture - De gebroeders Bourgeois en de moderne beweging in België	11.100
A	Stichting Stad en Architectuur vzw - tento 'Red het Modernisme'	3.100
A	UG vakgroep Arch en stedenbouw - Landschap in transformatie: vlaanderen 1904-2004	59.300
A	Design Centrum Vlaamnderen vzw - tento Jo Crepain Architect 1973-2003	20.750
		347.000

INTERNATIONAAL (prog. 45.5, ba 33.05)

projecten

V	VIZO, dienst Vormgeving - Melbourne, Australië: Design from Flanders	10.000
A	Galerie d'Architecture, Paris - Parisiens d'ailleurs	10.000
	<i>punctuele tussenkomsten in buitenlandse reizen</i>	
A	Deens Cultureel Instituut - int. seminarie landschapsarchitectuur Bxl	1.625
A	Xaveer De Geyter - conferentie Napels	270
A	curator Denver Art Museum USA - ontvangst ifv prospectie in Vlaanderen	2.000
A	Ann Heylighen, K.U.Leuven - congres MIT Cambridge Mass.	750
A	Bert De Muynck - RSVP-event NY, USA	750
V	Stefanie Vandendriessche - SIGGRAPH, LA, USA	2.500
A	Ann Verdonck - Paint Research Congres, DK	1.000
A	Adinda Van Geystelen - congres Schulhausbau. Zürich, CH	660
V	Jan Van Mol - Design From Flanders, Melbourne, AU	1.289
V	Dirk Wynants - Design From Flanders, Melbourne, AU	1.415
		32.258

LOTTOGELDEN

A	Recyclart vzw - jaarwerking	15.000
A	kunstencentrum TOR vzw - workshop designkritiek	12.000
		27.000

NEGATIEF

A	Architectuurwijzer vzw - jaarwerking
A	Architectenhuis Limburg vzw - jaarwerking
A	Kind en Samenleving vzw - project Offside
A	Workspace Unlimited vzw - Virtual World of Art, II: Virtual Vooruit
A	VTB-VAB vzw - cursus architectuur in Vlaanderen
A	Sint Lukasarchief vzw - voorbereiding publicatie 'het nieuwe wonen'
A	city Mine(d) vzw - Uti Willy
A	OCMW Waregem - ifv Dag v Arch: campuswandeling
A	Natuurpunt vzw - Natuur.huis Mechelen
A	NAV, afdeling Limburg - Architectuur, een meerwaarde voor het leven
A	Vlaanderen Bouwt vzw - publicatie: 'architectuur voor het gewone wonen'
A	Provinciale Hogeschool Limburg - Nieuwe winkelsferen en -concepten
A	B-architecten - representatie in Milaan voor video

Bijlage 9

Bibliografie van geciteerde werken

Literatuur

- Anciaux, B., Beleidsbrief Cultureel Erfgoed, mei 2001.
- Avermaete, T.; Nevejans, A.; Provo, B., "Architectuurarchieven in kaart" in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, Antwerpen, VVBAD, 2004, nr. 4.
- Avermaete, T.; Silverans, L.; Devoldere S., *Architectuur Leuven 1999-2002*, Stichting Stad en Architectuur, Leuven, 2003.
- Bijker, W.; Peperkamp, B. (ed.), *Geëngageerde geesteswetenschappen. Perspectieven op cultuurveranderingen in een digitaliserend tijdperk*, Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid, Den Haag, 2002.
- Blanco, M. (ed.), *Architectural Archives. Documents for Debate*, Proceedings 1st International Congress on Architectural Archives, ICA/SAR, Alcala de Henares (Madrid), 2004.
- Bingham, N.; *Wright to Gehry, drawings from the collection of Barbara Pine*, Sir John Soane's Museum, Londen, 2005.
- Boylan, P., "The Development Gateway: a major new Internet resource for information and debate about culture, heritage and development issues" in: *Museum International*, 2002, nr. 215.
- Carpentier, N.; Cammaerts, B.; Van Oost, O., *Cultuur en ICT Verkennende analyses en gevalstudies 2002-2003*, Recreatief Vlaanderen, Leuven, 2003.
- Charles, L.; Everaert, G.; Laleman, M.C.; Lievois, D., *Erf, huis en mens, Huizenonderzoek in Gent*, Stadsarchief Gent / Stichting Mens en cultuur, Gent, 2001.
- Charles, L., "Leven achter stenen muren: huizenonderzoek in Gent" in: *Introductie tot erfgoedzorg en archieven*, VCM, Brussel, 2000, pp. 77-85.
- Cohen, J.; Thomaes, J., *Jacques Dupuis. L'Architecte*, La Lettre Volée / Communauté française de Belgique, Brussel, 2000.
- Coppens, H., *De ontsluiting van archieven: richtlijnen en aanbevelingen voor de ordening en beschrijving van archieven in het Rijksarchief*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1997.
- Courtois, R., "Vedetten maken niet noodzakelijke goeie films. Of illusievrije bedenkingen omtrent architectuurwedstrijden" in: *A +*, 1986, nr. 89.
- Culot, M.; Van Loo, A. (ed.), *Musée des Archives d'Architecture Moderne*, AAM, Bruxelles, 1986, dl. 1.
- Culot, M.; Hennaut, E.; Liesens, L. (ed.), *Archives d'architecture Moderne. Catalogue des Collections*, AAM, Bruxelles, 1999, dl. 2.
- De Houwer, V.; Van Impe, E.; Verpoest, L., *Handleiding architectuurarchieven: inventarisatie*, CVAA, Antwerpen, 2004,

- De Keyser, B., *In de zon en in de schaduw. Gemeentearchieven in het Vlaamse erfgoedbeleid (Archiefkunde 7)*, VVBAD, Berchem, 2004.
- De Maeyer, J. (ed.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914*, KADOC, Leuven, 1988.
- Deneweth, H.; D'Hondt, J. en Leenders, K., *Een huis in Brugge: vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners*, vzw levend Archief, Brugge, 2001.
- Denis, S. (ed.), *erfgoed publiek / publiek erfgoed. Erfgoed en publieksontsluiting*, Politeia, Brussel, 2006.
- De Winter, L.; Smets, M.; Verdonck, A., *Focus architectuurarchieven : Huib Hoste 1881-1957*, CVAA, Antwerpen, 2005.
- D'Hondt, J., "Het Brugse stadsarchief en het huizenonderzoek: de werkgroep huizengeschiedenis" in: *Introductie tot erfgoedzorg en archieven*, VCM, Brussel, 2000, pp. 87-90.
- Driesen, P., *Onderzoeksproject: wenselijkheids- en haalbaarheidsstudie voor een open, geïntegreerde en integrale depotwerking in Limburg*, Hasselt, PCCE, 2003.
- Dubois, M., "Architectuur in Vlaanderen – vijf jaar Vlaams Bouwmeester" in: *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 2004.
- Dubois, M. "Algemeen opzet van het jaarboek" in: *Jaarboek architectuur Vlaanderen 1990-1993*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1994.
- Dubois, M., *Albert Van Huffel 1877-1935*, Snoeck Ducaju & Zoon nv., Gent, 1983.
- Featherstone, M. (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, Sage, Londen, 1990.
- Ford, H.; Sawyers, B., *International Architecture Centres*, Wiley-Academy, London, 2003.
- Godts, H. en M., *Archives Henry van de Velde : fonds Eugène Delatte*, Godts, Brussel, 2002.
- Ibelings, H.; Strauven, F., *Hedendaagse architecten in Vlaanderen en Nederland*, Stichting Ons Erfdeel, Rekkem, 2000.
- Heynen, H. (ed.), *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1994-95*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996.
- Hoftijzer, P., "Familieilver in de verkoop? Leiden op zijn smalst" in: *Nieuwsbrief, Forum Faculteit der Letteren*, jg. 2, nr. 6, 2002.
- Kenis, D.; Walterus, J., *Beleidsvisies voor 'digitaal erfgoed' in Vlaanderen. Een beleidsverkennd onderzoek*, Ministerie van Cultuur, Brussel, 2005.
- Laermans, R.; Vos, I.; Gielen, P., *Erfgoedeffecten. Working Paper*, Recreatief Vlaanderen, Leuven, 2004.
- Lagae, Johan, "Kongo zoals het is". Drie architectuurverhalen uit de Belgische koloniatiegeschiedenis (1920-1960), onuitgegeven doctoraatsverhandeling, UGent, 2002.
- Laureys D. (ed.), *Bouwen in beeld – De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Provinciebestuur Antwerpen – Brepols, Antwerpen/Tielt, 2004.
- Lievevrouw, P., "Zeebrugge SeaTrade Center" in: *A +*, nr. 105, 1989.
- Maes, K., *Inventaris van het plannearchief Joris Helleputte 1852-1925*, KADOC, Leuven, 1993.
- Maréchal, G. (ed.), *Bewaring en vernietiging van gemeentearchieven. Richtlijnen en advies*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1990.
- Martin, D.; Poulain, N., *Interbellum Cahier 9 -10: Planning en contingentie: aspecten van*

- stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Interbellum / SOMA, Gent / Brussel, 1997.
- Notebaert, A.; Neumann, C.; Vanden Eynde, W., Inventaire des archives de l'Office des Régions dévastées = Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, Algemeen Rijksarchief – Archives générales du Royaume, Brussel, 1986.
 - Prott, L., "Individual or collective rights for cultural heritage in the information society?", in *Museum International*, 216, december 2002.
 - Rinckhout, E., 'Centrum Vlaamse Architectuurarchieven reageert "Niet alleen Sint-Lukas helpen maar alle archieven" ' in: *De Morgen*, 21 december 2004.
 - Rotthier, I., "Agrippa, van literaire databank tot gestructureerde archievenbank" in: *Bibliotheek- en archiefgids*, 2005, nr.5.
 - Seignette, J., "Implementatie en dan nog meer: Reactie op het Conceptwetsvoorstel voor de Implementatie van de Auteursrichtlijn", in *Tijdschrift voor Auteurs-, Media- en Informatierecht (AMI)*, Deventer, januari 2002 (26e jaargang).
 - Simons, L., *Over het nut van universiteitsbibliotheken*, Antwerpen, Ufsia, 2001.
 - Smets, M. (ed.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Gemeentekrediet, s.l., 1985, p. 10.
 - Smiers, J., *Abandoning copyright: a blessing for artists, art, and society*. Bron: <http://www.hku.nl/hku/show/id=95113>
 - Strauven, F., "Het architectuurbeleid in Frankrijk en Nederland" in: Heynen, H., *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1994-95*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996.
 - Strauven, F., "Overheidsopdrachten in België en in Vlaanderen", in: *Jaarboek architectuur Vlaanderen 94-95*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996.
 - Styne, H., *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de Monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Stichting Vlaams Erfgoed, Brussel, 1998.
 - Styne, H., Charlier, G., Beullens A., *Het verwoeste gewest 15/18. Mission Dhuicque*, Stichting Monumenten- en Landschapszorg vzw / Marc Van de Wiele, Brugge, 1985.
 - Uyttenhove, P., 'Architectuur, stedenbouw en planologie tijdens de Duitse bezetting: de moderne beweging en het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw (1940-1944)' in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis - Revue belge d'Histoire contemporaine*, Brussels, XX, 3-4, 1989.
 - Uyttenhove, P., "Een architectuurcultuur in Vlaanderen en Brussel?", in: Heynen, H. (ed.), *Jaarboek architectuur Vlaanderen 94-95*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996.
 - Vaidhyathan, S., *Copyrights and Copywrongs. The Rise of Intellectual Property and how it Threatens Creativity*, New York University Press, New York, 2001.
 - Van Causenbroeck, B. *Rode Daken. De Goede Werkmanswoning 75 jaar*. Amsab, Gent, 1998.
 - Vandenbreeden, J., Vanlaethem, F., *Art deco en modernisme in België. Architectuur in het Interbellum*, Lannoo, Tiel, 1996.
 - Vanden Eynde, W. (ed.), *Inventaris van het archief van ingenieur-urbanist Raphaël Verwilghen*, 20 dln, K.U.Leuven, Leuven, z.d.
 - Van De Perre, D., *Op de grens van twee werelden. Beeld van het architectuuronderwijs aan het*

- Sint-Lucasinstituut te Gent in de periode 1919-1965/1974*, Provincie Oost-Vlaanderen, Gent, 2003.
- Vandermarliere, K. (ed.), *Homeward. Contemporary Architecture in Flanders*, deSingel, Antwerpen, 1999.
 - Van Loo, A. (ed.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003.
 - Van Syngel, K., "De strijd om de opdracht" in het *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 1998-99*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 2000.
 - Van Syngel, K.; Van Broeck, L., *Eindrapport Voorstudie voor de oprichting van een centrum voor architectuur en vormgeving*, Heverlee, 2000.
 - Vints, L. "Bedreigd en gered. Middeleeuwse muurschildering op negentiende-eeuws papier" in: *KADOC-Nieuwsbrief*, 2005, nr. 3-4.
 - Vos, I. "Behoud & beheer van digitale dragers" in: Kenis, D. en Walterus, J. *Beleidsvisies voor 'digitaal erfgoed' in Vlaanderen. Een beleidsverkennd onderzoek*, Ministerie van Cultuur, Brussel, 2005, p. 34.
 - Watkin, D., *De Westerse architectuur: een geschiedenis*, Roularta Books, Roeselare, 2001.
 - Wouters, E. (ed.), *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 00101*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 2002.
 - Wythe, D. (ed.), *Museum Archives, an introduction*, Society of American Archivists, Museum Archives Section, Chicago, 2004.
 - «Archives d'Architecture du XXe siècle de l'Institut Français d'Architecture» in: *Colonnes*, numéro hors série: janvier 1991.
 - "Armlastig architectuurarchief dreigt met verkoop Le Corbusier-topstuk" in: *De Morgen*, 16.12.2004, p. 19.
 - "Betty Mellaerts praat met...Lieve Watteeuw" in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, 2005, nr. 4
 - *Cultuur & vrije tijd, een lokaal praktijkboek*, september 2004.
 - "Gezocht: architectuurarchieven" in: *SIWE nieuwsbrief*, 2005, nr. 20.
 - *Handleiding bij het Erfgoeddecreet en het Archiefdecreet*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Beeldende Kunsten en Musea, Brussel, 2005, p. 87. (<http://www.wvc.vlaanderen.be/erfgoed/documenten/handleiding%20V2%2020051025.pdf>)
 - *Gids voor de jonge architect*, Orde van Architecten, 2001, p. 64.
 - Informatiebrochure Cultureel Erfgoed, mei 2001.
 - Inventarisatie van het projectmatig wetenschappelijk onderzoek en de maatschappelijke dienstverlening, rapport in opdracht van de Vlaamse Hogescholenraad, Brussel, 2000.
 - *Joris Helleputte (1852-1925), architect en politicus. Biografie. Oeuvrecatalogus*, KADOC, Leuven, 1998.
 - *Neostijlen in de negentiende eeuw. Zorg geboden?* KADOC, Leuven, 2002.
 - "Nieuwe ontwikkelingen bij VAI/CVAa en AMVC-Letterenhuis" in: *Courant*, 2005, nr. 74.
 - *Nota architectuur en vormgeving*, Administratie Cultuur en Vlaams Architectuurinstituut, 2004
 - *Rapport Vormgeving in Vlaanderen en Brussel*. D-science lab, Antwerpen, 2003.
 - *UNICLASS: Unified classification for the construction industry.* – London : RIBA Publications, 1997.

- *Schatten uit de bibliotheek van de Hogeschool Antwerpen*, Hogeschool Antwerpen-Pandora, Antwerpen, 1996.
- 'Sint-Lukasarchief staat op straat', in: *De Standaard*, 24.02.2000.
- "Sint-Lukasarchief doet deur dicht" in: *De Standaard*, 11.12.2004.
- *Victor Broos, de kracht van het alledaagse*, Stichting Stad en Architectuur, Leuven, 2002, 84 p.

Websites (laatst geconsulteerd op 10 april 2006)

- <http://www.vlaams-bouwmeester.be>
- <http://www.vai.be>
- <http://www.cultuurnet.be>
- <http://www.oostendewerft.be>
- <http://www.stadenarchitectuur.be>
- <http://www.desingel.be>
- <http://www.redhetmodernisme.be>
- <http://www.vioe.be>
- <http://www.monument.vlaanderen.be>
- www.sint-lukasarchief.be
- <http://www.odis.be>
- <http://www.archiefbank.be>
- <http://sun.fwo.be>
- <http://www.huizenonderzoekbrugge.be>
- <http://www.architectuur.sintlucas.wenk.be/>
- <http://www.iwt.be>
- <http://www.vioe.be>
- <http://www.civa.be>
- <http://www.aam.be>
- <http://www.fondationpourlarchitecture.be>
- <http://kadoc.kuleuven.be>
- <http://www.amsab.be>
- http://museum.antwerpen.be/amvc_letterenhuis
- <http://archives.lacambre-archi.be>
- <http://www.ordresarchitectes.be>
- <http://arch.arch.be>
- <http://www.hortamuseum.be>
- <http://www.culturelebiografie.be>
- <http://www.kapa.be>
- <http://www.cdavid.be>
- <http://www.archiefforum.be>
- <http://www.info.west-vlaanderen.be/archiefdienst>
- <http://forum.archieven.org>
- <http://www.a-plus.be>

- <http://www.erfgoeddag.be>
- <http://www.eflanders.be>
- <http://www.hereduc.net>
- <http://www.abc-web.be>
- <http://www.icam-web.org>
- <http://www.ica.org>
- www.architecturearchives.net
- <http://www.gaudi-programme.net>
- <http://www.archinform.de>
- <http://www.artnet.com>
- <http://www.nationaalarchief.nl/archiefbeheer/archiefbeleid/centra>
- http://www.wvc.vlaanderen.be/regelgevingcultuur/wetgeving/culterfgoed/erfgoeddecreet_bekrachtiging_070504.doc
- <http://www.archined.nl>
- <http://www.nai.nl>
- <http://www.naipublishers.nl>
- <http://www.010publishers.nl>
- <http://www.bonas.nl>
- <http://www.nagele.nl/museum/mindex.html>
- <http://www.arcam.nl>
- <http://www.archfonds.nl>
- <http://www.ontwerpwedstrijden.nl>
- <http://www.archi.fr/IFA/index.php?g=10>
- <http://www.riba.org>
- <http://cca.qc.ca>

Deze publicatie is een initiatief van het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa), een centrum onder de koepel van het Vlaams Architectuurinstituut (VAi), met als hoofddoelstelling om de opbouw, de bewaring en het ontsluiten van architectuurarchieven te verbeteren.

Auteurs: Tom Avermaete, Annelies Nevejans, Bregje Provo

Vormgeving: www.gestalte.be

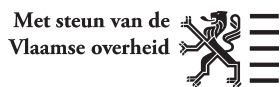
Druk: Sintjoris - Merendree

Uitgever: Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) / Vlaams Architectuurinstituut (VAi)

V.U.: Katrien Vandermarliere, Jan Van Rijswijcklaan 155, 2018 Antwerpen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar worden gemaakt zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van de uitgever.

Het Vlaams Architectuurinstituut en het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven worden gesubsidieerd door de Vlaamse Gemeenschap.

© 2006, Antwerpen

